

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شماره نمبر 15

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2023

ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
 پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

سرپرست اعلیٰ:
 مدیر:

مس اینیلا سرور (پی ایچ۔ ڈی ریسرچ سکالر)

نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

ڈاکٹر انجم طاہرہ (ڈائریکٹر اورک)، ڈاکٹر قراۃ العین (LCWU)، ڈاکٹر ریحانہ کوثر
 (صدر شعبہ اُردو)، ڈاکٹر نسرتین مختار (ایسوسی ایٹ پروفیسر ریٹائرڈ LCWU)،
 ڈاکٹر عابدہ حسن (ریٹائرڈ اسٹنٹ پروفیسر LCWU)، ڈاکٹر شمینہ بتول

مجلس ادارت:

ایڈوائزر بورڈ:

پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
 (چیئر پرسن پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی
 سی یو لاہور)، ڈاکٹر صفی صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی
 پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (دیال سنگھ کالج لاہور)،
 ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی
 بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ (ریٹائرڈ پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت
 کور (پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس
 کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس
 (صدر شعبہ پنجابی پیالہ یونیورسٹی انڈیا)

مجلس مشاورت:

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

پتہ:

فون نمبر: 042-99203806-297, +92-334-4050347

email: parakhjournal@gmail.com

website: www.parakhlcwu.pk

500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ داتحقق ہونا ضروری نہیں۔

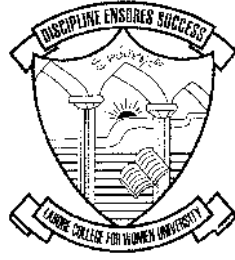
پارکھ

شماره نمبر 1

جنوری۔ جون 2023ء

جلد 8

مسلسل شماره نمبر 15

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2023ء

مقالہ نگاراں لئی

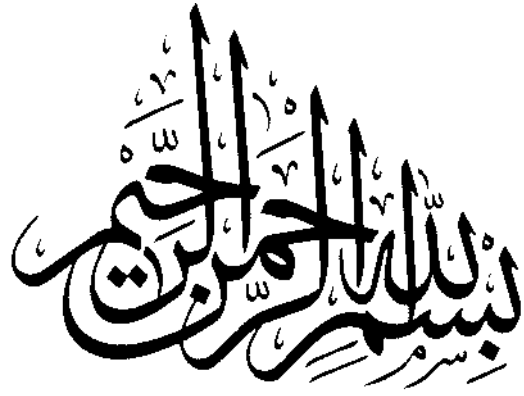
- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ انجیہ تحقیقی مقالے چھاپے جان دے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیستی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹوگھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیستے جان دے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیستی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

رب زونى علماء

اے میرے رب میرے علم وچ وادھا کر

فہرست

13	ڈاکٹر حنا خان، سدرہ سوزانہ یونس	1	علی انور احمد دیاں کہانیاں وچ پینڈ ووسیب
21	ڈاکٹر زیب النساء	2	نویں پنجابی شاعری وچ مزاحمتی رویے
29	ڈاکٹر محمد عرفان الحق، ڈاکٹر کرامت علی مغل	3	مادری زبان وچ تعلیم دے فائدے
39	ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر مریم، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا	4	پنجابی زبان تے ایہدا بھلک
49	ڈاکٹر کلیمان سنگھ، ستونت کور، چاند تکیل	5	ہیر وارث شاہ وچ اجوکے وسیب دامہاندرا
59	ندا حسن، ڈاکٹر فیاض حسین مگھیانہ	6	ڈاکٹر محسن مگھیانہ دی کہانی کاری
75	انعام الرحمن صفدر، پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق	7	عارف عبدالمتین بطور پنجابی غزل گو
85	ڈاکٹر یسریٰ سکندر	8	پنجابی زبان دی پنجابیاں توں منگ
95	ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو، ڈاکٹر منیر گجر	9	ماہیاتے ہائیکو
101	رضوان علی اعوان، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن	10	پنجابی لوک باتاں وچ اخلاقی قدراں
109	ڈاکٹر کرامت علی مغل، ڈاکٹر محمد عرفان الحق	11	2021 دا پنجابی گلپ۔۔۔ اک تنقیدی تے تجزیاتی مطالعہ
127	عابد حسین، پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق	12	پنجابی گیت نگاری دی روایت تے مسعود چودھری
135	ماریہ طاہر، پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق	13	فرزند علی دے ناولاں اتے ترقی پسند تحریک دے اثرات
145	زبیدہ اقبال، ڈاکٹر زیب النساء	14	سیاچن دی چھانویں
153	ڈاکٹر محمد اعجاز	15	انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، اوری اینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور ڈاکٹر اسلم رانا، پنجابی لائبریری غزل پراگے (توضیحی فہرست۔خ)

قارئین کرام!

مجلہ ”پارکھ“ شعبہ پنجابی رب دی مہر نال ”Y“ کیلگری وچ ہائر ایجوکیشن کمیشن ولوں منظوری توں بعد تو اتر نال لاگھاں پندا لگا جا رہیا اے۔ اپنی منول ول رواں دواں جرنل دا ہر مقالہ دو پارکھاں اک مقامی تے دو جا بین الاقوامی دی پرکھ مگروں جرنل دا حصہ بنایا جاندا اے۔ ایس وار جرنل وچ 15 تحقیقی مقالے شامل کیتے جا رہے نیں۔ ہر مقالے نوں تحقیقی معیار دی کسوٹی تے پرکھن توں بعد ہی پھپت دی منظوری ملی اے جیہڑی کھوجکاراں لئی آدر جوگ اے۔ مجلے دا پہلا مقالہ ڈاکٹر حنا خان تے سدرہ سوزانہ ہوراں دا مشترکہ مقالہ بعنوان ”علی انور احمد دیاں کہانیاں وچ پینڈ ووسیب“ پنجاب دی ثقافت تے ریہت بہت دا عکاس ہون دے نال نال علی انور احمد دیاں کہانیاں دا ضخیم مقالہ اے۔ مقالے وچ ڈھیر لمے حوالیاں دی تھاں ہتھتیاں سامنے لیاون دی بھرپور کوشش کیتی گئی اے۔ ڈاکٹر زیب النساء جیہڑیاں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی شعبہ لسانیات پاکستان دیاں پنجابی دیاں استاد نیں۔ ہمہ وقت تحقیق وچ ڈھیریاں رہندیاں تے گاہے گاہے تحقیقی مقالے اڈاؤ تحقیقی مجلیاں نوں دان کر دیاں رہندیاں نیں دا پارکھ نوں ”نویں پنجابی شاعری وچ مزاحمتی رویے“ انملا تحفہ اے۔ تیجا مقالہ ڈاکٹر عرفان الحق تے ڈاکٹر کرامت مغل ہوراں دی رلت پاروں تخلیق کیتا اجیہا مقالہ اے جیہڑا آج دے ویلے دی لوڑ تے آواز اے ”مادری زبان وچ تعلیم دے فائدے“ شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور ولوں کھوج دے پڑ وچ وڈی عنایت اے۔ چوتھا مقالہ تنقیدی ڈھب وچ تحقیقی مقالہ ڈاکٹر صائمہ بٹول، ڈاکٹر مریم سرفراز تے ڈاکٹر سونیا اللہ رکھادی اجتماعی کوشش اے۔ ایہہ کہنا بے جا نہ ہوئے گا کہ ایہہ ویل وی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور دے شعبہ پنجابی ولوں اے۔ پنجابی ادب دی گل ہوئے تے ہیر دا ذکر نہ ہوئے، تاں چس نہیں آؤندی ”ہیر وارث شاہ وچ اجوکے وسیب دا مہاندرا“ ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان، ستوننت کورتے چاند شکیل ہوراں دی سنجھی کھوج اے۔ کہانی دا پنجاب دی مٹی نال ازلاں توں تعلق لگا چلا آ رہیا اے۔ جس دا حق ادا کرن لئی محترمہ ندا حسن تے ڈاکٹر فیاض حسین مگھیانہ جی نے ”ڈاکٹر محسن مگھیانہ دی کہانی کاری“ تے قلم چکایا اے جیہڑا مان یوگ اے۔ پی ایچ۔ ڈی سکالر محترم انعام الرحمن صفدر ہوراں دی اپنے تحقیقی رہنما پروفیسر ظہیر احمد شفیق ہوراں نال سنجھی کوشش ”عارف عبدالمتین بطور پنجابی غزل گو“ مثبت کھوج دا عکاس مقالہ اے۔ ڈاکٹر یسری سکندر اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج سمن آباد نے ماں بولی دی پنجاب واسیاں توں منگ سامنے لیاندی اوہناں

دماقالہ ”پنجابی زبان دی پنجابیاں توں منگ“ تحقیق تے تنقید دا شاہکار آکھیا جائے تے غلط نہیں۔ ”ماہیاتے ہائیکو“ ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو تے ڈاکٹر منیر گجر ہوراں دی انتہائی مختصر سائیکھ کوشش اے۔ جیہڑی پنجاب تے جاپان دی عکاس اے۔ معاشرے دی بنیاد اخلاق تے رکھی گئی جے اخلاق نہ رہے تے انسانیت مک جاندی اے۔ ”پنجابی لوک باتاں وچ اخلاقی قدراں“ محترم رضوان علی اعوان ہوراں دا اپنی پی ایچ۔ ڈی رہنما ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوراں نال پی ایچ۔ ڈی دوران دو جا تحقیقی مقالہ اے جیہڑا پارکھ دی زینت بن رہیا اے۔ ڈاکٹر کرامت مغل دا تنقیدی تے تجزیاتی مقالہ ”2021ء دا پنجابی گلاب“ پنجابی ادب اتے 2021ء پکھوں گوڑھا مطالعہ اے۔ عابد حسین ہوراں وی پی ایچ۔ ڈی دی اخیر پوڑی چڑھدیاں اپنے پی ایچ۔ ڈی رہنما پروفیسر ظہیر احمد شفیق ہوراں دی رلت نال دو جا مقالہ پارکھ جرنل نوں عنایت کیتا جیہڑا اگیت نگاری بارے موکلاک اے۔ تاریخ تے جغرافیے دا عکاس تحقیقی مقالہ محترمہ زبیدہ اقبال تے ڈاکٹر زیب النساء دی سائیکھ تے منفرد کاوش اے چودھواں مقالہ اک واری فی پی ایچ۔ ڈی سکالر ماریہ طاہر دی اپنے پی ایچ۔ ڈی رہنما نال سانجھ دا عکاس اے پروفیسر ظہیر احمد شفیق تے ماریہ دماقالہ ”فرزند علی دے ناولاں اتے ترقی پسند تحریک دے اثرات“ ناول دے پڑوچ وڈی لاگھ اے۔ 15 واں تے اخیر مقالہ ڈاکٹر محمد اعجاز چیف لائبریرین (ریٹائرڈ) شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج دی حیاتی دیاں وڈیاں کاوشاں وچوں اک کاوش اے جیہڑی ”ڈاکٹر اسلم رانا پنجابی لائبریری غزل پراگے (توضیحی فہرست۔ خ)“ اے۔ امید کیتی جاندی اے کہ خ تو اگے یے تک وی مقالے دی صورت وچ اگلے شمارے تک مقالہ پارکھ دی نذر ضرور کرن گے۔ رب اوہناں نوں اپنی مہر وچ رکھے۔ 7،8 مقالیاں توں ٹردا پارکھ 15 مقالیاں تائیں اپڑ گیا اے۔ پھل توں گلدستہ تے ہن گلدستہ توں رُکھ داروپ وٹاون دیاں منزلوں ول لگا جا رہیا اے۔ امید کیتی جاندی اے کہ ایہدی سنگھنی چھاں ویلے دے نال پنجابی کھوجکاراں تے سیوکاں نوں ساڑ دیاں دھپاں وچ ٹھنڈی چھاں وچ سکون تے تشفی دا کارن ہوئے گا۔

مدیر پارکھ

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر حنا خان، سدرہ سوزانہ یونس

DEPICTION OF VILLAGE LIFE IN THE STORIES OF ALI ANWAR AHMAD

علی انور احمد دیاں کہانیاں وچ پنڈت ووسیب

Abstract

The story tons great value in Punjabi language and literate Because of stories, Punjabi has not only become acceptable, but also we get the chance to know the different characters base in our culture. The events and incidents of life are presented through different characters in any story. We come to know the culture and traditions of any society in this way. Either any incident of life or the role in life of any character is highlighted in the story. The story is called short story because when the people had not the time to read long and long stories. The stories were presented to the people, so that the people may satisfy their craze of reading and the time may also not waste. As far as the stories of Ali Anwar Ahmad are concerned, the characters of his stories are universal. They are suffering from

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
☆ لیکچرار پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج ریلوے روڈ، لاہور

human complexes. There are evils somewhere and on the other land the victory of goodness our evil has learn presented so we can call the stories of Ali Anwar Ahmad, the stories of our own homes. He has presented village culture very beautifully. That is his ability and excellence. He has presented his stories in unique style.

Keywords: Universal, suffering, Incidents, Stories, Village

انسان جذبیاں تے احساساں نوں مڈھ توں کسے نہ کسے شکل وچ بیان کرن دا آہر کردار رہیا۔ جتھوں تیکر پنجابی داسمبندھ اے تاں پنجابی بولی وچ لکھیاں کہانیاں دو جیاں بولیاں دی برابری کردیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ اوہناں وچ سیاسی، وسیبی تے معاشی حالات نوں موضوع بنایا گیا۔ افسانہ اوس نکی کہانی نوں آکھیا جاندا اے جیہڑی گھٹو گھٹ ویلے وچ پڑھی جاسکے۔ ایہدے وچ حیاتی دے کسے اک کچھ دا ویرا کیتا جاندا اے۔ کہانی افسانے دی نوں شکل اے۔ ایہدی گھڑت نوں بہتا چر نہیں ہويا۔ گھٹ ودھ ہرزبان دے لکھاریاں کہانیاں لکھیاں۔ کہانیاں راہیں اوہناں انسانی حیاتی نوں جت نہ تے لکھن والے کول ویلا اے پئی اوہ لمیاں کہانیاں لکھے تے نہ پڑھن والے کول ویلا کہ لمیاں کہانیاں پڑھ سکن۔ کہانی لوکاں سامنے پڑھن والے دا چاء پورا کرن لئی پیش کیتی جاندی اے تا کے ویلے دی بچت ہو جاوے۔ افسانہ اجیہی کہانی یاں قصہ اے۔ جیہدے وچ کردار فرضی ہوندے نیں۔ ”وڈی پنجابی لغت“ وچ کہانی دے معنے انج درج نیں:

”افسانہ: (ف۔ مذکر) ۱۔ قصہ، کہانی، حال، وردتا، ۲۔ ادب وچ اجیہا

خیالی قصہ جیہدے کردار فرضی ہوں“۔ (1)

کہانی کدی سدھی پدھری نہیں ہوندی اے۔ ایہہ کہانی کاردی گھڑت ہوندی اے حیاتی وچ رہت بہت تے واقعے کدی وی انج نہیں ہوندے جیویں کہانیاں بنا سنوار کے لکھدے نیں اوہ خام مواد وچوں چونویں پکھاں نوں کڈھدا اے اوہنوں انج پیش کردا اے پئی پڑھ کے لگدا اے کہ قصہ انج ای ہوئے گا جد کہ انج ہو یا نہیں ہوند اے ایس نوں کہانیاں کردا

کمال آکھیا جاندا اے کہانی پڑھ کے سامنے جیوندی جاگدی مورت آجاندی اے۔ ایس لئی کہانی لکھن داکم سدھا پدھرا نہیں بڑا گنجد ارہوند اے۔ ”پنجابی افسانے تے ڈرامہ“ وچ Rateliff دے وچاراں نوں انج بیان بیان کیتا اے:

”مختصر افسانہ سدھی پدھری کہانی نہیں سگوں اک اجیہی فنی تخلیق اے جس

وچ فنکار دارادہ تے دانائی وی شامل ہوندی اے“۔ (2)

علی انور احمد اجوکی پنجابی کہانی پکھوں اہم ناں اے۔ اوہناں پنجابی زبان (ماں بولی) وچ کہانیاں راہیں اُچا مقام حاصل کیتا۔ علی انور احمد ہوراں دا اصل ناں محمد انور تے قلمی ناں علی انور احمد اے۔ اوہناں دا تعلق قصور دے پنڈ چاہل کہنہ نال اے۔ جتھے اوہناں دا جنم 20 اپریل 1963ء نوں ہويا۔ احمد ہوریں نرے پینڈ و وسیب دیاں کہانیاں لکھدے اوہ پنڈ دے رہن والے سن تے پینڈ و وسیب دیاں کہانیاں لکھن وچ ای سکھ محسوس کردے نیں۔ علی انور ہوراں نثر تے شاعری دونوں وچ طبع آزمائی کیتی اوہناں دیاں لکھتاں دی کل تعداد یاراں (11) اے۔ جیہدے وچ اک شعری مجموعہ، اک ناول تے نو کہانی پراگے نیں۔ اکھ سمندر ہوئی (سعی پراگا)، شکارن (ناول)، کہانی پراگے انسان تے سپ، اپنے بلد دا بیچ، فرشتیاں دا پنڈ، شیشا تے حمام، منگتیاں دی وستی، انھے کھوہ دے قیدی، وکدے وکاندے لوک، بے سوادی رات، تند تند میلی چادر۔ اوہناں نوں ڈھاہاں اوارڈ اوہناں دیاں کہانیاں دی کتاب ”تند تند میلی چادر“ اُتے ملیا۔ اوہناں دی ہر کتاب مقبول ہوئی اے۔ پنجاب دی رہتل دا حقیقی رنگ پنڈاں وچ اے۔ پنڈ تہذیب توں ڈور تے فطرت دے نیرے نیں۔ جے کسے فطرت دا ڈونگھا مشاہدہ کرنا ہووے تاں اوہنوں پنڈاں دا رُخ کرنا پیندا اے کیوں جے رہتل دے رنگ پنڈاں وچ سب توں ودھ دسدے نیں۔ پنجابی کہانیاں وچ پینڈ و وسیب مڈھلی حیثیت رکھدا اے۔ پنڈاں دی حیاتی وچ سادگی ہوندی اے۔ رہن والے لوک وی سادے تے سچے ہوندے نیں جو کجھ سوچدے نیں آکھدے نیں کہ جو کجھ اوہ ویکھدے نیں اوہنوں سچ من لیندے نیں۔ اوہناں دے دلاں وچ فریب یاں چال بازی نہیں ہوندی۔ پنجابی کہانی کاراں وچ افضل رندھاوا، سلیم خان گمی تے اقبال صلاح الدین دیاں لکھتاں وچ پینڈ و وسیب تھیں تھیں وکھالی دسد اے۔ ایس ریت نوں علی انور احمد ہوراں برقرار رکھیا تے اگے تورا۔ اوہناں دیاں ساریاں لکھتاں پینڈ و وسیب نال جڑیاں نیں۔ مڈھلا کارن ایہہ کہ اوہ پنڈ تھیں دے جم پل نیں۔ اوہناں نوں اپنے وسیب نال انتاں دا پیار اے۔ اوہناں ایہہ پیار لکھتاں راہیں وکھایا۔ اوہناں دیاں کہانیاں

ثبوت نہیں پئی اوہناں آلے دوالے دی وسوں نوں مڈھ رکھ کے بڈورتی نوں اوہدے وچ لکھیا۔

علی انور احمد ہوراں کہانیاں وچ وسیب دی سماجی حیاتی دی جیہڑی شکل دکھائی۔ اوہ کسے ہور کول نہیں لکھدی تے نہ ای ایہہوں ایس طرح دکھاسکد اے۔ پنڈ و وسیب دے نال نال ہنڈاں دے ہور مسئلیاں نوں بڑی مہارت تے سوہنے ڈھنگ نال پیش کردتا تاں جے مسئلیاں توں جانو ہو یا جاسکیے۔ کہانیاں وچ پنڈاں دیاں زنانیاں دے مسئلیاں تے اوہناں دے کردار اتے کھل کے چانن پایا اے۔ نال ای اوہوں دے سماجی تے سیاسی مسئلیاں، تعلیم دی گھاٹ دے کارناں تے توہم پرستی ورگے مسئلیاں نوں وی انور احمد ہوراں اپنیاں کہانیاں دا موضوع بنایا اے۔

اوہناں کہانیاں وچ زنانی دے کردار نوں سوہنے ڈھبوں تے باریکی نال اگھیر یا اے۔ مرد لکھاری ہون دے باوجود اوہناں دا زنانی دی نفسیات نوں جانچنا ذکر جوگ اے۔ اوہناں سماج وچ ہر رشتے نال بدھی زنانی نوں دکھایا اے۔ بھاریاں اوہ ماں اے، دھی اے بھین اے، نوہہ اے یاں ہمسائی، مامی پھوپھی تے تائی۔ اوہناں ساریاں دی نفسیات نوں کھول کے رکھ دتا کیوں جے اوہناں کول زنانیاں واسطے جیہڑا وسیب سی اوہ تھے زنانی آزاد نہیں سی اوہ گھٹن دا شکار تے حق واسطے لڑ رہی اے۔ ایس لئی اوہناں زنانی دے کردار دے دکھو دکھ پکھاں نوں بیان کرن دی کوشش کیتی تے اوہناں خوب نبھایا وی۔ زنانی نوں ہمیشہ مرد واسطے قربان کیتا جاندا اے اوہنوں مرد دیاں کیتیاں دی سزاوی ملدی اے۔ انور ہوراں اپنے پراگے ”اپنے بلد دا پیچ“ وچ لکھی کہانی ”جھل تے ٹالھیاں“ وچ لکھدے نیں:

”عورت اوہ ٹالھی اے جیہڑی ہمیشہ دی اگ وچ سڑدی اے۔ اسیں مرد

ہمیشہ اپنیاں کیتیاں دی سزا عورت نوں دیندے آئے آں“۔ (3)

علی ہوراں موجب زنانیاں بیری وانگوں ہوندیاں نیں جیہڑیاں مایاں دے گھر پلداں نیں جووان ہوندیاں نیں، پر جتا چراہہ اپنے مایاں، وراثاں دے گھر اوہناں دی نظر تے حفاظت وچ رہندیاں نیں کسے دی جرات نہیں ہوندی پئی اوہناں ول کوئی اکھ چک کے وی دیکھ سکے، جدوں بیریاں (زنانیاں) اوہوں پٹ کے کسے ہور دے ویہڑے لا دتیاں جانداں تاں اوہناں دی قدر قیمت راہ وچ اگی بیری وانگوں ہو جانداں جیہڑی ہر کوئی بھیرے اکھ نال ویکھدا اوہنوں وٹا مارن دی پوری کوشش وی کردا اے۔ کیوں جے اوس ویلے اوہناں دے سرتوں اوہناں دے وراثاں دا ہتھ اٹھ چکیا ہوندا اے۔ انور ہوریں ”اپنے بلد دا پیچ“، ”بیری“ وچ لکھدے نیں:

”کڑیاں دی بیریاں ہوندیاں نیں تے جدوں تک اوہ اپنے راکھیاں،
اپنے وارثاں دے گھراں وچ رہندیاں نیں، اوہناں نوں ستے خیراں
ہوندیاں نیں“۔ (4)

اوہناں زنانیاں دی نفسیات نوں اُگھیر یا اوہ بالکل سچ تے واجب سی۔ زنانی بھائیاں جیویں دی ہووے اوہ
کدی وی اپنے مرداں کسے ہووے زنانی نال گل کرنا تے دور ویکھنا وی پسند نہیں کردی جے کتے اوہ ایہہ نظارہ ویکھ لوے تاں
ایس گل دا غصہ اپنے مرداں تے بھرویوں طور تے لاہندی بھائیوں بعد وچ کٹ کھا کے بہہ جائے، زنانی کدی اپنے مرد
نوں کسے ہووے نال ویکھنا یا سوچنا برداشت نہیں کردی۔ ایہہ گل کڑیاں دے ذہن وچ ٹڈھ توں ای بٹھادتی جاندی اے
ایس پاروں زنانی نفسیاتی طور تے مردوں اپنے توں ودھ طاقتور سمجھدی اے تے زنانی نفسیاتی طور تے اپنے آپ نوں
مار لیندی اے۔ علی انور احمد ہوراں زنانی دی نفسیات نوں پراگے ”شیشا تے حمام“ وچ شامل کہانی ”کسے نوں ضدے
نہیں چڑھائی دا“ وچ انج وچیا اے:

”بڑا ہمدرد بند اے۔ بگائیاں زنانیاں نوں اپنی گرم چادر دہندا اے۔ کدی
ساڈے ول تاں نہیں ویکھیا سو کہ اسیں سردیاں وچ کیہ پایا اے تے
اوہوں کسے پیار نال آکھیا سو ”تسیں جنا چراتھے او چادر لے لو“ اوہنے
میری چیر لائی“۔ (5)

علی انور احمد ہوراں زنانی اُتے ہوون والے ظلم تے اوس نال بے رحم سلوک ورتن والیاں نوں موضوع بنایا۔
ویاہ مگروں طلاق دے مسئلے، کھسم مرن مگروں زنانی بیوہ ہون دا دکھ سارے سماج دیاں گلاں اچھے جیسے کردار نیں
جیہڑے زنانی نوں انسان نہیں سگوں کھڈونا سمجھدے نیں، ایہدے باوجود ہر گل وچ زنانی نوں قصور وار سمجھیا جاند اے۔
معاشرے وچ زنانی تے مردوں سماجی لحاظ نال وکھو کھ کردتا اے کیوں جے اوہ دونوں نوں اکوجیہا مقام نہیں دیندا۔ انور
ہوراں ایسے سماج دی گل کیتی جتھے زنانیاں نال جانوراں والا سلوک کیتا جاند اے۔ علی انور احمد ہوراں پنڈاں تھاواں
دے اک ہووے مسئلے نوں بیان کیتا۔ انور ہوراں دسیا پئی پنڈاں تھاواں وچ زنانیاں جیہڑیاں نس جاندیاں نیں
اوہناں نوں قتل کرن دی تھاں اوہناں دانک وڈھن دی ریت وی سماج دی کہانی اے، پر مردوی اوہدوں تیک زنانی نوں

نہیں نسا سکا اجدتیک زنائی آپ جرات نہ دیوے۔ پراگے ”انسان تے سپ“ وچ شامل کہانی ”بوڑا“ وچ درج اے:

”کوئی وی مرد کسے وی عورت نوں نسا کے نہیں لے جاسکا۔ ایہہ اصل وچ

عورت ہوندی اے جیہڑی مردنوں کڈھ کے لجاندی اے“۔ (6)

زنائیاں دی تعلیمی گھاٹ پاروں گھریلو تشدد دا شکار ہورہیاں نیں۔ جیہدے کارن اوہ اپنے حق توں محروم ہونیاں پھردیاں نیں۔ کسے مذہب نے زنائی نوں مارنا کٹنایاں اوہدے تے تشدد کرن دی اجازت نہیں دتی فیروسی سماج وچ تشدد جاری اے۔ علی انور احمد ہوراں زنائیاں بارے بہت کجھ لکھیا اوہناں زنائی نوں زنائی دا ویری وی دکھایا جدوں اوہ اک دوجے دیاں دشمن ہونداں نیں تاں سارے رشتے بھل جاندیاں نیں۔ جیویں علی انور احمد ہوراں پراگے ”تند تند میلی چادر“ وچ شامل کہانی وچ انج جا نکاری دتی اے:

”ہن ایہہ تاں ہونئیں سکد اسس اپنی نونہہ نوں اٹ دا جواب پتھر نال نہ

دیوے۔ ایہہ بیٹھی سس کدے برداشت نہیں کر سکدی نونہہ اگے اوہدی

پیڑھی ہر جائے اوہنوں کدے گوارا نہیں“۔ (7)

پنڈتھاں دے اک ہور ایسے نوں بیان کیتا جتھے زنائیاں نوں جائیداد تے وراثت وچ کوئی حصہ نہیں دتا جاندا سگنوں اوہناں کولوں اوہناں دا حق کھولیا جاندا اے ”تند تند میلی چادر“ وچ شامل کہانی ”شرعیعت“ وچ ایس مسئلے نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے بھر جائیداد واسطے جیوندیاں بھیناں نوں مار دیندے نیں تاں جے اوہناں نوں جائیداد وچوں کوئی پیسہ نہ دینا پوئے۔ مولوی صاحب سمجھاندے نیں پئی شریعت مطابق حصہ دینا ضروری اے۔ لکھدے نیں:

”مسلمانوں! اپنیاں خاہشاں دے مگر لگ کے اللہ دی ہدایت توں ڈور نہ ہو

جاؤ۔ بھیناں دا جنا حصہ بند اے ہسی خشی دیو ایہو شریعت اے“۔ (8)

علی انور احمد ہوراں سماج دی ناکامی دا وڈا کارن تعلیمی گھاٹ پاروں بے روزگاری دا سامنا کرن نوں قرار دتا اے۔ ایہہ مسئلہ تو ماں دی ترقی دے راہ دی وڈی اوکڑا اے۔ جے تعلیم حاصل کروی لیتی جائے تے ایہدے باوجود اوہناں دا حق نہیں دتا جاندا وچ مثبت سوچ نوں ابھرانا برا اوکھا کم اے لوک سماج دے اصولاں توں باغی ہو جانداں نیں جس پاروں سماجی نظام ہل کے رہ جاندا اے نگرے ماڑیاں نوں نشانہ بناوندے نیں۔ اوہناں اے تے ظلم کردے نیں

جیہڑا اوہناں نوں سہنا پیندا اے۔ اوہ مونہوں کجھ نہیں بولدے پر دلوں بددعاواں ضرور دیندے۔ علی انور احمد ہوراں کہانی وچ اچھے پنڈ نوں دکھایا جتھے لوک اپنی اپنی حکومت وچ خوش نیں۔ ہر پاسے امن شانتی اے۔ سارے لوکی اپنیاں ذمہ داریاں پوریاں کردے نیں اوہناں نوں ذحق ملدا اے۔ ریاست اندر ریاست بنا کے ریاستی دہشتگری نوں ہوادین والا مخصوص طبقہ وجود وچ آچکيا اے۔ مذہب داسہارا لے کے مفاد لتا جاندا اے۔ انور ہوراں اپنے پراگے ”فرشتیاں دا پنڈ“ وچ کہانی ”فرشتیاں دا پنڈ“ وچ لکھیا:

”حکومت دی گل ہور اے ایس بارے اوہناں ایہہ کاڈھ کڈھی ہوئی کہ ایہہ حکومت چونکہ اسلامی حکومت نہیں اے ایس لئی ایس حکومت دے بنائے ہوئے قنوناں تے عمل کرنا اوہناں اُتے فرض نہیں اے۔ ایسے پاروں اوہ بجلی چوری، ٹیکس چوری، پانی چوری وغیرہ نوں جائز قرار دیندے نیں۔“ (10)

انور ہوراں جتھے وڈیاں واسطے ہر لحاظ نال کہانیاں نیں او تھے ای اوہناں اپنا اک پورا پراگے ”انھے کھوہ دے قیدی بالاں واسطے لکھیا۔ کہانیاں دلچسپ نیں بالاں دے نال نال وڈے وی پڑھ سکدے نیں ایس پراگے وچ شامل ہر کہانی وچ کوئی نہ کوئی سبق ضرور اے۔ ایس پراگے وچ آل دوالے دے پاتراں نوں شامل کیتا۔ ایس توں اڈ اوہناں بلی، کتا، چوہا، ککڑ، چڑے تے سپ ورگے جنوراں نال کہانی جوڑ کے بالاں نوں جیون جین دا دل دے۔ ایہدے نال سچ بولن دا وی درس دتا اے حالات بھانویں کیسے ہوون ہمیشہ سچ ای بولنا چاہیدا اے۔ اپنے پراگے ”انھے کھوہ دے قیدی وچ کہانی ”ہمیشہ سچ بولو“ وچ درج اے:

”تھاڈے جھر کن دی وجھاتوں میں ڈر گیا ساں کہ تسیں مینوں مارو گے پر جدوں میرے جھوٹھ بولن دی وجھاتوں تسیں سارے لڑن لگ پئے تاں میں سوچیا کہ ایہدے نالوں ساڈے پورے ٹبر نوں آپس وچ لڑا دتا“۔ (10)

علی انور احمد اکیویں صدی دے پنجابی کہانیاں کاراں وچ اگھر کے ساڈے سامنے آئے نیں جیہڑے تکلینکی تے سماجی سوچ بوجھ نال پنجابی کہانی نوں نویاں منزلاں ول لیجان دے دسدے نیں۔ بھانویں اوہناں کول محدود دنیا اے،

پراوہ دنیا لامحدود نون متاثر کیتیاں بغیر نہیں رہ سکی۔ انسان دے چنگے بھٹڑے ہر رویے نون بیان کرن پاروں علی انور احمد ہوریں اک بے رحم حقیقت نگار دے طور تے سامنے آئے۔ کیوں جے اوہ حیاتی نون ہر زاویے نال نہ صرف ویکھدے سکوں بیان کرن لگیاں ذراوی نہیں ہچکچاندے۔

علی انور احمد دی کہانی کاری دا جائزہ لین مگروں آکھیا جاسکد اے پئی اوہناں دیاں کہانیاں دا اہم موضوع زنانی رہی اے۔ اوہناں زنانی دے دکھاں درداں تے مسئلیاں نون پیش کیتا اے۔ جیہڑے اوہدیاں نفسیاتی کمزوریاں تون پھٹدے نیں یاں اوہ دکھ نیں جیہڑے اوہدی جھولی وچ پاد تے جاندے نیں حقیقت نگار وانگنوں سارے مسئلے بیان کیتے۔ اوہناں کول زنانی دی نفسیات دا ڈونگھا مطالعہ اے ایہہ کہانیاں مقصدی تے اصلاحی کہانیاں نیں۔ جیہڑیاں ادب وچ اچی تھان دسدیاں نیں۔

حوالے

- 1- اقبال صلاح الدین (مرتب)، (ء)، وڈی پنجابی لغت، لاہور، عزیز پبلشرز، ص 109
- 2- قدر آفاتی، (1973ء)، پنجابی افسانی تے ڈرامہ، لاہور، عزیز بکڈ پو، ص 21
- 3- علی انور احمد، (2002ء)، انسان تے سپ، لاہور، ایم ایس اشتیاق پرنٹرز لاہور، ص 34
- 4- علی انور احمد، (2003ء)، اپنے بلد دا پیچ، پاکستان: لاہور، ایم ایس اشتیاق پرنٹرز لاہور، ص 72
- 5- علی انور احمد، (2006ء)، فرشتیاں دا پنڈ، لاہور، ایم ایس اشتیاق پرنٹرز لاہور، ص 81
- 6- علی انور احمد، (2007ء)، شیشا تے حمام، لاہور، ایم ایس اشتیاق پرنٹرز لاہور، ص 63
- 7- علی انور احمد، (2012ء)، منگتیاں دی دستی، پاکستان: لاہور، ریحان بلال پرنٹرز لاہور، ص 21
- 8- علی انور احمد، (2013ء)، انھے کھوہ دے قیدی، پاکستان: لاہور، ایم ایس اشتیاق پرنٹرز لاہور، ص 10
- 9- علی انور احمد، (2014ء)، وکدے وکاندے لوک، پاکستان: لاہور، اکرم پریس لاہور، ص 69
- 10- علی انور احمد، (2016ء)، تند تند میلی چادر، پاکستان: لاہور، اکرم پریس لاہور، ص 16

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹریب النساء

BEHAVIOURAL RESISTANCE IN MODERN PUNJABI POETRY

نویں پنجابی شاعری وچ مزاحمتی رویے

Abstract

Poets are sensitive community of society. They cannot keep silent while observing cruelty, injustice, poverty, ignorance, corruption, exploitation etc. They knew that society is astoundingly selfish and hard hearted. They raise voice against these discriminations through their poetry. That's why resistance is dominant theme in modern Punjabi poems. This research paper will explore the resistance in modern Punjabi Poetry through suitable reference from the texts. Some poets raised their voice openly while other used literary devices such as symbolism and allusions etc. to present this theme. Hence it is also tried to explain the resistance that is hidden behind these devices.

☆ لیکچرار پنجابی، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

Keywords: Resistance, Theme, Punjabi,
Discriminations, Cruelty

مزاحمت دامادہ عربی زبان دا اکھراے جہدے معنی روکنا، مقابلہ کرنا تے ردعمل ظاہر کرن دے نیں۔ ادبی حوالے نال مزاحمت دا گھیرا موکلا اے عام طور تے ایہدے توں مراد ظلم، تشدد، استحصالی، لٹ مار، غربت، معاشی تے معاشرتی ٹٹ بھج، اختیاراں دا ناجائز ورتارا، طبقاتی وند، سماجی ریتاں، رسماں دیاں خامیاں، آمریت، جاگیرداری، سرمایہ داری، مکروہ عالمی تے مقامی سیاست غرض ایہ کہ ہر طرح دی نا انصافی دے خلاف عملی، نظریاتی تے قلمی جہاد لیا جاندا اے۔ مزاحمت فطری ردعمل اے جیہڑا حیاتی دے ہر پڑ وچ نا انصافی کرن والیاں لئی اُبھر دا اے۔ قرآن پاک نے وی مزاحمت ول پریریا اے۔ سورۃ البقرہ وچ ارشاد اے:

”اور گواہی کو مت چھپاؤ اور جو گواہی چھپائے گا تو اندر سے اس کا دل گناہ

گار ہے اور اللہ تمہارے کاموں کو جانتا ہے۔“ (1)

ظالم سامنے کلمہ حق کہنا جہاد اے اسلام نے جہاد دادرس ہر آن دتا۔ پنجابی زبان دے لکھاریاں جہاد یا قلم کردیاں اپنیاں نظماں راہیں مزاحمت کیتی۔ طبقاتی وند جاگیردارانہ تے سرمایہ دارانہ نظام دے خلاف پنجابی شاعراں دا مزاحمتی رویہ تھان تھان لہند اے۔ سلیم کاشرا آہندے نیں:

میں کاماں کی دے سٹے سگوس بالالاں وانگول

مولے تازے چوہد ریاں دے لسے لسے میرے (2)

جاگیردارانہ نظام ہوئے یا سرمایہ دارانہ ایہناں وچ المیہ اکو اے کہ محنت کرن والا خالی ہتھ رہ جاندا اے۔ محنتاں دا ثمر استحصالی طبقہ کھٹد اے۔ پیداواری طبقے دی محنت اعلیٰ طبقے نوں تر کردی اے تے اوہ صارف بن کے عیش کردے نیں۔ محنت کرن والے کمی کمین دی سوچ شریف صابر دی نظم ”کاماں“ وچ ایس طرح عکس انداز ہوندی اے:

بیلی نوں گوڈی دے دے دے کے ہتھ تے پے گئیں چنڈیاں نیں

پھر میرے ہتھ کیوں خالی نیں جدلنڈی دے گھر منڈیاں نیں (3)

مزارع یا مزدور ڈھڈ بھرن لئی دن رات محنت کر دا اے پر ایہناں دی محنت دا صلہ جاگیر دار تے سرمایہ دار وصول کرنا اپنا جماندروں حق سمجھدے نیں۔ چنگے دناں دی آس دے سنے اکھاں وچ لے کے حیاتی دے دیہاڑے لنگھاؤن والے مہاتر طبقہ بنیادی لوڑاں نوں ترسدا اے دو جے پاسے استحصالی طبقے دامال ڈنگر تیکر ولاتی اے۔ وڈا المیہ کہ طبقاتی ونڈنوں دن ودھ رہی اے۔ امیر امیر تے غریب غریب تر ہوندا جا رہیا اے۔ غربت دی لیک توں تھلے حیاتی گزارن والیاں دی تعداد وچ خطرناک وادھا عالمی سیاسی تے سماجی رہنماواں لئی سوچن دی گل اے۔ امتیاز سرور نے نظم ”ڈنگر“ وچ جاگیر داراں، سرمایہ دارنوں اڑیل ضدی ڈنگر والا استعارہ دان کر کے اپنی ذات دی نفی کرن والے مہاتراں دا حال الکیا اے:

ازلوں تری ڈنگر کہانی دے کردار

توں وی تے میں وی / دڑوٹ (4)

گل صرف جاگیر داراں یاں سرمایہ داراں تیکر محدود نہیں سگوں حیاتی دے ہر اڑوچ کمزوراں دیاں مجبوریاں توں لابلہ چکن دا وطیرہ عام اے۔ سماج دی بنیادی اکائی گھروچ وی ایہہ رویے دیکھن نوں ملدے نیں۔ سیاستدان عوام دا استحصال کردے تے افسر اپنے ماتحتاں نوں غلام سمجھدیاں اپنے ناجائز اختیار ورتدے نیں۔ مہاتر طبقے دے محافظ بن دا دعویٰ کرن والے سیاستدان تے افسر عملی طور تے اجیہا کوئی اقدام نہیں کردے جیہڑا غریب مفلوک الحال عوام نوں سکھ داسا دیوے پر سادہ لوح عوام ہر واری ایہناں شکاریاں دے جھوٹے نعریاں وچ آجان دی اے:

ساڈی فیر چنگیر تے خالی رہنا ایں

بھر جانا ایں تھال سیاستداناں دا (5)

بابانجی ہوراں اپنی نظم وچ سیاستداناں دے کھوکھلے نعریاں تے منافقانہ رویے نوں بغیر اشارے کنایے کھل کے بیان کیتا اے۔ معصوم عوام نوں اپنیاں چکنیاں چوڑیاں گلاں نال ورغلا کے اپنا الو سدھا کرن والے سیاست نوں ہتھیار بنا کے ورتدے نیں۔ ات ایہہ کہ ملک وچ الیکشن لڑن دا حق وراثتی سمجھیا جاندا جاگیر دار، سرمایہ دار تے وڈیرے ہی منتخب ہوندے نیں۔ منور تشکیل ایس صورت حال تے انج چانن پاؤندے نیں:

عالم دا چانن پہنچ گیا اے پر پتا نہیں کیوں

ساڈے مقدر دا انھیر اہور گوڑھا ہوندا جا رہیا اے (6)

پاکستانی تاریخ تے نظریے سیاستدان جاگیر دار تے سرمایہ دار طبقے توں پھٹدے نہیں۔ ایہ طبقے طاقت دے زور تے اجارہ داری نوں قائم رکھن لئی سیاست نوں مہرہ بنا کے ورتوں وچ لیاوندے نہیں۔ الیکشن وچ کامیابی لئی ہر طرح دے جتن کردے وڈے لوک عوام دے جذبیاں تے احساساں نال کھیڈدے اکھراں دی حرمت رول دیندے نہیں۔ ایس المناک صورت حال نوں ڈاکٹر شہباز ملک انج الیکڈے نہیں:

”سینہ زوری، دھکے شاہی/ دھاندل بازی، کھوہا کھوہی/ بد نظمی تے
بد کرداری/ وڈی رٹی تے ڈنڈی ماری/ تھانے جیلاں اتے الیکشن ہو گئے
سب عوامی/ اج وچار لفظ عوامی/ لٹی ہوئی عصمت جیویں/ اک غم ناک
کہانی“۔ (7)

وطن عزیز دا المیہ اے کہ الیکشن تے سیاست دا حق غریب لوکاں کوں پیسے دے زور تے کھویا گیا جس پاروں جمہوریت یعنی لوکاں دی حکومت تے لوکاں دی خدمت دی تھاں زرداراں دی حکومت مہاتراں لئی قرار پائی جو عوام دی فلاح دی تھاں ذاتی مفاد نوں ترجیح دیندے نہیں۔ سماجی طبقیوں وچ وڈیاں اے طاقتور زردے زور تے باصلاحیت عوام دی قسمت دا مختار بنے ہوئے نہیں۔ دھرتی تے خاندانی نظام دیاں جڑاں ڈونگیاں نہیں۔ جاگیر دار تے سرمایہ دار وی آل اولاد ہی اوہناں دی وارث ہوندی اے سیاست نوں وراثتی حق سمجھ کے بھولے بھالے عوام دے انمول جذبیاں نوں ڈنگ لیا جاندا اے جہدے پاروں مصیبتاں ماری عوام ترفدی اپنی حیاتی دے دن پوری کردی اے۔ نظام دے خلاف مزاحمت کرن والیاں وچ سوانیاں وی اپنے حصے دا دیوا بال رہیاں نہیں جیویں شائستہ حبیب طبقاتی وڈ طاقتور اں دی منافقت، استحصالی رویے تے بے وس عوام نوں سامنے رکھ دیاں طغردے تیر چلاؤندیاں نہیں:

”میرے اپنے لوکاں نے میری زبان وڈھ دتی/ میرے بوہیاں دے
اگے بند بندھ دتے گئے/ میں ایس کائنات وچ اک کچھڑے علاقے دی
طرحاں/ کھلیاں ہو اواں تے بدلاں لئی تے/ نکلیاں نکلیاں گلاں لئی ترس دی

رہی۔“ (8)

جاگیردارانہ نظام وچ جاگیر دار تے مزارع جدسرمایہ دارنظام وچ آجرتے مزدور دے وچکار دولت دی غیر منصفانہ تقسیم توں اڈ استحصاں پاروں اک دو بے خلف نبرد آزما ہوندے نیں۔ مزارع تے مزدور دی محبت اُتے جاگیر دار تے سرمایہ دار عیش کردے نیں محنت کرن والے حیاتی دیاں بنیادی لوڑاں نوں پورا کرن توں قاصر رہ جاندے نیں۔ مزدوراں تے مزارعیاں دیاں کمزوریاں توں ناجائز فائدہ چکن داناں استحصاں اے۔ پاکستانی پنجابی نظم وچ حیاتی دے مسئلایاں دا عکس جھلکارے ماردا دسد اے۔ استحصالی دولت مند طبقے تے غریباں دے تضاد نوں شریف کنجاہی اپنی نظم ”بول میرے اولے“ وچ انج دسدے نیں:

جے میں آکھاں اسیں تسیں یاں اک آدم دے جائے

کیوں مڑاک وگا راں کٹے تے اک ویلیہاں کھائے (9)

کارل مارکس نے فریڈرک اینگلس دے نیڑے ویلے دے اگا نہہ و دھن پاروں جاگیر دار ہی سرمایہ دار دے روپ وچ ڈھل گے پراہیہ طبقاتی ونڈ تارنخ دے ہر موڑ تے کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی۔ تاریخ دے ڈھلے دور وچ آقا تے غلام دیاں کہانیاں ایہدا پہلا حوالہ نیں۔ مارکس تے اینگلس دولت دی غیر منصفانہ تقسیم نوں سماج وچ مسئلایاں دی جڑ قرار دیندے نیں۔ پیراجی ایس کانی ونڈ نوں نظم وچ ڈھال دیاں لکھدے نیں:

اوہناں لئی دھرتی تے کیوں نہیں کالے گھوٹ ہنیرے

جہناں معصوماں دے لہو وچ زہر نماں دے گھولے (10)

ایس کانی ونڈ دے خلاف مارکس نے واج چکی تے مزدوراں نوں اکسایا کہ اپنے حق لئی اکٹھے ہو جاؤ اوہ

آکھدا:

”مزدوروں کو اپنی زنجیروں کے سوا کھونا ہی کیا ہے اور جیتنے کو ساری دنیا پڑی

ہے دنیا کے مزدوروں ایک ہو جاؤ“۔ (11)

کارل مارکس نے انقلاب ول پریریا حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑاں نوں پورا کرن دے چکر وچ غریب عوام انقلاب ول نہیں تردے جے کوئی مائی دالعل سوچے وی تے اوہدے تے حیاتی دے در بند کردتے جاندے نیں۔ حیاتی

دیاں مصیبتاں وچ پھسیا مجبور انسان رب نال شکوہ کناں ہو جاندا اے۔ نوید شہزاد دی نظم ”دہائی“ وچ مشکلاں توں ستایا ہند و رب نال ہم کلام ہوندا اے:

زخماں رنگیاں جتہ میرا دھخدا جاوے ہو لے ہو لے
میری روح دے چار پھیرے مایوسی دے بخدے کو لے
ہو یا اوکھا آگ وچ رہنا میں نہیں تیرے جگ وچ رہنا (12)

دولت دی چکا چوندا مالداراں نوں انھا کر دیندی اے۔ آل دوالے کھلے دکھاں درداں نوں وکھ نہیں سکدے۔ بے حسی وچ لپٹے وجود غریباں دے احساس تے جذبات توں عاری نہیں۔ حیاتی دیاں کو ہجھاں توں بے نیاز اوہناں نوں غرض صرف اپنی ذات تے مال دولت نال ہیر پھیر وچ اوہ انسانیت دی معراج توں ڈگ چکے ہوندے نیں۔ جمیل ملک اپنی نظم ”ٹھوہنگاں“ وچ بے حساں نوں جگان و دا آہر کر دے نیں:

”آپ گھر دی اُچی باری دے وچ بہہ کے اتوں اوہناں دا ای ہو کے/
وچوں انھاں دے کولوں وکھرا ای رہواں/ او بھوایں اپنے سڑبل جاوے/ پر
میںوں کوئی سیک نہ لگے۔“ (13)

بے حس سماج وچ حلال حرام دی پچھان مکدی جا رہی اے۔ دولت، روپیہ پیسہ نویاں قدراں دے طور تے اپنی تھاں بنا رہیاں نیں پر انیاں سنہریاں قدراں جیہڑیاں انسانیت دا گھنساں اوہناں نوں گرہن لگ گیا۔ پھلاں ورگے نازک بالاں نوں مزدوری کر دیاں وکھ کے خود غرضیاں دامن نہیں پسجد۔ چائلڈ لیبر اوہ قبیل فعل اے جیہڑا بالاں کولوں اوہناں دا بچپن تے معصویت کھو کے جٹیاں تے اوہناں تے اوہ پھٹ لاؤندا اے جیہڑے قیامت تیکر نہیں بھر دے۔ انسانی حقوق دیاں تنظیمیں چائلڈ لیبر دے اُپالٹی کوششاں کر دیاں رہندیاں نیں پر ایس روگ نوں مکنا ممکن نہیں دسد۔ پاکستان وچ کئی قانون بنائے گئے پر ایس ناسور نوں ختم نہیں کیتا جاسکيا۔ دل نوں چیردی ابن شبیر دی نظم ”چھوٹو“ چائلڈ لیبر دی حقیقی عکاس اے:

”چھوٹو/ وڈیاں وانگوں کم کردا اے/ اپنے سوال ملوک جتے تے/ دھپاں
پالے سب جردا اے/ اجرت دین دے ویلے وی اوہ/ سب نوں چھوٹو لگدا

اے/چھوٹو چھوٹو کہندے سارے/پراہے گل کوئی تے سجھے/چھوٹو کم تے چھوٹو

اے/پراہے گھر داوڈا اے۔ (14)

معاشرے دے کوچ دا ذمہ دار کون اے ایس سوال تے گوہ کرن توں بعد دسد اے کوئی فرد واحد ایہد اذمہ دار نہیں۔ حکومت، اہل ثروت تے سماجی معاشی نظام ساریاں تے ایہدی ذمہ داری عائد ہوندی اے۔ اک نوں اپنے حصے دا دیو ابا لن دی لوڑا اے۔ بے حساں دی وستی وچ ہر ضمیر مجرم اے، ہر بندہ لٹیرا تے ہر قلب وچ ھمیراں راج اے۔ ایس ضمن وچ قیصر شہزاد بے ضمیراں نوں جھنجھوڑن لئی آ کھدے نیں:

اوڑک سب نے رب ول جانا ڈا ہڈھی تھیسے کالک

دھرتی اتے برجیاں لاند اہوں ایانا بالک

حق واہگ داماری رکھد اتوں بنداسا لک (15)

پاکستانی پنجابی نظم حیاتی دے مسئلیاں دی آئینہ دارا اے۔ ایہدے وچ کدھرے مزاحمت اے تے کدھرے انقلاب، کئی تھاواں تے بے حسی تے خود غرضی نوں موضوع بنایا گیا اے سارے رنگ دراصل مزاحمت نوں اگھیر دے نیں۔ مختصر مزاحمتی شاعری واوہ اے جہدے وچ جا براں، ظالماں ریاستی تے سماجی نظام، غاصباں تے بیرونی حملیاں دے خلاف اکھراں راہیں مزاحمت کیتی گئی ہوئے۔ جہد تعلق دھرتی، قوم، وطن نال ہوئے ایہدے وچ اپنے ہم وطنوں ظالماں توں واقف کر اون توں اڈ ظلم توں نجات دی دعوت دتی جاندی اے۔ ظلم تے استحصال دیاں وکھوں وکھ شکلاں نوں اگھیر یا جاند اے۔

پنجابی شاعری وچ مزاحمتی رنگ مڈھ توں موجود اے پر جدوں ویہویں صدی وچ اسلامی تے آزدریاست بناون لئی جدوجہد شروع ہوئی تے پنجابی شاعراں تحریک پاکستان وچ انگریزاں تے نوآبادیاتی نظام دے خلاف بھرپور مزاحمت کیتی۔ 1948ء، 1965ء تے 1971ء دیاں جنگاں دوران دشمن دے ارادے نے نقاب کرن لئی مزاحمتی تے انقلابی شاعری کیتی۔ پنجابی شاعراں جاگیر دارانہ نظام، سرمایہ دارانہ نظام، سماجی، سیاسی، طبقاتی تے ریاستی نظام آمریت سوانیاں دے حق، بالاں دی محنت مزدوری تے بیرونی جارحیت دے خلاف اپنی شاعری راہیں واج چکی۔ پنجابی مزاحمتی شاعری نوں پڑھ کے یہ گل نکھردی اے کہ مزاحمتی شاعری تشبیہاں، استعاریاں، تصنع تے بناوٹ

توں پاک سدھے سادے سپاٹ تے پاک جذبیاں تے احساساں دامر قع اے۔ جتھے کدھرے شاعراں نے فنی لبادیاں نوں خیال دی اڑان لئی ورتیا اے او تھے شاعری نوں چارچن لگ گئے۔

حوالے

- 1- القرآن، سورۃ البقرہ، پارہ نمبر 2، آیت نمبر 283
- 2- سلیم کاشتر، درداں دا اگھڑیا موتیا، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1993ء، ص: 47-48
- 3- شریف صابر، کاماں، نظم مشمولہ: پاکستانی پنجابی شاعری از شریف کنجاہی (مرتب)، لاہور: محکمہ اطلاعات و ثقافت وامور نو جوانان، 1999ء، ص: 195
- 4- امتیاز سرور، کالی سفید کتاب، لاہور: ٹاپ پبلشرز، 2017ء، ص: 167
- 5- بابا نجمی، سرکاراما، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2010ء، ص: 61
- 6- منور شکیل، جھورا ڈھپ گواچی دا، لاہور: پنجابی مرکز، 2011ء، ص: 20
- 7- شہباز ملک، ڈاکٹر، اُلیلاں، لاہور: دی اکیڈمکس، 2017ء، ص: 65، 66
- 8- شاستہ حبیب، میں، کپاہ تے چاننی، لاہور: دیس پبلی کیشنز، 2002ء، ص: 107-108
- 9- شریف کنجاہی، جگراتے، لاہور: ایچ پبلشرز، طبع چہارم، 1995ء، ص: 35
- 10- پیراجی، تریل داسیک، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1993ء، ص: 19، 20
- 11- کارل مارکس، فریڈرک اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017ء، ص: 69
- 12- نوید شہزاد، درد پوشا کال، لاہور: عمیر پبلشرز، 1995ء، ص: 44
- 13- جمیل ملک، سحری چھاں، راولپنڈی: نوید پبلشرز، 1987ء، ص: 77، 78
- 14- ابن شہیر، گولڈمون، اسلام آباد: بزم تخلیق و تحقیق، 2021ء، ص: 93
- 15- شہزاد قیصر، ڈاکٹر، میں ناہیں سبھ توں، لاہور: جہاں پبلی کیشنز، 1990ء

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر محمد عرفان الحق، ڈاکٹر کرامت مغل

THE BENEFITS OF MOTHER TONGUE IN EDUCATION**مادری زبان و بیچ تعلیم دے فائدے****Abstract**

Languages are the identities of any nation. If languages die, history of nation , a civilization and its heroes all lose their identity as happened to Punjab in past. By depriving them of their language, people of Punjab have been deprived of their culture as well as their history and identity. Education in mother tongue then feeling of inferiority or deprivation never arises in people. In order to eliminate discrimination in the nation, it is necessary to have the same means of education because if the education system being complicated with two or more mediums in education system. it is better to give education in mother tongue. Language has a big role because it also involves the interaction of teachers and students. According to UNICEF, every

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کچلرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ اسسٹنٹ پروفیسر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کچلرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

student should taught in mother tongue especially children should not be taught in any other language. When student is listening to his or her surrounding, the particles do not become accustomed to it, but when he has to read the letters of another language instead of these letters, he finds it strange and unnatural. Education in the mother tongue is an easy way to teach it is connected with the nature of every human being teaching in a language other than nature can be a hindrance in education. Is the largest handrence among student teacher communicaton is due to the alienation of the language. Modern technology can express students easily in their mother tongue, they can understand quickly. By educating in mother tongue teachers can taught well.

Keywords: Interaction, Teachers, Students,
Feeling, Inferiority

تعلیم ہر معاشرے دی بنیادی لوڑ اے تعلیم صرف مہارت تے علم دا ذریعہ نہیں ہوندا سکوں اخلاق تے کردار دی تربیت اے۔ انسان دی ذہنی تے جسمانی ودھوتری وچ تعلیم داوڈا کردار اے۔ پڑھیاں دی نظریاتی، فکری تے اخلاقی تربیت ہوندی اے۔ تعلیم دے عمل وچ زبان داوڈا کردار اے کیوں جے ایس نال اُستاداں تے پڑھیاراں دا آپسی وچارو ٹاندر اوی ہوندا اے تے علم نویں نسل تک اپڑدا اے۔ ہر پڑھیارا اپنی زبان دی عزت کردا اے نالے اوس نوں آدر جوگ سمجھدا اے جس نوں اوہ سکولاں، مدرسیاں، کالجیاں، یونیورسٹیاں وچ بولداسندا اے۔ جتھے جتھے مادری

زبان وچ تعلیم نہیں دتی جاندی اوتھے نویں نسل مادری زبان توں دُور جاندی اے۔ اوہ اپنے اصل نوں سمجھدے اوہناں دے ہیر و اکھوں پر وکھے رہندے نیں۔ تعلیمی نظام نوں جے پنڈا متھیا جاوے تاں ذریعہ تعلیم روح اے۔ قرآن پاک وچ تعلیم دیون دے حوالے نال فرمان الہی ملدا اے:

”تعلیم دیون دے حوالے نال ساری دُنیا نے قرآن حکیم دیاں ماں بولی راہیں تعلیم دیون دے طریقے نوں ٹھیک من لیا اے۔ ایہ وجہ اے جے یونیسکو نے ان پڑھتا مکاؤن لئی بالائے نوں ماں بولی راہیں تعلیم دیون دیاں سفارشاں کیتیاں نیں۔ دنیا دے سارے مکاں خاص طور تے وڈے تے ترقی یافتہ مکاں بالائے نوں ماں بولی راہیں تعلیم دیون دا سلسلہ جاری رکھیا ہو یا اے۔“ (1)

اقوام متحدہ دے ادارے یونیسف موجب مادری زبانناں وچ ہی تعلیم دتی جاوے بالائے نوں کسے ہو رہی بولی وچ تعلیم نہ دتی جاوے۔ زبانناں اوہدوں مرجاندیاں نیں جدوں بولن والے اوہناں توں دُور جاندے نیں۔ تعلیم دی زبان بنا کے کسے وی زبان نوں جیوندار کھیا جاسکدا اے اوہدی اہمیت تے ترقی و دھائی جاسکدی اے۔ زبان تے بیان دے مُڈھ نال ای انسانی شعور دی تصدیق ہوندی اے۔ تعلیمی مسئلیاں دا اوہدوں سامنا کرنا پیندا اے جدوں ابلاغ دا مسئلہ ہوئے بڑی آسانی نال مادری زبان نوں ذریعہ تعلیم بنا کے حل کیتا جاسکدا اے۔ مادری زبان وچ تعلیم راہیں بالائے دی اپڑ وچ ہووے گی دو جا تعلیم کسے خاص جتھے تک سمیت نہیں رہوے گی۔ لوکائی وچ اُچ جھک نوں مکاؤن لئی ذریعہ تعلیم اکو جھیا ہونا ضروری اے کیوں جے دورنگی تعلیم نال تعلیمی نظام نوں گنجلد ار بنا دتا جاند اے۔ علم حاصل کرن لئی ماں بولی دی اُچچتا بارے ممتاز بلوچ قرآن پاک وچوں وار و حوالے دیندیاں لکھدے نیں۔ ایہہ گل گل سنسار دے تعلیمی ماہر کردے نیں دُنیاوی تے دینی علماں دے سوجھوان وی جے علم حاصل کرن واسطے سوکھاتے آسان طریقہ ماں بولی ای اے اللہ تعالیٰ قرآن مجید دی سورۃ ”الدخان“ وچ فرماندے نیں۔ اسان اس قرآن نوں تہاڈی زبان وچ آسان کر دتا اے۔

کوئی بال جد پہلے اکھر سکھدا اے اوہ اوہدی فطرت دا حصہ بن جاند اے اوہناں اکھراں دا اُچارن جدول

اوہ آل دوال سندا اے تاں کن اوس دے جانوں ہو جان دے نیں جدوں اکھراں دی تھاں کسے ہو بولی دے اکھر اوس نوں سکھنے پیندے نیں تاں ایہ اوس نوں اُکا ای غیر فطری لگدے نیں۔ بال اوہی زبان سکھے گا جس نوں ذریعہ تعلیم بنا کے پڑھایا جاوے۔ علاقائی زبانوں بڑیاں زرخیز ہوندیاں نیں تے ایس نوں بولن والے اپنے آل دوالے دیاں جہڑیاں شیواں داناں یاد کردے نیں اوس نوں اوپری زبان والے اک دم ردّ کردیندے نیں۔

”مختلف علاقوں کے لوگ اپنی اپنی علاقائی زبانوں کے لاکھوں الفاظ کا

زخیرہ لے کر پیدا ہوئے ہیں اور آنے والی نسلوں نے ان سے یہ زبانیں

سیکھ لی ہیں۔“ (2)

اصل مسئلہ اوہدوں پھٹد اے جدوں اک نسل اگلی نسل نوں زبان سکھاو توں جھکدی اے جس دا کارن ماں بولی وچ تعلیم نہ ہوون اے۔ جد بال نوں اوپری زبان سکھلائی جاندی اے تاں اوہدی سوچ دا فطری مُکا دتا جاندا اے پڑھیا رنال سب توں وڈا دھر و شروع ہوندا اے تے تعلیمی مسئلیاں دا اچھیا مُڈھ بچھدا اے جس نوں اک صدی دے پندھ نال وی نہیں مُکایا جاسکدا۔ مادری زبان دی انہوند پاروں سب توں پہلاں بال نوں جس گل دا احساس ہوندا اے اوہدی آزادی مُک گئی اے فیر اوس نوں سب کجھ بوجھ جا پدا اے۔ انج مایوسی تے محرومی ودھ جاندی اے محرومی دامنڈھ انگریز سرکار ولوں بدھالارڈ بینٹنگ Lord Bentinck جدوں 1828 وچ گورنر جنرل بنیا تاں اوس انگریزی تعلیم دامنڈھ رکھیا

ایس طرحاں برصغیر اندر انگریزی وچ تعلیم دین دامنڈھ رکھیا تے نوکریاں دی پراپتی واسطے لوک دھر دھر ایس زبان ول اُلرے اپنی زبان اُکا و سار دتی۔ ایس طرح انگریزاں اک بدیسی زبان نوں معاش نال جوڑ کے جیہڑا کھیڈر چیا اوہدے راہیں لوکائی اپنی اصلیت و سار بیٹھی اجو کے سسے تیکر حالات انج ای نیں۔ لارڈ میکالے نے ایسے ای سوچ راہیں پورا نظام تعلیم اُساریا۔ لارڈ میکالے توں بعد لارڈ ہرڈنگ نے 1844 وچ اعلان کیتا کہ سرکاری نوکری صرف سرکاری سکولاں وچ پڑھن والیاں نوں ملے گی ایس اعلان دا کارن سی کہ دیس واسیاں نوں دیسی زبانوں توں و انجھیا گیا۔ انگریز اپنے مقصد وچ کامیاب رہیا دھاڑویاں نے وی حالات خراب رکھے۔ جس دیس اُتے حکمرانی کیتی او تھے اپنی زبان ای لاگو کیتی۔ مغلاں دے ویلے فارسی زبان راہیں دیسی زبانوں نوں کھڈے لائن لایا جاندا

مقصد سی جس وچ حکمراناں دے ہو روی مقصد پورے ہوندے دسدے نیں۔ اعتراف از احسن موجب:

”بظاہر پڑھے لکھے طبقے کو بھی اس کی مقامی زبانوں سے محروم کر دیا گیا

ہے۔ ذریعہ تعلیم کے اردو اور انگریزی ہونے کے باعث مقامی زبانیں سیکھنے

کی ضرورت ہی نہ رہی۔ پنجاب میں یہ غفلت زیادہ نمایاں رہی۔“ (3)

برطانوی حکمراناں نے 1904 وچ ”انڈین ایجوکیشن پالیسی“ بنائی جہدا مقصد ٹڈل تک تعلیم مادری زبان

وچ دینا سی بعدوں انگریزی سکھلائی سی۔ انگریزاں نے 1837 وچ عدالتاں توں فارسی نوں کڈھیا، فیراک دہاکے

مگروں 1847 وچ فرمان جاری کیتا کہ صرف انگریزی پڑھیاں نوں سرکاری نوکری دتی جائے۔ جدوں بال نوں

فطرتی ڈھباں توں پرے کیتا جاندا اے تاں اوہدے اندر گھاٹاں رہ جاندیاں نیں۔ اوس داسوچن ڈھنگ بدل جاندا

اے کیوں جے اوہدے کول منظم فکر نہیں ہوندی منظم فکر زبان توں بغیر ممکن نہیں۔ نفسیات دان تے تعلیم دان ایسے گل

نوئن والے نیں۔

”نیوروفسیات دان وایگولسکی کا کہنا ہے کہ بچے کی ذہنی ارتقاء کا مرکز زبان

ہے۔ زبان شعور کا وسیلہ ہے زبان ہی سوچ کا میگزیم تخلیق کرتی ہے۔ زبان

کے بغیر منظم فکر ممکن نہیں۔ جب تک کسی شے کا تصور لفظ کا قالب اختیار نہ

کرے اس وقت تک اس پر غور کرنا ممکن۔“ (4)

تعلیم واسطے مادری زبان دی لوڑ ذہنی ودھوتری دا کارن اے۔ ادبھڑ بولی نوں بال یادتاں کر لیندا اے اوس

نووں رٹالا کے اپنے دماغ وچ وی سکدا اے پراکھر نال دماغ وچ انج تصویر نہیں اگھڑدی جویں مادری زبان دے

اکھراں نال تصویر بندی اے۔ مادری زبان وچ تعلیم دین نال تعلیمی منظر نامہ بدلایا جاسکدا اے سکولاں توں پڑھائی

چھڈ کے نسن والیاں دی تعداد گھٹ جاوے گی تے دوچار ورھیاں وچ اُکا ای مک جاوے گی۔ ودھ توں ودھ پڑھیار

سکولاں وچ آون پاروں تعلیم حاصل کرن نال شرح تعلیم وچ خاصا وادھا ہوئے گا جیون دے ہر کھیتیر وچ انقلاب

تے قومی سوجھ بوجھ وچ وادھا تعلیمی زوال وچ ہمیش لئی خاتمے دا کارن ہوئے گا۔ اسلامی جمہوریہ پاکستان دی تعلیمی

پالیسی 1978 وچ مادری زبان وچ تعلیم دینا ای بنیادی اصول تے فطری عمل مٹھیا گیا۔ زبان صرف زبان ای نہیں

ہوندی سگوں اوس دے پچھو کڑ وچ بہت کجھ ہوندا اے جیویں معاش، وسیب، سماج تے تاریخ جس بارے قلندر لکھیاری لکھدے نیں:

”ایک زبان فقط الفاظ و قواعد کا مجموعہ نہیں ہوتی، مگر وہ اپنے پیچھے پورا تہذیبی پس منظر رکھتی ہے جس میں تاریخی، جغرافیائی، ماحولیاتی، معاشی، سماجی اور ثقافتی عوامل آجاتے ہیں۔ ان عوامل یا اجزائے ترکیبی کے تغیر سے زبان بھی تغیر پذیر ہوتی ہے اور اس طرح سے اثر اندازی اور اثر پذیری کا عمل جاری رہتا ہے۔“ (5)

جدبالاں نوں ماں بولی توں انجان رکھیا جائے تاں اوہ تاریخ توں انجان ہو جاندا ہے۔ اوہ اجداد دی تاریخ نوں فراموش کر کے صرف غلامی دی تاریخ اپنی تاریخ سمجھن لگے جیہڑی حاکم نوں ای وارا کھاندی اے۔ اچھے حربیاں نال کسے قوم نوں کچھڑیا رکھیا جاسکدا اے جو ایہ سوچدا اے اوس دی اپنی ذہانت آدریوگ ہوندی اے۔ انگریز اپنے بالاں لئی ماں بولی وچ تعلیم نوں اُچھا نیا جد کہ برصغیر دی دھرتی تے ایہ نا انصافی سوچی سمجھی سازش توں دکھ ہو رکھ نہیں کسی ایسے لئی اوہناں نوں زبان توں ای نہیں دیں توں وی انجانا کردتا اے اوہناں موجب:

”نپے تلے حربوں سے قومیت کا گلہ گھونٹ کر اور بڑے سوچے سمجھے حربوں سے عوام کو مقامی زبانوں سے بیگانہ کر کے وادی سندھ کے قدیم سوراواؤں کو دفن کر دیا گیا۔“ (6)

پڑھیاری تعلیم دا مقصد خیالاں، جذبیاں تے سوچاں نوں کسے ہو رسا ہمنے بیان کرنا اے۔ اظہار جیون لئی ات ضروری اے روزگار تے آپسی میل ورتن دا ایس نال گوڑھا سنبندھ اے۔ اظہار بولیاں لکھ کے کیتا جاسکدا اے جے اوس اپنی زبان دی تھان کسے ہو روزبان نوں سُنیا ہووے تاں اوپری زبان وچ اظہار کرن لئی دبا وچ ہووے گا سائنسی طور تے ایہ نیا جاکا اے کہ اوپری زبان وچ اظہار کردیاں فشار خون و دھ جاندا تے نفسیاتی اثرات ویکھے جا سکدے نیں۔ نفسیاتی خوف دا خاتمہ کرنا پڑھیاری لئی ات ضروری اے زبان نال اظہار ہو سکدا اے نہیں تاں نفسیاتی طور تے احساس کمتری دا شکار ہوئے گا۔ ڈاکٹر ہر شندر کور ایس بارے لکھدیاں نیں:

”بچے دی شخصیت اُبھارن وچ ماں بولی ہی اہم کردار ادا کردی ہے۔ اپنی
ماں بولی نوں نیواں سمجھن والے اپنے آپ نوں وی بین سمجھن لگ پیندے
ہن تے اپنے وسیب تے پچھو کڑنوں وی۔“ (7)

مادری زبان وچ تعلیم اُسان ذریعہ اے کیوں جے ایہ فطرت نال جُویا اے فطرت توں وکھ اوپری بولی وچ
تعلیم دین نال تعلیم وچ رکاوٹ پھٹ سکدی اے۔ اُستاداں تے پڑھیاراں وچکار ابلاغ دامنسلا سبھ توں وڈا اے
ابلاغ زبان دے اوپرے ہون کارن ای ہوندا اے۔ ہور فائدیاں دے نال نال مادری زبان دی ترقی وی اودوں
ای ہوندی اے جدوں اوہ نصاب دی زبان بن جاوے۔ پڑھیاراں دانیسیاتی مسئلہ اے اوہ اوس زبان نوں اہم، وڈی
تے آدر جوگ زبان سمجھدے نیں جیہڑی اوہناں نوں سکولاں، کالجوں، یونیورسٹیاں وچ پڑھائی جاندی تے سکھلائی
جاندی اے۔ جے بالوں دی قابلیت ودھانا مقصد ہووے تاں مادری زبان وچ تعلیم ہونی چاہیدی اے۔ ایس نال
جتھے ان پڑھتا مکدی اے او تھے سکولاں وچوں دوڑن والے پڑھیاراں دی گنتری وچ وی گھاٹ ہو جاندی اے۔
سکولاں وچ وی زبان دی سکھلائی دا بنیادی کم اُستاد ای کردے نیں۔ اُستاد دی تعلیم تے تعلیم دیون لئی ورتی جان والی
زبان دا پڑھیاراں دے جیون وچ اہم کردار ہوندا اے۔ اوہناں اگلا سارا جیون اوہ لفظا ولی تے گرامری ڈھنگ
ورتنے ہوندے نیں جیہڑے سکول وچ سکھے ہوندے نیں۔ اکثر سکولاں وچ بنیادی ڈھانچا غیر فطری اے اُستاد دی
تعلیم جے اوپری زبان وچ ہوئے تے اوہ اگانہہ بالوں نوں وی اوسے زبان وچ تعلیم دیندا اے عام جیون وچ اوہ
اپنی ماں بولی ورتدا اے۔ انج بناوٹی زبان دے ورتارے نال پڑھیاراں دی اپنی زبان توں دُوری تے تخلیقی ڈھنگ
نال ناتا اُکا ای ٹٹ جاند اے ایہہ وطیرا زباناں دے خاتمے دا کارن بند اے۔ جے کسے بال نوں لوکاں، وسیب،
ثقافت تے دیس بارے صحیح معلومات مادری زبان راہیں نہ ملن تاں اوہ کدے وی لوکاں، وسیب، ثقافت دیس نوں
نہیں سمجھ سکدے۔ ایس پاروں تعلیم راہیں کنا گودھرتی تے وسیب نال نویں پپڑھی نوں جوڑیا جاسکد اے زبان توں
وانجھا کردیاں نویں پپڑھی نوں اپنے اصل توں دور ہو رہی اے۔ نذیر کہوٹ موجب:

”پنجابی نوں اوہدی زبان موڑ دیوتے اوہنوں علم دے دیو۔ ایہ نہ زرا پاکستان
نوں بچالین گے سگوں پاک ہند تے دنیا دا نقشہ وی بدل کے رکھ دین

گے۔“ (8)

پرائمری تعلیم دا مقصد بال دی ماں بولی راہیں صلاحیت اگھیر نا اے اوس نوں ودھانا نہ کہ اوپری زبان راہیں اوس نوں دبانا تے مگانا سگوں کہ اوہ پڑھائی لکھائی توں ای نس جاوے۔ پاکستان وچ تعلیم دی شرح 48 فیصد اے جد کہ فلپائن ورگے غریب ملک وچ ایہ شرح سو فیصد تک اے جس دا کارن صرف تے صرف مادری زبان وچ تعلیم اے غربت نال جھوجھدے ملک نیپال تے برما وچ ایہ شرح 90 توں 95 فیصد اے۔ مادری زبان وچ تعلیم دیون نال پڑھیار اصل نال جڑو یار ہندا اے۔ وسیب تے رہتل نال جانکاری لئی زبان نوں سکھنا تے ضروری اے جدوں کوئی بال اک لفظ سکھد اے تاں اوہ پوری تہذیب نوں سکھد اے پر جدوں اوہ لفظ وسیب رہتل بہتل نال میل نہ کھاند اہو وے تاں اوس نوں سمجھنا ڈھیر اوکھا ہو جاندا اے۔ دیس دے صوفی گل نوں سمجھن لئی بولی نوں جاندا اے تے فیر کلام نوں مادری زبان وچ پڑھاندے جویں پنجابی دے عظیم صوفی شاعراں دے کلام نوں سمجھن لئی اصل متن توں ای لا بھلتی جا سکدی اے۔ بالاں نوں صوفیاں بارے تھوڑا تھوڑا سکھایا جائے تاں اوہناں دے جیون وچ وڈا انقلاب آسکدا اے۔ انج پڑھیاراں نوں اپنی بولی دی ودھاتا دا وی اندازہ ہوندا اے۔

مادری زبان وچ تعلیم دین نال تعلیمی منظر ناما بدلیا جا سکدا اے جیون دے ہر کھیتز وچ انقلاب آون تے قومی سوچہ بوجھ وچ وادھا ہو سکدا اے تعلیمی پٹھی مکاؤن دارونامی بند ہو جائے گا۔ مسئلا لگ بھگ ہور ایشیائی دیساں وچ وی سی جیہناں نوں حکمت عملی نال حل کرتا گیا۔ محمد آصف خان ایس حوالے نال اپنے وچاراپویں لکھدے نیں:

”ماں بولی وچ لکھن دا ایہ وادھا ہوندا اے۔ لکھیار نوں لفاظی دا سہارا نہیں

لینا پیندا۔ سگوں اوہ اپنے پڑھن سنن والے تائیں جو اُپڑانا ہوندا ہے اوہ گھٹو

گھٹ لفظاں وچ اُپڑا دیندا ہے۔“ (9)

پڑھیار نوں تعلیم دین دا مقصد خیالاں، جذبیاں تے سوچاں نوں کسے ہور ساہمنے بیان کرن دا راہ دسنا اے۔ ایہ اظہار اوس دے اپنے جیون لئی ات ضروری اے روزگار تے آپسی میل ورتن دا گوڑھا سنبدھ اے۔ اظہار بول کے یاں لکھ کے ای کیتا جا سکدا اے جے اپنی زبان دی تھاں کسے ہور زبان نوں سُنیا ہووے تاں اوپری زبان وچ اظہار کرن لئی دباؤ دا شکار ہوندا اے سائنسی طور تے وی نیا جاچکيا اے کہ اوپری زبان وچ اظہار فشار خون دے ودھادا

کارن ہوندا اے ہور نفسیاتی اثرات دیکھے جاسکدے نیں۔ نفسیاتی خوف مکاؤنا پڑھیاراں لئی ات ضروری اے جیہڑا ماں بولی وچ اظہار نال ای ممکن اے۔ پڑھیاراں نوں نوں ٹیکنالوجی بارے ماں بولی وچ اسان کر کے سمجھایا جاوے تاں اوہناں نوں چھیتی سمجھ آ جاندی اے رٹے رٹائے فقرے اوہناں دی تعلیم دا حصہ نہیں بندے۔ اجو کے سس سائنس تے ٹیکنالوجی دے نال کامرس دے کامیاب استاد دا آکھنا اے کہ اوہناں جد ویکھیا کہ انگریزی زبان نال بالاں دے پلے کجھ نہیں پے رہیا تاں اوہناں اسان لفظاں نال پنجابی وچ سمجھانا شروع کردتاں بالاں سکھ دا ساہ لے کے بڑی اسانی نال سمجھ کے سنا دتا۔ استاد دا ویلا بچھد اتے شاگرداں نوں سوکھت ملدی اے۔ کئی واریہ وی ویکھیا گیا کہ ریاضی دا استاد اکھی انگریزی راہیں سوکھے سوال وی سمجھاون توں وانجھیا رہیا اہیا استاد جیہڑا مادری زبان راہیں بالاں نوں سکھاند اے اوہد ارزلٹ سو فیصد تک اپڑ جاند اے۔ کئی مضموناں وچ زبان دا تعلق نہ ہوون برابر ای ہوندا اے کجھ استاد اوس نوں وی اوکھانا کے اوکڑاں گھڑ لیندے نیں ریاضی توں وکھڈرائینگ تے ہور عملی پڑھائی دے مضموناں نوں مثال وجوں دیکھیا جاسکد اے۔ پڑھیاراں تے استاد وچ ابلاغ دا مسئلہ آئے تاں نقصان تعلیمی کھیترو وچ زوال دی صورت دسد اے۔

پڑھیاراں دی تخلیقی قوت وچ وادھے لئی ماں بولی وچ ضروری اے پڑھیاراں نوں ماں بولی وچ تعلیم راہیں اوہناں وچ خود اعتمادی پھلدی اے اصولی تے منطقی گل اے جس نوں رد نہیں کیتا جاسکد اہنی تے فنی رجھوں جیہڑی تعلیم دتی جائے اوہدے وچ ناکامی دی شرح نہ ہوون برابر ہوئے۔ ایس طرحاں بالاں دی صلاحیت نکھر دی تے اوہ جیون دے مضبوط ڈھانچے وچ اپنا کردار ادا کرسکدے نیں۔ زباناں قوماں دیاں پچھاناں نیں زباناں مرن نال تاریخاں، تہذیب تے دور دے ہیر و سبھ پچھان گوا دیندے نیں جس طرحاں پنجاب نال ہو یا واسیاں نوں زبان توں دور کر کے تہذیب، ثقافت دے نال تاریخ توں وی وانجھ دتا گیا۔ اوہناں نوں اپنے ہیر و نال اشنائی نہیں نہ ای غدار دا پتہ اے او بھڑ بولیاں والیاں اپنے ہیر و انج بیانے کہ اپنے غدار تے بزدل جا پن لگے۔ قومی پچھان دی لوڑ واسطے زبان توں نوں پیڑھی نوں دور نہیں رکھیا جاسکد ا۔ معاشرتی جیون دا مضبوط ڈھانچا بناون لئی ات ضروری اے کہ تعلیم دا ڈھانچا مضبوط کیتا جاوے تے ایس دی نیہہ مضبوط لیہاں تے اساری جائے اوہ مادری زبان دا ورتار اے جس نوں دیس وچ اے تیکر و ساریاں گیا اے۔

حوالے

- 1 ممتاز بلوچ/ ماں بولی تے قرآن، لاہور: مرکزی پنجابی بورڈ، 100 صابری سٹریٹ/ مین آؤٹ فال روڈ، سنت نگر، جولائی 2000ء، ص: 27
- 2 محمد مسعود خالد، نوآبادیاتی تعلیمی ڈھانچے کا تسلسل، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، بک سٹریٹ 46/2 مزنگ روڈ، 2015ء، ص: 28
- 3 اعتراز احسن، مستنصر جاوید (مترجم) سندھ ساگر اور قیام پاکستان، لاہور: جمہوری پبلی کیشنز ایوان تجارت روڈ، 2014ء، ص: 55
- 4 محمد خالد مسعود، نوآبادیاتی تعلیمی ڈھانچے کا تسلسل، ص: 120
- 5 مسلم سجاد، سلیم منصور خالد، پاکستان میں ذریعہ تعلیم کا مسئلہ، اسلام آباد: انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی سٹڈیز بلاک 19 مرکز ایف 7، 1999ء، ص: 300
- 6 اعتراز احسن، مستنصر جاوید (مترجم)، سندھ ساگر اور قیام پاکستان، ص: 55
- 7 ہر شندر کور، ڈاکٹر، ماں بولی ڈاکٹری نظریے توں، ساہیوال: دہلی پبلشر، پاک دیہی پرنٹرز، اگست 2006ء، ص: 6
- 8 چودھری، نذیر کہوٹ، آؤ پنجابی نوں قتل کرئیے، کراچی: وارث شاہ پبلی کیشنز، ڈیفنس ہاؤسنگ اتھارٹی، پنجابی ایڈیشن، 1992ء، ص: 19
- 9 خان، محمد آصف، نک سک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اگست 2000ء، ص: 84

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر مریم سرفراز، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

TIME PERIOD OF PUNJABI LANGUAGE**پنجابی زبان تے ایہدا بھلک****Abstract**

Language plays significant role in human life. Language is the basic need of society. Moreover, this is also a fact that the birth of a reverd society took place with the advent of a language. Language expresses feelings and thoughts. All development occure from language. As punjabi is one of the most ancient language of Asia. There are numerous theories about its origin. Experts believe that it was the language of Herupa culture. However the irony here is this, Punjabi language did not get its rights, that it deserves. People from all over the world can understand and speak this language. It has magnificiant historical culture and heritage in its native tough. However, the pity is this everyone feels ashmend of speaking this language. This article a

-
- ☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- ☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- ☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

struggle to enhance the worth of punjabi language.

Keywords: Language, Significant, Society,

Punjabi, Herupa

زبان سماج تے رہتل دی ڈھلی لوڑاے جیہدے متھے جان مگروں ای سماج نے مہذب ہون ول ٹورا کیتا۔
 زبان خیالاں دا ذریعہ اظہار اے۔ ایہدا کم شہداں تے جملیاں راہیں بندیاں دے ذہناں وچ موجود مفہوم تے
 دلیلاں دی ترجمانی کرنا ہوندا اے علم دا ودھاتے ایہدے وچ ترقی دا بھید ایس گل وچ لکھا ہویا اے کہ کوئی وی انسان
 اپنے تجربے مگروں جو کچھ وی سکھے اوہ دو جیاں تائیں اپڑاوے جیکر اوہ اپنا علم دو جیاں تیکر نہیں اپڑا دیا اوہدے کول
 اپنے تجربے تے علم نوں اگے اپڑان دا کوئی ڈھچر نہ ہووے تاں اوہدی سکھی ہوئی گل اوہدے تائیں ای محدود رہوے گی
 - تے دو جے اوہدے علم تے تجربے توں لا بھ نہ چک سکے گے۔ زبان یا بولی ای اوہ واحد ذریعہ اے جیہدے راہیں
 ایس اپنے خیالاں جذبیاں تے تجربیاں نوں دو جیاں تائیں اپڑا سکے آں۔ ایس لئی کسے وی سماج وچ زبان یا بولی
 دی اہمیت منی پر منی اے۔ بولی تے بندے دے ایس تعلق بارے امجد سلیم لکھدے نیں۔

”بولی دا ہر بندے دی سماجی حیاتی نال گوڑھا سمبندھ اے۔ ایہدی پرورش

تے پروان لوکائی وچ ہوندی اے۔ کسے گروہ دی ثقافت، سیاسی فکر تے

رہتل دا اوس بولی تے سدھا اثر ہوندا اے۔“ (1)

ایس لئی ڈھ قدیم توں ہن تائیں انسان جیہڑی ترقی کیتی اے اوہ ایس ایجاد دے پناں نہیں ہوسکدی سی
 جس نوں ایس زبان آکھنے آں۔ بندے نے اپنے تاریخی پینڈے وچ جیہڑے کم توڑ چاڑھے نیں ایہناں وچوں سبھ
 توں اُچھا کم زبان دی کاڈھا اے۔ اپنی گل دو جے تائیں اپڑان تے دو جے دی گل جھن لئی زبان دی لوڑاے اگر زبان
 نہ ہوندی سائنسی ترقی وی نہ ہوندی۔ زبان انسانی زندگی دی سبھ توں وڈی لوڑاے ایس توں بناں حیاتی نوں اگے ٹورن
 دا گویڑ نہیں کیتا جاسکدا اتاں ایہہ جھوٹ نہیں ہوئے گا زبان دی انسانی زندگی وچ اہمیت تے چانن پاوندیاں ڈاکٹر سید
 تنویر بخاری لکھدے نیں۔

”ہر جوہ، دھرتی، دیس یاں مُلک دی تہذیب اتے رہتل دا سوما، اوتھے

دے واسیاں وسنیکاں دی زبان ہوندی اے۔ زبان جیہڑی انسان نوں
ڈنگراں تے وحشیاں نالوں نویکلیاں تے اُچیریاں کردی اے جیہدے
راہیں سوچ شعوردی ہوندا پنا دکھالا پاؤندی اے۔“ (2)

جیکر پنجابی زبان دی گل کرے تے پنجابی زبان دے ڈھ بارے کئی نظریے نیں۔ دنیا وچ چالو ہر زبان دا
تاریخی مہاندرا تے پچھو کڑا اے اج اوہدی تاریخ نوں ویکھ کے اوہدے مستقبل بارے گویڑ لایا جاندا اے۔ پاکستان وچ
کئی زبانوں بولیاں تے سمجھیاں جاندیاں نیں پر ایس ملک دی وڈی آبادی یا سب توں بوہتے لوکی پنجابی زبان بولدے
نیں لگ بھگ 40 توں 52 فیصد آبادی پنجابی 20 فیصد پشتو 15 فیصد سندھی 10 فیصد اردو تے 3 فیصد آبادی بلوچی
بولن والیاں دی اے ہرکھ تے ڈکھ ایس گل دا اے کہ اپنی وڈی آبادی پنجابی زبان بولدی تے سمجھدی اے پنجابی زبان
نوں ماں بولی دا مقام دین نوں تیار نہیں۔ اُردو پاکستان دی قومی زبان اے جہدے بولن والے گل آبادی دا اٹھ دس
فیصد حصہ نیں۔ تے اہیہ ساڈا کھوکھلا دعویٰ اے کہ اُردو نوں اسیں اپنی ماں بولی دا درجہ دے دیئے جد کہ اُردو ساڈی قومی
زبان اے ساڈے لئی قابل احترام اے پر ماں بولی نہیں۔ پوری دنیا وچ لگ بھگ 20 کڑور لوکاں دی زبان پنجابی
اے ایس زبان دی اپنی نویکلی سیہان اے تے اُچا تاریخی پچھو کڑا اے۔ پنجابی زبان نوں دو جیاں وڈیاں زبانوں
دے ساویں مندیاں انوار احمد اعجاز لکھدے نیں۔

”پنجابی زبان ان اکابر کے قصوں کے ذریعے اپنے امکانات کو ممکنات کی
حدوں اور سرحدوں سے بھی آگے لے کر نکلتی ہوئی آج دنیا کی سر بلند زبانوں
کے شانہ بشانہ کھڑی اپنی عظمت کی گواہی دے رہی ہے۔“ (3)

ایس گل تے وی بوہتے ودواناں دا اکھ اے کہ ہڑپہ دی تہذیب دی زبان وی پنجابی ای سی۔ جے کوئی ایس
رائے دا حامی نہیں تاں اوہ ایس حد تاہیں پئی اوس ویلے دی پنجابی تے اج دی پنجابی وچ گھنا فرق اے۔ پنجابی زبان
اپنا اک بھر پور تاریخی ورثہ رکھن دے باوجود اپنی حیثیت/مقام نوں برقرار رکھن دی جنگ لڑ رہی اے پنجابی ہن صرف
پنجاب دی زبان نہیں رہی تے نہ ہی پنجاب صرف ایشاء وچ اے سگوں پنجاب ہن پورپ وچ وی وس چکیا اے تے
پنجابی زبان انڈیا تے پاکستان توں اڈ انگلینڈ، کینیڈا، اسٹریلیا، فرانس امریکہ تے ہور کئی دو جیاں ملکاں وچ وی بولی

جان والی وڈی زبان اے تے دنیا دیاں دس وڈیاں زبانوں وچوں اک منی جاندی اے۔ ایس حوالے نال عین الحق فرید کوٹی انج اپنے وچار سائجھے کردے نیں۔

”پنجابی زبان کی ہی مثال لیجئے یہ نہ صرف ایک وسیع علاقے میں مروج ہے

بلکہ اس کا دامن بے شمار زبانوں کے سرمایہ الفاظ سے بھرپور ہے۔“ (4)

زبان ایویں نہیں مردی ایہہ اودوں مردی اے جدوں ایہدے بولن تے پابندی لگائی جاندی اے تے ایہدے بولن والیاں نوں کمتر تے حقیر سمجھیا جاند اے جدوں ایس نوں گرامردیاں اصولاں وچ جکڑیا جاند اے۔ انج کرن نال زبان نوں بولن والے لکھت دے نیں تے ہولی ہولی اوہ زبان دی گھھدی اے تے اخیر تک جاندی اے ایس لئی ایس سنسکرت دی مثال پیش کر سکئیں آں۔

جتھوں تائیں پنجابی زبان دے مستقبل دا تعلق اے تاں بڑے زمانیاں توں سن رہے آں کہ پنجابی زبان مک چلی اے پر گل انج نہیں سگوں پنجابی زبان کن دی تھاں ہو اٹھدی جا رہی اے تے ایہہ گل صحیح وی اے اوہ زبان جیہڑی پنج ہزار سال پرانی ہووے تے جیہدیاں جڑاں انسان دیاں ڈھلیاں زبانوں نال تے جیہدی تہذیب دھرتی دیاں اجوکیاں تہذیبیاں نال ہووے اوہ کیوں ختم ہو سکدی اے۔ پنجابی زبان لوکائی دی زبان اے تے ہر بولن تے سنن والا پنجابی زبان نوں مٹھی تے سُرلی زبان سمجھد اے ایہدے نال دھرتی زیادتیاں شروع توں ای ہوندیاں آئیاں نیں مہاراجہ رنجیت جیہڑا پنجاب تے پہلا پنجابی حکمران سی اوہدے دور وچ وی پنجابی نہیں سگوں فارسی نوں ہی سرکاری زبان رکھیا گیا پر اوس دور وچ تعلیم دی شرح ودھاو لئی جہاں نے نو یلکا کردا اکتیا اوہ فارسی تے پنجابی زبان وچ لکھیا گیا قاعدہ سی۔ پنجابی زبان وچ ہون و جہوں پنجاب دی وڈی آبادی ایس قاعدے نوں سکھیا ئی نال پڑھ لینی سی جیہدی وجہ توں پنجاب وچ تعلیم دی شرح ودھی پر اوس دور توں لے کے ہن تائیں پنجابی زبان نوں پیچھے دھکیلن دا چارہ لایا جا رہا اے۔ ایہو جیسے ناسازگار حالاں دے باوجود پنجابی زبان آپ ریس اُگن والے رُکھ وانگوں ودھی جا رہی اے تے ایہہ سوچے بغیر کے کسے نے اوہدا کنناں خیال کیتا اے ساریاں نوں چھتتا ورکھ وانگ اپنا ایت تے پیار دی چھاں وڈ رہی اے۔ ایس حوالے نال حمید اللہ شاہ ہاشمی لکھدے نیں۔

”پنجابی دنیا دیاں و ساریاں و ساریاں زبانوں وچوں آپ عظیم زبان اے

پنجابی زبان دانان پنجاب توں پیا کیوں جے پنجابی زبان پنجاب وچ ای

بہتا بولی جاندی اے۔‘ (5)

جدوں لوکائی ماں بولی چھڈ اوپریاں بولیاں دے کھلمیں پئے جاون تے اوہ بولیاں دے نال نال ماں بولی وچ وی صاف نہیں رہندے ادھے تتر ادھے بیٹرن کے ماں بولی وچ لفظالی دی گھاٹ داشکار ہو جان دے نیں۔ ساڈا حال اوس کاں ورگا ہو جاندا اے جیہڑا انس دی ٹور سکھدا اپنی ٹوروی وسار بہندا اے۔ ٹیگور وڈا ادیب سی اوس موجب ماں بولی وچ نہ لکھن والے لوکاں دے نال نال دو جی بولی والیاں وچ وی عزت نہیں کھدے۔

پنجابی زبان دے ودھاتے ترقی لئی ضروری اے کہ پنجابی زبان دی لفظالی نال لوکائی نوں جانوں کرایا جائے تے دوہاں پنجاباں وچ اکو جیہی لفظالی نوں ورتوں وچ آئے ایس مقصد لئی انٹرنیشنل تے نیشنل کانفرنساں کروائیاں جان تے پبلک لیول تے پروگرام کیتے جان سکولاں کالجوں تے پبلک تھاواں تے ماں بولی دی اہمیت بارے جانکاری دتی جاوے نیشنل تے انٹرنیشنل وپیانار کرواے جان۔ زور دتا جاوے کہ پنجابی نوں تعلیم نال جوڑن وجوں ای آدرل سکدی اے تے نموشی تے سنگ جیہڑی نال پنکر دی اے اوہدا مکا ہوسکدا اے تعلیم نال جوڑن مگروں ایس نوں بولن تے بطور مضمون پڑھنا ماٹا نہیں جانیا جائے گا۔ پنجابی زبان نوں پرائیمری پدھرتے سکولاں وچ لازمی مضمون دے طور تے پڑھایا جانا لوڑی دا اے۔ جمیل احمد پال لکھدے نیں۔

’پنجابی زبان نوں پرائیمری تیکر ذریعہ تعلیم بنایا جائے تے اودوں اگے

میٹرک تک ذریعہ تعلیم وجوں پڑھن دی کھلھ ہووے۔‘ (6)

پنجابی زبان دا مستقبل روشن اے پنجابی گیت پوری دنیا وچ گائے تے پسند کیتے جاندے نیں کسے ہور زبان دے گیتاں نوں ایہ مقام نہیں ملیا جو پنجابی زبان دیاں گیتاں نوں حاصل اے ایس زبان نوں سوجھ سیانف تے حکمت دی زبان آکھیا جاسکدا اے پیراں گورواں سادھواں سنتاں تے صوفی شاعراں دی زبان جس نوں زوال نہیں آسکدا لوکی پنجابی زبان دے بھلک بارے پُر امید نہیں پراہہ پک اے کہ زبان دا کل چاننا اے۔ پنجابی زبان دی بحالی تے پچا لئی کجھ بھادیندیاں امجد علی لکھدے نیں:

’اگر ہمیں پنجابی زبان کی بحالی کرنی ہے تو یہ کام مقامی لوگ خود کرنے

میں پہل کریں زبان کی بحالی اور نفاذ کو صحت، بنیادی تعلیم اور اقتصادی

بحالی جیسے پراجیکٹوں کی طرح چلانے کی ضرورت ہے۔‘ (7)

وڈیاں سکولوں دے بال تے ایلٹ کلاس پنجابی بولی بولن وچ ہانت تے سنگ محسوس نہیں کردی۔ پنجابی زبان دے حق وچ اے تریہہ چالیہہ سال پیچھے پنجابی زبان دا جو مقام تے حالت سی اوہ اج نہیں پنجابی زبان دی ترقی ول چوکھا دھیان دتا جا رہا اے پنجابی زبان نوں بطور مضمون اُچ پدھرتے یونیورسٹیاں تے کالجوں وچ پڑھایا جا رہا اے۔ پنجابی اخباراں دی گنتی اگے نالوں ودھ اے۔ پنجابی پی ایچ ڈی ڈاکٹراں وچ دینہہ بدینہہ وادھا ہو رہا اے۔ پنجابی سیمینار تے کانفرنساں ہو رہیاں نیں ٹی وی ریڈیو سوشل میڈیا تے پرنٹ میڈیا وی ایس حوالے نال اپنا بھرپور کردار ادا کر رہے نیں۔ ہورتے ہور ہن ٹی وی دے اشتہاراں ڈرامیاں تے فلماں وچ وی پنجابی بولن دارواج ودھ رہا اے۔ پوری دنیا وچ پنجابی زبان دی ترقی لئی کنیں تنظیمیں ودھ چڑھ کے کم کر رہیاں نیں ساریاں گلاں توں گوڑے لگایا جاسکد اے کہ پنجابی زبان دا بھلک کیہہ اے۔ پنجابی زبان وچ پڑھن نال نوکری نہیں لہدی تے ایہہ گل ٹھوک وچا کے کیتی جاسکدی اے کہ دو جیاں مضموناں وچ ڈگریاں لین والے وی بے روزگار نیں ایس لئی ایہہ تاثر کہ پنجابی وچ ڈگری مگروں نوکری نہیں ملدی کسے مضمون وچ محنت کامیابی دی پوڑی چاڑھ سکدی اے۔ بالاں نوں پنجابی زبان کیوں بے سکولوں وچ نہیں پڑھائی جاندی ایس لئی ماں بولی جس نوں جم دیاں ای سننا شروع کردے نیں سکول جا کے اوہ اوپری جا پدی اے ایتھوں ای احساس کمتری دانڈھ بھجدا اے۔ شروع توں پنجابی زبان نوں سکولوں وچ پڑھاوون ول جیہدے لئی بڑے جتن ہو رہے نیں ویلا دور نہیں جدوں پرائمری تک ’’پنجابی‘‘ سکولوں وچ لاگو ہو جاوے گی۔ تاں بالاں دیاں تخلیقی صلاحیتاں ودھن گئیاں او ہناں اندر خود اعتمادی ہووے گی، اوہناں اندر ماں بولی تے رہتل نال محبت ودھے گی۔

تاریخی پناہ پاروں پنجابی زبان دا تاریخی ورچہ ڈھیر موکلا اے۔ اسیں جاننے آں کے وڈکیاں کوئی رسمی تعلیم حاصل نہیں سی کیتی پر اوہناں دے مونہوں نکلے شبد حکمت دے ایہیے موتی نیں جیہڑے محاوریاں تے ضرب المثلناں وانگ اپنا مقام رکھدے نیں پورکھاں دیاں جائیداداں دے واٹ بن کے اوہناں دی مٹھی زبان نوں نہیں سانجھ پارہے۔ ساریاں ساکاں دی اپنی تھاں اے پھوپھی ماسی چاچی تائی تے ماں ماں داساک باقی ساریاں رشتیاں

وچ انملا اے انج امی دو جیاں بولیاں نالوں ماں بولی نال سانجھ تے لگاء وی وکھ تے چوکھا امی ہونا چاہی دا اے۔ پچھلیاں پیڑھیاں پنجابی ماں دی اوئی بے قدری نہیں کیتی جنی موجودہ پیڑھی نے کیتی جیکر زبان سنبھال لیتی جائے ترقی تے ودھائی آدر کیتی جائے تاں ابھلک چاننا تے تابناک ہو سکد اے۔ جدوں کوئی شے ہوندی اے تاں اوہدی قدر نہیں ہوندی۔ زبان دی ودھاتا نال وڈکیاں دیاں ریتیں روایتاں تے ورثہ چوند ا رہند اے۔ حفیظ احمد لکھدے نیں:

”اس دھرتی پنجاب وچ سورمے سدا ای حمدے رہے نیں جد تک دھرتی

ماں نے فتیانے، مرزے، دُ لے تے کھرل جمنے نیں تاریخ گواہ اے

جنہاں اپنیاں جاناں دھرتی ماں تے واردتیاں پر ایہدی تقدیر وگڑن نہیں

دتی اوہوں تک ایہدی تاریخ لاٹاں ماردی رہی اے۔“ (8)

پنجابی زبان بارے گل بات ہوندی اے وڈے وڈے ودوان تے سوچھوان اپنی رائے تے چنتا توں جانوں کراواندے رہندے نیں۔ پنجابی زبان دا ادبی ورثہ چوکھا پُرانا اے زبان وچ کئی انملے نگینے پنجابی کلاسیکی شاعراں دی شکل وچ موجود نیں جنہاں دے حکمت تے دانائی نال پروچے شعر نہ صرف دلاں دیاں تاراں نوں چھیڑدے نیں سگوں علم و ادب دے کئی بوہے کھل جاندے نیں جدید دور دے شاعر تے لکھاری وی نت ودھیاتے اُچے وچاراں دی سانجھ پاروں پنجابی زبان دے کھلا رتے امرتا وچ وادھا کر رہے نیں۔ حالات دے تقاضیاں مطابق ماحول تے رہتل دے حساب نال زبانوں وچ نویں شہر لدے رہندے نیں تے گھٹ یا نہ ورتے لفظ متروک ہو جاندے نیں پنجابی یا کسے وی زبان دی خامی نہیں سگوں خوبی اے کہ اوہ دو جیاں زبانوں دے اثر نوں قبولے تے اپنا اثر دو جیاں زبانوں تے چھڈے ایہہ کسے وی زبان دے چوند اہوون وی دلیل اے۔

پنجابی زبان دا اوہ حال اے کہ گھروں ”گواچی باہمنی تے ہسن والا لوک“ ساڈی وچاری پنجابی زبان نال ایہہ ای ہو رہیا اے کہ ایس نوں گھر وچ ای عزت نہیں اپنے ای بولن وچ پیٹھی سمجھدے نیں جدوں تک ایس نوں پنجاب واسی عزت آدر نہیں دیون گے دو جے کنج زبان نوں آدر دین گے۔ پنجابی زبان نال ایس نفرت پیچھے لمی کہانی اے پر لوڑ اے کہ ماں بولی دی عزت آدر ودھائی جائے تے پور کھیاں دے ورتے نوں سانجھیا جائے۔ ماں بولی کسے معاشرے دے پیتے کل دی امین حال دا سرمایہ تے آون والے کل دی آس ہوندی اے۔ دو جی زبان نوں بولنا فخر

تے اپنی زبان نوں بولن تے ہانت جاناوڈی جہالت تے ذہنی غلامی اے۔ پندرھوارو ویل وچ ماں بولی دیہاڑ دے حوالے نال چھپے سروے مطابق۔ پنجابیاں نوں ہن ایہہ گل سمجھ آگئی اے

”اوہناں دی پچھان دھرتی تے بولی نال جڑی ہوئی اے۔“ (9)

لوکاں انگریزی نوں سٹیٹس سمبرل بنا لیا اے پنجابی بولن والیاں نوں ان پڑھ سمجھن دی بھل پنجابی زبان دے پچھے رہ جان دی وجہ اے زبان نال جڑے لوکی معاشی حوالے نال ماڑے نیں۔ تاریخ دسدی اے کہ معاشی طور تے نگلڑی قوم دی زبان چھیتی اگانہہ ودھدی اے انگریزی جرمن چینی تے جاپانی زبانوں دی مثال سامنے اے۔ زبان نوں ترقی دیون لئی تعلیم نال جوڑن دی لوڑ اے تاں ای آدرتے مان مل سکدا اے۔ مجموعی طور تے سماج وچ اشنائی دی لوڑ اے کہ پنجابی زبان وچ پڑھن والاوی اونا ای اہل تے قابل اے جنادو بے مضمون پڑھن والا نوکری تے آدرمان دے اونے ای موقعے نیں جنے کہ دو بے مضمون پڑھن والیاں کول نیں۔ سرکاری سطح تے جے پنجابی دی ترقی لئی کوئی خاطر خواہ کم نہیں ہو رہیا تے سماجی یا انفرادی سطح تے وی پنجابی زبان نوں نظر انداز کرن وچ کوئی کثر نہ چھڈی جائے المیہ کہ پنجابی زبان دے پیچھے رہن دی ذمہ داری نویں پیڑھی حکومت سیاسی جماعتاں تے متعلقہ اداریاں دے متھے مڑ دتی جاندی اے۔ جد کہ اتھے پنجابیاں دی ذمہ داری اے کہ جس طراں پنجاب نوں اپنا کہندے ایستھوں دیاں فصلاں ورتدے تے روتاں نوں مندے نیں انج ای ایستھوں دی زبان تے رہتل نوں وی اپنا سمجھن تے غیراں پرایاں تے متریاں والا سلوک نہ کرن۔ پنجاب سونے دی چڑی اے۔ سونے دی چڑی تاں پنجابی دامن اے پردھرتی دی ماں بولی توں مونہہ موڑلتا جاند اے۔ ایہہ وطیرہ مکاؤن دی لوڑ اے جس مقصد لئی بڑا کجھ ہو رہیا اے۔ پنجابی زبان عام لوکائی دی زبان اے تے لوکائی دی زبان کدیں مرنہیں سکدی۔ پنجابی زبان دے بھلک بارے اُستاد دامن بڑے آس وندسن لکھدے نیں۔

ایہدے لکھ حریف پئے ہون پیدا

دن بدن ایہدی شکل بن دی رہے گی

اودوں تیک پنجابی تے نہیں مردی

جدوں تیک پنجابن کوئی جن دی رہے گی (10)

پاکستان دے آئین موجب ماں بولی نوں ذریعہ تعلیم بنایا جاسکدا اے ایس نوں سرکاری زبان دے طور تے دفتر اں وچ لاگو کیتا جاسکدا اے۔ اقوام متحدہ دے ادارے یونیسکو ولوں ہدایت اے کہ سکولاں وچ پرائمری پدھرتے ماں بولی وچ تعلیم ہونی چاہی دی اے۔ ماں بولی تعلیم دے حصول وچ نویکلا مقام رکھدی اے۔ بال ماں دی جھولی وچ بولی سکھن لگدا اے فیروہدے نال زیادتی اے کہ تخلیقی کم کرن ویلے اوس نوں ہوو زبان سکھن دی کھپیل وچ پادتا جاوے انج نہ صرف اوہدیاں صلاحیتاں وچ گھاٹ آوندی اے سگوں آپ نوں تے اپنی بولی نوں ماڑا سمجھن دا احساس وی پنگر دا اے۔ پنجاب وچ پنجابیاں کولوں زبان دی شکل وچ کھوہیا ہو یا اوہناں دا حق اوہناں دی سیہان تے اوہناں دی رہتل توں دوری ورگیاں دھرواں لئی ڈھیر کم ہو رہیا اے۔ کم بڑا اوکھا اے کہ عوام اندر شعور پنگر یا جائے کہ اوہ اپنی زبان تے اپنی رہتل نال پیار کرن دو جے بنے حکومت کولوں زبان نوں حق دیوانا۔ لوڑ اے کہ پنجابی سماج زبان نوں مٹن توں بچاؤن لئی حق ادا کرے۔ پنجابی زبان دا ممکنہ اصل وچ پنجابیاں دی سیہان تے رہتل دا ممکنہ اے۔ جیکر سرکاری پدھرتے پنجابی زبان دی ترقی لئی کم اونا نہیں ہر پنجاب واسی نوں اپنی دھرتی دی زبان تے وسیب نوں بچاؤن لئی اپنا اپنا حصہ ضرور پاونا چاہی دا اے۔

حوالے

- 1- زبیدہ مصطفیٰ، زبان تے ذریعہ تعلیم، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2012ء، ص بیک فلیپ
- 2- ارشد اقبال ارشد، ایڈیٹر، ماہنامہ لکھاری، لاہور: اپریل 2019ء، جلد نمبر 31، شمارہ نمبر 4، ص: 10
- 3- انوار احمد اعجاز، ڈاکٹر، معراج نامہ، گوجرانوالہ: کمال پبلی کیشنز، 2021ء، ص: 6
- 4- عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص: 138
- 5- حمید اللہ شاہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، تاج بک ڈپو، لاہور: 1992ء، ص: 7
- 6- جمیل احمد پال، ایڈیٹر، سویرا انٹرنیشنل، پنجابی زبان دے دادھے لئی تجویزاں، لاہور: اگست 2013ء، ص 7
- 7- امجد علی بھٹی، ڈاکٹر، تنقیدی فکریے، لاہور: فکشن ہاؤس، 2018ء، ص: 176
- 8- حفیظ احمد، ڈاکٹر، ڈھلکاں مار دے تارے، گوجرانوالہ: طیبہ پبلی کیشنز، 2022ء، ص: 42
- 9- جمیل احمد پال، ایڈیٹر، رویل، پندرہوار، لاہور: 2014ء، 28 فروری، ص: 1
- 10- اختر حسین، وحید مرزا، دامن دے موتی، (مرتبہ) لاہور: فیروز سنز، 1993ء، ص 51

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان، چاندنگیل، ستونٹ کور

DEPICTION OF PRESENT LIFE STYLE IN HEER WARIS SHAH

ہیر وارث شاہ وچ اجو کے وسیب دامہاندرہ

Abstract

Punjab has an important role in the history of the world literature and civilization. The first book that came down to us was in the form of the Vedas, written in the great region of Punjab. Apart from this, the world's first grammar has also been given by "Panini" in the form of "Ashtadhyayi" in this region and has made a significant addition to literature in the world. As far as the stories are concerned, it is mentioned in Hindu Mythology which is related to the historical, religious and philosophical aspects of the region. In this regard, the story of Lord Ram and Sita can be said to be the most legendary of the stories. In the 18th century, the great masterpiece of Punjab was "Heer Waris

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ جی ای یونیورسٹی، لاہور
☆ لیکچرار، گورنمنٹ گریجویٹ کالج سمندری، فیصل آباد
☆ لیکچرار، کنہر ڈکال، لاہور

Shah", which has been assimilated into the culture of Punjab in such a way that we talk about BC or Nath Jogi's Sur, Ley and Taal mentioned in "Heer Waris Shah" as prominent features. Waris Shah described the social, economic and religious decline of the 18th century through "Heer", Perhaps no other literature in the world can describe it in that prolific way. That peculiar culture is still present in our society in one way or another. We have to think that how an ideal society can be created where our future generations will be enjoying a prosperous environment and freedom of expression along with religious harmony and tolerance leading to the co-existence among the all segments of the society.

Keywords: History, Society, Heer Waris Shah, Region, Ram and Sita

دُنیا بھر دے لوکاں وچ ایہہ سوال بہت زیادہ چنگر رہیا کہ ادب داسماج تے وسیب نال کیہ رشتہ ہے۔ ایہہ جواب ایس گل توں شروع ہوندا اے کہ وسیب وچ لوکاں دے رہن سہن، کم دھندے، رسم و رواج، ریتاں تے ہسن کھیڈن دے طریقے (تفریح دے وسیلے) شامل ہوندا ہے نیں۔ ایہہ اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تک بزرگاں دے قولاں دے طور تے اپڑ جاندا ہے ہن۔ نسل در نسل اپڑ دیاں اپڑ دیاں بہت کچھ گواچ وی جاندا اے تے ایس وچ نواں شامل ہو جاندا اے۔ پنجاب دے وسیب نے ایس نوں ہوڑ ونگھیا وی ول پریریا اے۔ ایس وچ لگاتار وادھے ہو رہے نیں۔ جیویں ساڈا جیون جاج، رہن سہن، رسم رواج، رشتہ ناتے، کھانا پینا، بولی، لوک گیت، سماج وچ وچرن دے قاعدے قانون، ایس توں وکھ دھرم دے ناں تے بنائے ہوئے سماج دے قانون وی ہولی ہولی ایہدا حصہ بن رہے

نہیں۔ دُنیا دے سبھ توں پُر اِنے وسیب دی گل کیتی جاوے تاں تحقیقی نقطہ نظر نال پُر اِناترین وسیب پنجاب بن دا اے۔
کیوں جے محمد آصف خاں لکھدے نیں:

”پنجاب توں جیہڑی سبھ توں پُر اِنے باندرور گے انسان دی رہند کھوہند لہھی
ہے۔ اوہ گھٹ ودھ ڈیڑھ کروڑ ورھے پہلاں دی ہے اتے نسلیات دے
ماہراں وچ Punjab Dryopithecus دے ناں نال جانی جاندی
اے۔ گل استھے ای نہیں کی پنجابی دے پہاڑی علاقے توں جوہور رہند
کھوہند لہھی اوس نوں Rama Pithecus آکھیا گیا ہے۔ اتے اوس دی
عمر اک کروڑ 40 لکھ ورھے دی گئی اے۔“ (1)

ایس بارے کجھ گلاں ایس پرکار دے اکھراں دے موتیاں نوں وادی سواں بارے ڈاکٹر ڈی این واڈیا،
ڈی تریاتے ٹی پیٹرین ایس سٹے تے اپڑے ہن کہ:

“But at different localities in the same river
Valley, implying independent existence of the
two kinds of man in the Panjab During the 2nd
interglacial times.” (2)

انج نیل یونیورسٹی یو ایس اے دے مہان کھوج کار و دووان پروفیسر ڈیوڈ پلینیم تے جیا لوجیکل سروے آف
پاکستان دے مہان لکھاری ڈاکٹر ابراہیم شاہ۔ ایس توں وکھ اوہناں نال ہاورڈ یونیورسٹی (یو ایس اے) دے مہان
لکھاری تے و دووان ڈاکٹر تاثیر حسین ہوراں کیسمل پور توں 20 میل جنوب وچ کوئی ساڈے چار کروڑ ورھے پہلاں
دیاں چٹاناں وچوں اجیہی Primate Specimens سو مے لہھے ہن جو پنجاب وچ انسانی نسل دی شروعات نوں
اک کروڑ 30 لکھ سال تائیں لے گئے ہن۔ ایہناں نے ایس گل نوں اک پریس کانفرنس وچ وی دسیا اے کہ:

”اک کروڑ سال پہلاں ایس علاقے وچ انسان موجودہ شکل وچ اپڑ گیا

سی۔“ (3)

جے ٹیوے لاکے گل کیتی جاوے تاں پنجاب دُنیا دا خورے اکلا علاقہ اے جتھے گرمی، سردی سنے سارے موسم بناں چھت دے ہنڈائے جاسکدے نیں کیوں جے ایہہ خطہ اینا گرم نہیں کہ بندہ سڑبل جائے تے نہ اینا ٹھنڈا اے کہ سردی نال موت ہو جائے۔ فیر ربوں زرخیز تے ہر شے اپنے آپ اُگ پیندی اے۔ پوٹھو ہاردی دھرتی پھلاں دی دولت نال اے وی مالا مال اے تے اودوں وی ہووے گی۔ ایس لئی جنزراں آپوں اپنی جودہ سن جدوں اُکھلی گھت چھڑیندیاں نیں۔ وارث شاہ پنجابی زبان دے کلاسیکی شاعراں وچ اُچھ تھان رکھدے نیں۔ اوہناں دی ہیر نوں لوکائی وچ انتاں دی مانتا ملی۔ اک زمانہ سی جدوں بجلی اے گھر گھر نہیں سی اپڑی۔ جس پاروں لوک کسے دائرے، چوپالیاں کسے چودھری دے ڈیرے تے اکٹھے ہو جاندے۔ اوتھے ہر رات ہیر پڑھی تے سنی جاندی۔ لوک وارث شاہ دی ہیر دا آئندہ ماندے تے اوہدے شعراں وچ لگی سیانف نال اپنی حیاتی دے راہ روشن کردے۔ ہیر وارث شاہ گھر گھر وی پڑھی جاندی سی۔ ہیر وارث شاہ دی ایس عوامی مقبولیت داوڈا کارن وارث شاہ دالوکاں دے ساہواں نال ساہ لینا اے۔ لوکاں دی حیاتی دے دکھ سکھ اوس جس موہ نال اپنی ہیر وچ سمائے نیں اوہدی مثال ہور کسے شاعر کول نہیں ملدی۔ وارث شاہ دے مصرعے اجیہیاں مثالاں بن گئیاں سن کہ جدوں کسے مسئلے تے وارث کولوں گواہی مل جانی تے اگلے چُپ ہو جانا۔ مثلاً کسے اتھرے بندے جیہڑا ہن سدھر گیا ہووے۔ وارث شاہ پنجابی کلاسیکی شاعراں وچ نو بیکلی تے اُچی تھان رکھدے نیں۔ وارث شاہ اک عظیم صوفی شاعر نیں تے اوہناں دی لکھی ہیر اک شاہکار دا درجہ رکھدی اے۔ ایہہ داستان بھاویں اک رومانوی قصہ اے پر ایس قصے نے وارث شاہ نوں امر کردتا اے۔ پنجابی دے مشہور شاعر میاں محمد بخش ہوریں لکھدے نیں:

وارث شاہ سُن دا وارث نندے کون اوہناں نوں

حرف اوہدے تے اُنگل دھرتی ناہیں قدر اسانوں (4)

وارث شاہ جنڈیا لے دے رہن والے سن جتھے اوہ 1722ء وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دے پوداناں سید گل شیر شاہ سی۔ اے نیکے ہی سن کہ ودیا حاصل کرن لئی قصور چلے گئے تے اوتھوں اوس ویلے دے مہان ادھیا پک غلام مرتضیٰ قصوری کولوں ودیا پراپرت کیتی۔ ایہہ گل دی سبھ لوک جاندے نیں کہ ایہہ اوہی غلام مرتضیٰ قصوری نیں جیہناں کولوں مشہور صوفی شاعر سید بکھے شاہ ہوراں وی ودیا حاصل کیتی سی۔

”قصور مگروں اوہ بابا فرید الدین گنج شکر دے مزار تے اڑے تے اوتھوں
دی گدی دی بیعت دی کیتی تے فیض وی پایا۔ اوتھوں نکل کے ملکہ ہانس
پہنچے تے اوتھے رہندیاں ای اوہناں اپنی ہیرنوں مکمل کیتا۔“ (5)

ہیر وارث شاہ کیہ اے؟ ایہہ صرف پیار تے محبت دی داستان ای نہیں بلکہ اپنے دور دی تاریخ تے رہتل دا
اک انسائیکلو پیڈیا اے۔ ڈاکٹر عابدہ حسن لکھدیاں نیں:

”وارث شاہ دی ہیر اک لازوال رومانی داستان ای نہیں اٹھارویں صدی
دی سیاسی، سماجی، مذہبی، معاشرتی تے علمی صورت حال دی موہنہ بولدی
تصویر اے۔ ایہدے وچ پورا پنجاب جیوند جاگد اساہ لیدنا نظر آؤندا اے۔
پنجاب دی حیاتی داکیر اچکھڑا اے جیہڑا ایہدے وچ نہیں ملدا۔“ (6)

کسے وی شاعر دے کلام نوں پرکھن تے سمجھن واسطے اوس دور دی سیاسی، تمدنی، مذہبی، تہذیبی تے ادبی تاریخ
توں جانکاری حاصل کرنا ضروری اے۔ کیوں جے کوئی وی شاعر یا ادیب اپنے وسیب اتے رہتل توں دکھ ہو کے
نہیں رہ سکدا۔ وارث شاہ دادور سیاسی، مذہبی تے وسیبی انقلاب دادور اے۔ غلام مصطفیٰ البسل لکھدے نیں:

”وارث شاہ دا دور محمد شاہ رنگیلا توں شروع ہو کے احمد شاہ ابدالی دے
حملیاں تیک دادور اے۔ وارث شاہ نے بہت ساریاں بغاوتاں تے بدحالی
نوں اکھیں ڈٹھا۔ ایسے لئی اپنے حصے وچ اوہناں ایس ساری غارتگری
تے تہذیبی بحران نوں نظمایا اے۔“ (7)

وارث شاہ نے قصہ ہیر 1180ھ وچ مکمل کیتا۔ ایہہ 1823 بکرمی اتے 1767ء دا ویلا بن دا اے۔ زاہد
اقبال اپنے اک مضمون ”ہیر وارث شاہ۔ جان پچھان“ وچ لکھدے نیں:

”ہیر 1180 ہجری وچ مکمل ہوئی۔ 1180 ہجری 9 جون 1766ء توں
شروع ہو کے 29 مئی تیک جاندا اے۔ تے سمت 1823 بکرمی مارچ
1766ء توں شروع ہو کے 14 اپریل 1767ء نوں مکمل اے۔“ (8)

ایہہ اوہ ویلا اے جدوں مغل بادشاہ اورنگزیب عالمگیر (وفات 1707ء) دی وفات دے مگروں اوہدے
 چکھلیاں کولوں راج گدی سنبھالی نہ جاسکی۔ پورے ہندوستان وچ عجیب جیہی افراتفری سی۔ بغاوتاں اتے لڑائیاں دا
 اک لمیر اسلسلہ ٹر پیا۔ ہر صوبے دار نے صوبائی خود مختاری دا اعلان کردتا۔ پورا ملک ڈاکو راج دے پر چھاویں پٹھ سی۔
 لٹ مار دبا زار گرم سی۔ وارث شاہ داسمکالی بابا بلھے شاہ کمر لائے اٹھیا تے کہن لگا:

جدوں اپنی اپنی پے گئی   دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی

مونہہ بارہویں صدی پیا ریا   سانوں آمل یار پیا ریا (9)

جدوں کہ وارث شاہ داقلم انج کیرنے کیر دا اے:

3- جدوں دیس تے جٹ سردار ہوئے گھر وگھری جاں نوں سرکار ہوئی

4- اشرف خراب کمین تازہ زمیندار نوں وڈی بہار ہوئی

5- چور چودھری یار نے پاکدامن بھوت منڈلی اک تھوں چار ہوئی (10)

ایہناں شعراں چوں اسیں وارث شاہ دے دور دا مہاندراسیجے ای پچھان سکدے آں۔ وارث شاہ ہوراں
 اپنے حساس دل نال نہ صرف اپنے علاقائی بلکہ ملکی جھگڑیاں بارے کھل کے لکھیا اے تے اوس ویلے دے سیاسی لہ
 چڑھانوں شعری تصویراں راہیں ساڈے ساوین لیا کھلاریا اے۔ وارث شاہ دی ہیر نوں لکھیاں بھاویں صدیاں دا
 پینڈاپوریا جا چکیا اے پروارث شاہ دی ہیر وچوں اجو کے پنجاب دا مہاندراسیجے ای نظر آجاندا اے۔ ڈاکٹر عابدہ حسن
 لکھدیاں نیں:

”کسے قوم داسیاسی تنزل اوہدے اخلاقی تنزل دا پیش خیمہ ہوندا اے۔ (11)

بھاویں دنیا گلوبل ویج داروپ دھار چکی اے۔ سائنس دی ترقی انتاں تے سچ گئی اے پر پنجاب اج وی

وارث شاہ دے دور وچ ساہ لے رہیا اے۔ دیس دی تصویریتکیے تاں وارث شاہی دور چیتے آجاندا اے۔ کرداراں

نوں ساوین رکھ کے جے ہیر وارث دا مطالعہ کیتا جائے تاں وارث شاہ اجو کے دور دے درداں نوں اُلکد انظر آندا

اے۔ وارث شاہ دی ہیر وچ سارے کرداراں دی انجے ہارتڑ دے پھر دے دسدے نیں۔ محمد انور رانا لیکھ وچ اشارہ

کردے نیں کہ:

”سماجی تعلق اتے رشتہ داریاں دی گل کرینے تے پنچایت، قاضیاں دی عدالت، بھراواں دارشتہ، پیر مرید تعلق، گاہک دکاندار، ملاح تے رانجھا، پیوڈھی دارشتہ، چودھری تے کامے دا بھروسہ مثالی ہووے تے اک بہترین دیہاتی سماج ترتیب پاؤندا اے۔“ (12)

وارث شاہ دی ہیر کردار نگاری دا سوہنا نمونہ اے۔ اوہنے جو کردار لکھیا، اوہدے وچ جان پادتی۔ ہیر دے کرداراں دا ذکر کردیاں احسان اللہ طاہر لکھدے نیں:

”ہیر وارث شاہ دی ہیر دے ایہہ کردار تے ایہناں دیاں گلاں ای ہیر وارث شاہ نوں ہمیشہ دی حیاتی دے گئیاں نیں۔“ (13)

احسان اللہ طاہر نے ایہناں کرداراں دے حوالے نال معاشرے نوں اک نویں روپ وچ دیکھن دا جتن کیتا۔ موجودہ چودھری، دھیدو دے ست بھرا، مٹلاں، ملاح، ہیر دا پیو چوچک، سید اکھیڑا، بالنا تھ جوگی، کیدو، رانجھے تے قاضی دے کرداراں دی زبانی جاگیر دارانہ معاشرے دے ایہناں کرداراں دے کوچھ نوں بڑے سوہنے اکھراں وچ بیان کیتا گیا اے۔ مریم احمد اپنے لیکھ ”ہیر وارث شاہ دے مردانے کردار“ وچ لکھدیاں نیں:

”مٹلاں دا کردار انتشار دی علامت اے ایہدے راہیں وارث شاہ نے اٹھارویں صدی دے اوہناں دھکا شاہی کرن والے مولویاں دی نفسیات نوں ظاہر کیتا اے جیہناں دا اپنا قول تے فعل اک نہیں سی۔“ (14)

ہیر وارث شاہ وچ مٹلاں دے عمل نوں وارث شاہ نے کھلے شہداں وچ اوہدے مندے کردار نوں نہ صرف نندیا اے سگوں منبر تے بیٹھے ہوئے ہر اوس کردار دی نندیا کیتی اے جیہڑا اوس ویلے لوکائی نال دھرو کر رہیا سی۔ اجو کے سماج وچ وی انجیہے کرداراں دی وڈی گنتی اوہی سلوک کر رہی اے جیہدا ایٹھاں وارث شاہ نے ذکر کیتا اے۔ مٹلاں تے قاضی معاشرے لئی ریڑھ دی ہڈی ہوندے نیں۔ قاضی تے مٹلاں دا ایہہ فرض بن دا اے کہ اوہ حق دار نوں صحیح معنیاں وچ اوہدا حق دووے پر وارث شاہی معاشرے وچ، اوس وسیب اتے رہتل وچ قاضی دا کردار وی سانوں الٹ روپ وچ نظر آندا اے۔ ساکا داریاں، پالن دے نال نال قاضی نا انصافیاں کردے نظر آندے نیں۔

وڈھی لین توں وی باز نہیں آندے۔ وارث شاہ دے مردانہ کردار ہون یا زنا نہ اوہناں ہر کردار دے مونہوں معاشرے دی عکاسی کردے شعر سنائے نیں۔ اوہناں اپنے دور دے پنجاب دی سیاسی، مذہبی، وسیبی تے رہتل دی تصویر بنا کے ساڈے سامنے اوس معاشرے نوں لیا کھلاریا۔ ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”پنجابی معاشرت دا کوئی پہلو اوہناں دی قلم توں اوہلے نہیں رہیا۔ ایس

طرحاں ایس وارث شاہ دی ہیر نوں پنجابی زبان دا انسائیکلو پیڈیا وی کہہ

سکنے آں۔“ (15)

مگدی گل ایہہ ہے کہ 250 ورھیاں دا پینڈا کرن توں مگروں بے ایس نبھ نال ویکھیے تاں ایس او تھے دے او تھے ای کھلوتے آں۔ ساڈے سماج وچ اج وی اوہی بُرائیاں موجود نیں جیہڑیاں اج توں ڈھائی سو ورھے پہلاں موجود سن۔ ایس توں ایس ایہہ کہہ سکنے آں کہ وارث شاہ دی ہیر وچوں سانوں اجو کے ویلے دا مہاندر اصف وکھالی دیندا اے۔ اوس ویلے دے سماجی، معاشی تے مذہبی پکھنڈ نوں جس روپ وچ ہیر وارث شاہ وچ بیان کیتا گیا اے۔ دُنیا دے کسے ادب وچ جاں کسے سمھیا چارک وچ ایس نوں ایس ڈھنگ نال بیان نہیں کیتا جاسکدا۔ سوچنا ہُن نرا ایہہ ہے کہ ایہناں سماجی گھاناں نوں کیہڑے ڈھنگ نال مُکایا جاوے۔ تاں بے ایس آون والیاں نسلاں نوں خوشحال سماج تے مذہبی آزادی دے نال نال اظہار رائے دی آزادی وی دے سکھے۔

وارث شاہ اوہ سدا ہی جیوں دے نے جھہاں کیتیاں نیک کمائیاں نی (16)

حوالے

- 1- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کٹر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1996ء، ص: 44
- 2- Sankalia H. D. "Prehistory and Photo History in India and Pakistan, Bombay, 1962, P:4.
- 3- The "Dawn" Karachi 25 March, 1977
- 4- میاں محمد بخش، سیف الملوک، سوڈھی، شریف صابر، لاہور: سیداجمل حسین میموریل سوسائٹی، 2022ء، ص: 488
- 5- اوہی، ص: 128
- 6- عابدہ حسین، ڈاکٹر، مضمون: وارث شاہ دے کلام وچ پنجابی سماج، رہن سہن تے مذہب، ”پارکھ“ لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، مسلسل شمارہ نمبر 2، جولائی 2016ء، ص: 56
- 7- غلام مصطفیٰ بسمل، مضمون مشمولہ، وارث لیکھ، احسان اللہ طاہر، ص: 47
- 8- زاہد اقبال، ہیر وارث شاہ، جان پچھان، مشمولی چھما ہی لیکھ، لاہور، ص: 170
- 9- بلھے شاہ، کلام بلھے شاہ مکمل کافیاں، سوڈھی محمد شریف صابر، سیداجمل حسین میموریل سوسائٹی، لاہور، 2023ء، ص: 101
- 10- شیخ عبدالعزیز، ہیر سٹرایٹ لا، ص: 489
- 11- عابدہ حسن، ڈاکٹر، لیکھ، ص: 60
- 12- محمد انور رانا، وارث شاہ دامعاشرہ، مشمولہ لیکھ، ص: 127
- 13- احسان اللہ طاہر، بولے بولیاں جو وارث شاہ میرا، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکیڈمی، 2005ء، ص: 84

- 14 مریم احمد، ہیر وارث شاہ دے مردانہ کردار، مشمولی، لیکھ، لاہور، جولائی توں دسمبر 2009ء، ص: 244
- 15 حفیظ احمد، ڈاکٹر، ہیر وارث شاہ وچ پنجاب دی سماجی تے سیاسی حالت، مشمولہ، لیکھ، ص: 36
- 16 شیخ عبدالعزیز، پیرسٹرایٹ لا، ص: 338

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ندا حسن، ڈاکٹر فیاض حسین مگھیانہ

DR. MOHSIN MAGHYANA AS STORY WRITER**ڈاکٹر محسن مگھیانہ دی کہانی کاری****Abstract**

Dr. Mohsin Maighiyana is a surgeon but is, also a well known literate of urdu and punjabi. He is a poet, literate, columnist editorialist, fictionist and a story writer of excellent rank. Stories of Dr. Mohsin Maighiana in punjabi are of milestone value. He made village life style as a topic in his stories. In this article, two of his books "Banbheeri" or "Unindary" are overviewed. It shows his value and rank of his story in punjabi adab.

Keywords: Mohsin Maighiyana, Stories,

Punjabi, Punjabi Adab

انسان نے پچھلے ہوون والے واقعات نوں چیتے رکھن لئی ذہناں وچوں کڈھ کے کاغذاں اُتے اُلیک کے محفوظ کرن نوں ترجیح دتی، جیہدا سٹا ایہہ نکلیا کہ انسان نے لکھن دا عمل جاری کر دیتا تے انج انسان دی حیاتی دے وچ ہوون والے واقعات کاغذاں وچ محفوظ ہوندے گئے، سینہ بہ سینہ لوکاں تیکر اپڑ دے گئے۔ ڈاکٹر انعام الحق ہوریں لکھدے نیں:

☆ ایم نفل، پنجابی سکا لگورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد
☆ اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد

”کہانی دا لفظ کہن توں تے Tell, Tale توں بنیا اے۔“ (1)

اک دوجی تھاں تے اقبال صلاح الدین ہوراں دی لکھت ”لعلوں دی پنڈ“ وچ انج لکھیا اے:

”کہانی کسے گل دی جند جان اے۔ لوک کتھاوی کہانی تے ساکھی جان

(شہادت) وی کہانی دانوں اے۔ پنجابی کہانی دے کئی ناں موجود نیں گل،

بات، کتھا، دل دی کہانی اُتے ہی پلایا رکھا اے، پر آج کل کہانی توں مراد کئی

کہانی جاں ہنری کہانی اے۔ اک مکمل روپ تے مکمل فن اے۔“ (2)

انسان نوں مڈھ توں ای کہانی سنن تے سنان دا بڑا چاہ رہیا اے۔ ایس لئی دنیا دی ہرزبان وچ کہانی لکھن

تے پڑھن دا رواج پرانے زمانے توں ای ٹریا آ رہیا اے۔ پر ایہہ گل کئی تھتھی نہیں کہی جاسکدی کہ انسان نے سب

توں پہلاں کیہڑی کہانی پڑھی یا سنی۔ پر اک گل دا اندازہ لایا جاسکدا اے کہ انسان نوں جیویں دوجے انسان نوں

سمجھن لئی زبان دی لوڑ پیندی اے، او سے طرح پرانے گزرے واقعات نوں چیتے رکھن لئی اوس نے کہانیاں لکھنیاں

شروع کر دیتاں۔ لعلوں دی پنڈ وچ کہانی بارے عبد الغفور قریشی انج لکھدے نیں:

”دنیا وچ کہانی دا مڈھ کدوں تے کتھے بجھا؟ ایس سوال دا جواب بڑا کٹھن

اے۔ اصل وچ کہانی دا مڈھ اودوں ای بجھ گیا سی جدوں بندہ گلاں کرن

لگ پیا تے دنیا دا پہلا بندہ دوجے بندے نوں ملیا۔“ (3)

”سانجھ سرت“ وچ کہانی دے مڈھ بارے ڈاکٹر جمیل احمد پال ہو ریں لکھدے نیں:

”کہانی آ کھنا تے سنانا حضرت آدم توں لے کے آج تک انسان دی

فطرت رہی اے۔ ایس لئی ”کہانی“ مڈھ توں ای کسے نہ کسے روپ وچ

موجود رہی پر ایہہ وی حقیقت اے کہ صنعتی سماج دے جنم لین توں پہلاں

کہانی دا لہجہ داستانی تے غیر حقیقی رہیا، جیس وچ غیر فطری پاتراں تے

واقعات دی بھرمار ہوندی سی۔“ (4)

انسان دی اپنی پوری حیاتی ای اک کہانی اے۔ کہانی دا مڈھ انسان دے جنم توں ای شروع ہو گیا سی۔ پہلے

پہلے کہانیاں مذہبی لکھیاں جانندیاں سن اوس توں بعد پریاں، جناں، دیوتاواں دیاں کہانیاں لکھیاں جاون لگ پئیاں پر انسان دی ترقی کرن پاروں کہانیاں دے موضوع پریاں جناں توں ہٹ کے حیاتی دیاں حقیقتاں داروپ وٹا گئے۔ سب توں پہلی کہانی جیڑی کہ تحریری شکل وچ سامنے آئی اوہ مصری قصہ ”سنوہادی کہانی“ اے جے پنجابی کہانی دا ذکر کیتا جاوے تے اوہدی تاریخ اک صدی پرانی اے۔ پنجابی کہانی دا ڈھتے رومانی قصیاں توں بجھا جیویں ہیرا رانجھا، شیریں فرہاد، لیلیٰ مجنوں، سوہنی مہینوال تے مرزا صاحبان وغیرہ۔ پہلیاں کہانیاں نظم دی صورت دے وچ لکھیاں گئیاں کیونکہ نثرول رجحان بہوں بعد وچ ہو یا۔ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”ایس وچ وی کوئی شک نہیں کہ کہانی نالوں نظم دا جنم پہلوں ہو یا اے ایس
 لئی مڈھلیاں کہانیاں وی نظم وچ ای بیان کیتیاں جانندیاں سن جو پیڑھیو
 پیڑھی سینہ بہ سینہ چلندیاں آئیاں تے آج لوک کہانیاں دے ناں اُتے
 جانیاں پچھانیاں جانندیاں نیں نثر وچ کہانی بہت پچھوں آئی اے۔“ (5)

پنجابی کہانی دا ڈھ لال سنگھ کملا اکالی توں بچھد اے جیہناں نے 1911ء دے وچ پنجابی افسانہ لکھیا اوہناں توں مگروں گور بخش ہوراں نے وی 1913ء دے وچ کہانی دے کھیتر وچ وادھا کیتا۔ اوس ویلے دے کہانی کاراں دے وچ بھائی ویر سنگھ وی ایجیہ لکھاری نیں جیہڑے کے موڈھی افسانہ نگار دے جانندے نیں۔ 1923ء تے 1924ء دے وچ کہانی دی منگ دے وچ وادھا ہو یا تے انج بہت سارے کہانی کار کہانی دے کھیتر دے وچ آئے۔ ”سانجھ سرت“ وچ موڈھی کہانی کاراں بارے انج لکھیا ملدا اے:

”پنجابی کہانی وچ سب توں پہلاں کہانی کار لال سنگھ کملا اکالی نوں منیا جاندا
 اے، جہاں نے 1911ء وچ پنجابی افسانہ لکھنا شروع کیتا جد کہ 1913ء
 وچ گور بخش سنگھ نے وی نئی کہانی لکھنی شروع کیتی۔ گور بخش سنگھ دیاں ایہہ
 کہانیاں مگروں اوہناں دے پراگیاں وچ وی شامل ہوئیاں لگ بھگ
 ایسے سے وچ وی بھائی ویر سنگھ (1872ء-1952ء) نے وی پنجابی کہانی
 لکھی تے بعض لوک اوہناں نوں ای پہلا کہانی کار مندے نیں۔“ (6)

1929ء دے وچ جوشو افضل الدین ہوراں نے رسالہ ”پنجابی دربار“ لائل پور (فیصل آباد) توں جاری کیتا جیس دی وجہ توں کئی نویں کہانی کاراوس توں بعد سامنے آئے جوشو افضل الدین نے ”اخلاقی کہانیاں“ دے سرنا نویں پٹھ کہانیاں دا مجموعہ چھاپیا جیس پاروں اوہناں نوں حکومت ولوں انعام وی دتا گیا۔ انج پنجابی کہانی وچ اک بھرواں ناں جوشو افضل الدین ہوراں دا اے۔ 1936ء دے وچ ترقی پسند تحریک چلی ایس تحریک نے ادب نوں حیاتی دے نیڑے لیاون تے زور دتا۔ پنجابی کہانی ایس تحریک توں متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکی۔ سانجھ سرت وچ انج لکھیا اے:

”ترقی پسند تحریک نے فراری ادب، ہیئت پرستی، کھوکھلی رومانیت، نسلی

تعصب تے انسانی استحصال دی مخالفت دا نعرہ لایا تے اوہدے اثر دی وجہ

نال پنجابی کہانی نے وی نویں ذائقے تے نویں رویاں توں چائن پایا۔“ (7)

1947ء دے وچ جدوں ونڈ ہوون پاروں حیاتی دے سارے پکھ بہت متاثر ہوئے انج ای پنجابی ادب وی بہت متاثر ہويا۔ سارے سکھ لکھاری پاکستان نوں چھڈ کے بھارت چلے گئے۔ ”سانجھ سرت“ دے وچ انج لکھیا اے:

”عجیب گل ایہہ اے کہ 1947ء تیکر اکھٹے پنجاب وچ چنگی تے معیاری

کہانی لکھن والے پاکستانی پنجاب دے وسنیک سن اوہناں وچوں خاص

امرتا پریتم، کرتار سنگھ دگل، بلونت سنگھ، گل بخش سنگھ، تے کلونت سنگھ ورک

وغیرہ نیں ایہہ سب لوک ونڈ مگروں چڑھدے پنجاب چلے گئے۔ پاکستان

بنن توں بعد داسماں اُتھل پتھل دا ویلا سی۔ ذرا امن ہویا تے ادب ول وی

توجہ دتی جان لگ پئی۔“ (8)

ونڈ توں بعد پنجابی ادب وچ بہت کجھ بدل گیا کئی اردو وچ لکھن والیاں نے پنجابی دے وچ لکھنا شروع کر دتا جہناں وچ انور سجاد ہوراں داناں اگھڑواں اے۔ پنجابی دے کہانی کاراں دے بھارت جاوون نال کہانی لکھن والیاں دے وچ بہت گھانا پیا پر سال مگروں ای روزنامہ ”آغاز“ نے پنجابی سیلیمنٹ شروع کیتا جیہدے وچ سجاد حیدر دی اک کہانی چھپی۔ اوس توں بعد ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نے ”پنجابی“ دے ناں توں پنجابی دا اک مہینہ وار رسالہ

شروع کیتا تے بہت سارے اردو دے لکھاریاں نوں پنجابی لکھن تے راضی کیتا۔ انج پنجابی وچ لکھن والے نوں کہانی کار سامنے آئے جیہناں وچ عبدالمجید سالک، مولانا ظفر علی خان، صوفی تبسم، مجید لہوری تے اجیہے ہور وی لکھاری شامل سن۔ 1960ء تے 1970ء دے دہاکے وچ وی بہت سارے وڈے کہانی کار کہانی دے کھیتر وچ آئے جنہاں وچ نواز، رفعت، افضل احسن رندھاوا، انور سجاد تے رشیدہ سلیم سیمیں شامل نیں۔ ایہناں دساں سالاں دے وچ وچ 25 کہانی دے پراگے چھپ کے سامنے آئے۔ ایہناں لوکاں دے آون توں بعد کہانی دا کھلا ر ہور وی ودھ گیا۔ کہانی جدوں 80 دے دہاکے وچ پچھتی تے ایہد معیار تے گنتی بہت اگے ودھ گئی پرانے کہانی کاراں وچوں حنیف باوا، کہکشاں ملک، اقبال صلاح الدین، شاہین آراء، اقتدار واجد، فرخندہ لودھی، محمد علی حمدانی ایس دور دے وڈے کہانی کار نیں۔ خالد فرہاد دھاریوال جیہڑے کے آپ وی مہان کہانی کار نیں۔ اوہناں نے اپنی لکھت ”چونویاں پنجابی کہانیاں“ وچ انج آکھدے نیں:

”1980ء دے دہاکے وچ کچھ لکھاریاں نے اپنے آل دوالے نوں سمبولک ڈھنگ نال پیش کیتا تے کہانی وچ کجھ نویں تجربے ہوئے ایس سے دے کہانی کاراں پاکستانی پنجابی کہانی دے بھنڈار وچ ڈھیر وادھا کیتا۔ ایہناں دساں سالاں وچ کوئی 60 کہانی پراگے چھپے۔“ (9)

1990ء توں بعد پاکستانی پنجابی کہانی اپنی بہتر تے موضوع دے لحاظ نال وکھری وکھالی دیندی اے۔ ایس دور وچ ای مقصود ثاقب ہوراں نے اپنا ادبی رسالہ ”ماں بولی“ تے پنجم جاری کیتا۔ چڑھدے پنجاب دے لکھاریاں نوں اچیرا مقام دتا۔ ایس سے وچ کئی نویں جوان کہانی کاراں نے کہانی لکھنی شروع کیتی۔ ایس سے دے اہم کہانی کاراں وچ الیاس گھسن، جمیل احمد پال، زبیر احمد، سعید بھٹا، زاہد حسن، نادر علی، محمد جواد، علی انور احمد، آصف محمود، غلام حسین ساجد، ملک مہر علی تے ڈاکٹر محسن مگھیا نہ شامل نیں۔ ڈاکٹر محسن ہوراں نوں اردو لکھن دا شوق سی اوہناں پنجابی کہانی ول آون دی دس انج پائی اے:

”جیویں کہ سب نوں پتہ اے میں سرجن ڈاکٹر آں پر مینوں لکھن دا ادیب بنن دا شوق ودھیرا ہائی۔ میں اردو ادب لکھ رہیا ہاں جدوں میری ملاقات

پنجابی ادب دے مہان لوکاں نال ہوئی جیہناں وچ افضل احسن رندھاوا
تے سعید بھٹا ہوراں دے ناں شامل نیں۔ اوہناں آکھیا تسیں ماں بولی
وچ لکھوتاں میری مہار پنجابی ادب ول ہوئی۔ میری پہلی پنجابی کہانی دی
کتاب ”بھنیر ی“ 1995ء وچ جہانگیر بک ڈپو لاہور توں چھاپے
چڑھی۔“ (10)

ڈاکٹر محسن مگھیانہ داناں کہانی دے کھیت وچ کوئی اوپر نہیں اے۔ اوہ ادب دا اک انملا سرمایہ نیں۔ ڈاکٹر
محسن ہوریں اک کامیاب تے وڈے کہانی کار جانے چھانے جاندے نیں۔ ڈاکٹر محسن مگھیانہ دیاں پنجابی کہانی
دیاں ہن تائیں دو کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ ساریاں ای پھٹکل کہانیاں نوں اوہناں نے کتاب دی رونق بنا دتا اے۔
اوہناں دی پہلی کتاب داناں ”بھنیر ی“ اے۔ جیہڑی 1995ء وچ چھپی ”بھنیر ی“ داروسی زبان وچ ترجمہ وی ہو
چکیا اے۔ اوہناں دی دوجی کہانیاں دی کتاب ”انیندرے“ اے جیہڑی 1999ء وچ چھپی۔ ڈاکٹر محسن ہوراں دیاں
ایہہ کہانیاں خالص جانگلی پنجابی لہجے وچ نیں۔ اوہناں دی زبان پنجابی دے لہندی کچھ دی نمائندہ زبان اے۔
اوہناں دیاں کہانیاں دے وچ پورے پنجاب دی رہتل موجود اے۔ اوہناں اپنی کہانیاں دی جیہڑی بولی ورتی اے۔
اوہی پنجاب دی اصل بولی اے۔ اوہناں لہندی نوں ورت کے ادبی دنیا وچ اک نواں باب کھولیا۔ فخر زمان ہوریں
اوہناں دے ایس کچھ بارے لکھدے نیں:

”محسن نے اپنے افسانوں میں اپنے علاقے کا ٹھیکہ لہجہ استعمال کیا ہے اور
اپنی کہانیوں میں وہی ماحول اجاگر کیا ہے جس سے ان کا قریبی تعلق ہے اور
وہ خود بھی جس میں بس رہا ہے۔ اس طرح اس کی پنجابی کہانیاں پنجابی ہی
لگتی ہیں۔“ (11)

ڈاکٹر ہوراں دیاں کہانیاں پڑھن والے نوں اپنے نال ہوئی کسے ہونی وانگوں لگدیاں نیں۔ اوہناں دا لہجہ
ایس گل دا ثبوت اے پئی اوہناں علاقے دی موہ نوں یاد رکھیا اے۔ ایسے موہ نے ای اوہناں نوں کہانی الیکن تے
ونگاریا۔ ڈاکٹر محسن ہوراں دیاں کہانیاں دافنی ویروانج اے۔ کہانی دی شکل تے بناوٹ لئی کہانی کار دی زبان تے

اسلوب بڑی اہمیت دے حاصل نہیں۔ ڈاکٹر محسن ہوریں کیوں جے جھنگ دے رہن والے نہیں۔ اوہ اپنی بولی نوں اہندی پنجابی دسدے نہیں۔ او سے نوں ای اظہار دا ذریعہ بنایا اے۔ اپنی بولی دے جیہڑے ڈھیر لفظاں دا ورتارا اوہناں کیتا اے اوہ ایہہ نہیں: ہائی، ہان، پگھر، گھتیندا، ملسیں، رکھساں، یسا نیں، پھدکے، کدائیں، ونجے، جھک، جھبڈی، بہوں، لدھی، کائی، ڈھئی، کریسیں، بھریسیں، باہساں، ڈھکسیں، ویسیں ورگے لفظ ورت کے اپنی بولی نال موہ دا ودھیرا ثبوت دتا اے۔ ونگی ویکھو:

”پر مائی توں تاں آکھیا ہائی میں ظفر دی شادی کر لوں مڑ میں گھر یا ہساں
تے گھر بہہ کے کھاساں۔ اُدن تاں توں آہندی پئی ہاموں کہ ہن کم کر کر
تھک گئی آں۔ ہن میں اپنے گھر اپنی من پسند نو نہہ لے امدی پئی ہاں۔ اوہ
ایڈی چنگی اے جوں ساری حیاتی میری خدمتاں کریسیں۔ مینوں مٹھیاں
بھریسیں تے ظفر دا دل لچھسیں۔“ (12)

اک ہور تھاں ڈاکٹر محسن ہوراں دی کتاب ”بھنیر می“ وچوں ونگی ویکھو:

”اپنے ملک دے اسے رو لے رپے وچ توں ویکھیا ہو میں کہ لانگ مارچ
ہو یا ہائی تے ہک سپاہی شلو اور قمیض پائے ہک بندے نوں ڈانگاں نال کٹ
رہیا ہائی۔ اوس اپنا سروی دوویں ہتھ رکھ کے ڈانگاں توں بچایا کہ سرتے
وال وی تھوڑے ہن پر اس شریف آدمی تے ڈانگاں ورسا ندے سپاہی
ایہہ ناں سوچیا کہ ایہو فاروق لغاری کل اسلام آباد دی اسے سڑک توں
صدر بن کے لکھیس تے اگر کچھ پلس ای پلس اوس دی حفاظت واسطے
ہو میں.....“ (13)

ڈاکٹر محسن ہوریں جیہڑے کے وڈے کہانی کار نہیں۔ اوہ اردو تے انگریزی تے بھرواں عبور رکھدے نہیں۔ اوہناں اپنیاں کہانیاں وچ کئی تھاواں تے انگریزی لفظاں دا چنگا ورتارا کیتا اے۔ اوہناں انگریزی لفظاں دا استعمال ایڈے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے کہ لگدا ای نہیں کہ ایہہ لفظ کسے اوپری زبان دے نہیں۔ ونگی ویکھو:

”انہاں نال میری تاں کدیں سلام دعاوی نہیں ہوئی انجے بہون دی آفر

توں کدائیں کوڑی ناں جاون۔“ (14)

اک دو جی تھان او ہناں انگریزی لفظاں داورتارا انج کیتا اے:

”گل ہوونا نہ ہوونا ہو رگل اے انٹرسٹ ہوونا ہو رگل اے۔“ (15)

پلاٹ واقعات دے اوس خاکے یاں فنی ترتیب نوں آکھیا جاندا اے جیہڑا کہانی کار شروع توں سامنے رکھدا اے۔ کہانی دی ساری دلچسپی پلاٹ دی ترتیب تے بنتر اے ہوندی اے۔ چنگا لکھاری سب توں پہلاں کہانی دا پلاٹ ای سوچدا اے۔ ڈاکٹر محسن مگھیا نہ دیاں ساریاں کہانیاں دے پلاٹ دیکھئے تاں پتہ لگدا اے کہ او ہناں دی ہر کہانی وچ نویں کہانی ای بیان کیتی گئی اے۔ ساریاں کہانیاں دے پلاٹ او ہناں دی اپنی سوچ تے حیاتی دا انچوڑ نہیں۔ او ہناں نے جو کچھ اپنیاں اکھاں راہیں معاشرے وچ ہوندا یاں ویکھیا، کہانیاں دے پلاٹاں راہیں لوکائی سامنے لیاندا اے۔ ڈاکٹر محسن ہوراں دی کہانی ”پہارو“ دا پلاٹ اک اجیہے منڈے دے آل دوالے گھمد اے جیہڑا شہر پڑھائی کرن لئی جاندا اے پر بری صحبت دا شکار ہو جاندا اے تے اخیر گولی دا نشانہ بن جاندا اے۔ انج ای کہانی ”تیتہ حویظہ“ وچ ڈاکٹر ہوراں نے پنڈ دے ماحول نوں پلاٹ دا حصہ بنایا اے۔ او ہناں دیاں ساریاں کہانیاں دے پلاٹ سادہ، عام فہم تے پنجاب دے وسیب دے نال جڑے ہوئے نیں۔ ڈاکٹر محسن دی ہر کہانی دا پلاٹ پختہ اے۔ او ہناں دیاں کہانیاں وچ معاشرتی، معاشی، طبقاتی تے رومانی کچھ ڈھیر دکھائی دیندے نیں۔ کہانیاں دے سارے پلاٹ حیاتی دے نیڑیوں لئے گئے نیں۔ ایہناں وچ جو کچھ وی بیان کیتا گیا اے، اوہ پڑھن والے نوں سچ ای جا پدا اے۔ ونگی ویکھو:

”ایہ اودوں دی گل اے جدوں میں نکا جیا ہوندا ہاموں..... اوہ اپنیاں

یاداں دے وچہ کھڑی گیا۔ اسیں وی شاہ ہوراں دے کمی ہوندے ہاسے۔

اتھے ہک نکا جیا کچا کوٹھا سا ڈاوی ہائی جتھے اسیں بھین بھرا ماں تے اے نال

راہندے ہاسے..... میرے اے دے ذمے ظاہر اے کم تاں واہی شاہی دا

ہائی پر جیہیں ویلے شاہ صاحب ڈیرے تے باہندے ہان اوہ حقہ شقہ وی

تازہ کریندے ہاں.....“ (16)

کردار کہانی دا اہم جز ہوندے نیں۔ کرداراں راہیں ای کہانی اگانہہ ٹردی اے۔ کرداراں توں بغیر کہانی دا وجود پکیر انہیں رہ سکدا۔ ہر کہانی وچ اوہدی ضرورت دے مطابق کردار ہوندے نیں جے اوہ کردار فطری انداز دے ہوں گے تاں کہانی اثر بھری لگدی اے جدوں کہانی دے کردار مضبوط ہوں گے فیر ای کہانی دلچسپ تے کامیاب ہووے گی۔ کردار ای ماحول تے ویسب دی نمائندگی کردے نیں۔ کہانی دے وچ دو تن کردار ایجیہے ہوندے نیں، جیہڑے مرکزی حیثیت رکھدے ہوندے نیں، جیہناں نوں مرکزی کردار آکھیا جاندا اے۔ ایہناں توں اڈہوروی کہانی وچ کئی کردار ہوندے نیں، جیہناں نوں ضمنی کردار آکھیا جاندا اے۔ ایہہ سارے کردار رل مل کے کہانی نوں اگے ٹوردے نیں۔ کرداراں دے لحاظ نال ویکھیا جاوے تاں ڈاکٹر محسن دیاں کہانیاں دیاں دونوں کتاباں ”بھنیر ی“ تے ”انیندرے“ وچ ڈھیر کردار دکھائی دیندے نیں۔ کہانی ”اپنی سنجان“ دا مرکزی کردار شوکت اے۔ جیہدی کہ اپنی کوئی الگ پچھان ای نہیں۔ غلامی دی زندگی گزارن توں بعد ہن اوہ ایسی جگہ دی تلاش وچ اے جتھے اوہ اپنی الگ پچھان بنا کے رہ سکے۔ اوہدے کردار دی اک جھلک انج پیش اے۔

”اوس اپنے بوجھے وچوں شناختی کارڈ کڈھیا تے اپنی فوٹو ویکھن لگ پیا۔

اوہنوں انج لگا کہ ایہہ کسے ہوردی فوٹو ہووے۔ اوہ آپ تاں آپ ناہی اوہ

تاں ایہناں خانیاں دا بردا ہائی جیہدا شناختی کارڈ وی اوہدے اپنے کول ناہی

رہندا۔ جیہدا شناختی کارڈ وی خان ہوراں ورتدے ہاں۔ اوہ سوچن لگ پیا

آخرا وہ آپ کیہ شے ہے اوہدی اپنی کیہ سنجان ہے۔“ (17)

چنگی کہانی بنیادی طور تے کسے کردار دے مطالعے دا ناں ای ہوندا اے۔ چنگی کہانی دے کردار بندے نوں کئی ورھے گزرن مگروں وی چیتے رہندے نیں۔ ڈاکٹر محسن مگھیا نہ ہوراں نوں کرداراں دا چناؤ کرن دا چنگا گول آؤندا اے۔ اوہناں دی کہانی دا ہر کردار اتے جاندار اے۔ ڈاکٹر محسن ہوراں دی کہانی ”انیندرے“ وچ اوہناں شفیع محمد نوں ضمنی کردار تے مولوی رشید نوں مرکزی کردار دے روپ وچ دکھایا اے، جیہڑے شفیع دے مرن مگروں اوہدے ٹبر دا ذمہ چکدے نیں تے خدا ترسی دا حق ادا کردے نیں۔ شفیع محمد دے کردار دی ونگی انج اے:

”شفیع محمد تے اوہدہ بھرار فیع محمد بھائی ولی نال راہکی کریندے ہان۔ پر
 اوہناں دوہاں دی آپس وچ ڈھیر چرنہ نبھسکی تے ترائے چار سالاں
 پچھوں دکھ ہو گئے۔ رفیع محمد دومر بے واڈھا سیالاں دی زمیناں ٹھیکے تے
 لے لئیاں تے شفیع محمد اتھائیں رہ گیا۔ شفیع وی بیمار شمار رہن لگ پیا ہائی۔
 اوہنوں کھگھ چھڑ پو وے ہاتے مٹر کن داناں ای ناہی لیندی۔“ (18)

ڈاکٹر ہوراں نوں حیاتی دے ہر کردار بارے پتہ اے۔ اوہ ہر کردار دا چنگی طرح ورتارا کرنا جاندے نیں۔
 اوہناں دیاں کہانیاں وچ حیاتی دا ہر کردار شامل اے، جیہناں وچ ماں دھی، سوانیاں، جوان منڈے کڑیاں تے لکھاری
 دا اپنا کردار وی شامل اے۔ منظر نگاری کہانی دا ضروری انگ اے۔ کہانی دی کامیابی منظر نگاری دے اُتے وی ہوندی
 اے۔ منظر نگاری نوں کہانی وچ مرکزی حیثیت حاصل ہوندی اے۔ کہانی کار کہانی وچ منظر ایڈے چنگے ڈھنگ نال
 پیش کردا اے کہ پڑھن آ لے دے ذہن وچ اوہناں منظران دی تصویر چھپ جاندی اے۔ لکھاری منظر نگاری ایس
 خوبصورتی نال کردا اے کہ پڑھن والے نوں ایہہ احساس ہوندا اے کہ جیویں اوہ آپ اپنیاں آکھاں نال اوہ سارے
 منظر ویکھ رہیا ہووئے۔

ڈاکٹر محسن ہوراں نے اپنیاں کہانیاں وچ بڑی چنگی منظر نگاری کمیتی اے۔ اوہناں نے اپنیاں کہانیاں وچ
 پنڈ دا ماحول وی دکھایا اے تے شہر دا وی۔ پنڈاں دیاں ہریاں پیلیاں دکھائیاں نیں تے شہراں دی رونق، چہل پہل
 نوں وی اوہ بھلے نہیں دن دا منظر، رات دا منظر، دھپ، چھاں، میہنہ، کئی، کانگ ایہناں سارے منظران نوں ڈاکٹر
 ہوراں کھل کے بیان کیتا اے۔ کانگ دے منظر نوں اوہ انج بیان کردے نیں:

”پانی ہولوں ہولوں چڑھا گیا۔ پانی دے راہ وچ پہلوں اراٹیاں دا کھوہ
 آیتے اوس کھوہ دی بھینی تے جتنے کوٹھے ہان اوہناں وچ پانی وڑ گیا۔
 آگوں آکے دو جیاں گھراں وچوں ہوندا مڑ ساڈے گھر آوڑیا۔ پر پانی دے
 گھر وڑن توں پہلاں میں گھر آلیاں نوں مہراں دے مر بے تے گھل
 چھوڑیا ہائی۔“ (19)

ڈاکٹر محسن ہوریں کیوں بے پنجاب دے واسی نہیں۔ پنجاب دے رہن سہن توں واقف وی نہیں۔ اوہناں اپنی ہر کہانی وچ بڑے چنگے ڈھنگ نال منظر نگاری کیتی اے کیوں بے اوہ منظر نوں بیان دا ڈھنگ جان دے نہیں۔ کہانی کردار اں تے مکالمیاں راہیں وی اگانہہ ودھدی اے۔ کردار نال ساڈا تعارف مکالمیاں راہیں ہوندا اے۔ کیوں بے کسے وی کردار نوں اودوں ای جان پچھان سکدے آں جدوں اپنی گھل کتھ راہیں اظہار کردا اے۔ مکالمیاں دے نال کہانی وچ ڈرامائی رنگ پیدا ہو جاندا اے۔ کہانی دے مکالمے جنے جاندار ہوون گے کہانی اونی ای کامیاب ہووے گی۔ ڈاکٹر محسن ہوراں دی ایہہ وڈی خوبی اے کہ اوہناں نے ہر کہانی وچ کردار دے مطابق جاندار مکالمے بنائے نہیں۔ کہانی ”شک دی چوٹی“ وچ حیدرتے آسیہ دے مکالمیاں دی وگی ویکھو:

”توں سرفونال گل نہ کیتی کر“

”کیوں اوہ وچار اتینوں کے اکھیندا اپیا ہے.....“

”بس مینوں نہیں چنگا لگدا.....“

”پراوس شودھے دا قصور کیہ اے.....؟“

”مینوں نہیں پتا بس توں اوہدے نال نہ بولی کر“ (20)

اک دو جی تھان مکالمے دی وگی دیکھو:

”مائی ایہہ کیہہ؟“

”ایہہ چتڑی اے..... تے میں لہہ ہوں لپیندی پئی ہاں.....“

”تساں تاں آکھیا ہائی میں ہن چتڑی کدی نہیں تاؤنی۔“

”آکھیا ہائی۔“

”مڑ ایہہ کیہہ ہو یا۔“

”اکبر پتر توں ونج ڈھور ڈنگراں نوں گوت پا۔ ایہہ گلاں تیری سمجھ وچ نہیں آؤنیاں۔“ (21)

ڈاکٹر محسن مگھیا نہ نوں کہانی لکھن دا اول بڑی چنگی طرح آؤندا اے۔ کہانی الیکٹرون پہلاں اوہناں دی سوچ بچارتے اوہناں دا ویرا شامل اے۔ کہانی وچ کسے قسم دی جھول دکھائی نہیں دیندی بلکہ اوہ کہانی نوں بڑے چنگے

طریقے نال پورا کردے لگے جانداے نیں۔ اوہناں دی کہانی لکھن دی تکنیک اُچے کہانی کاراں نال میل کھاندی اے تے اپنی ایس تکنیک پاروں اوہ اپنا ناں اچے کہانی کاراں دی فہرست وچ لکھوان وچ کامیاب ہو گئے نیں۔ اوہناں اپنی کہانی نوں تکنیک راہیں جاندار تے پائیدار بنایا اے۔ لکھاری جدوں کہانی نوں شروع ای کردا اے تاں ای اوہدے تکنیکی شعور دا پتہ لگ جاندا اے وگی ویکھو:

”اج اوہ ڈاڈھا ڈھڈھائی جوں اوہدی درخواست اتے اوس دے تھینہ دے
ڈاکٹر دی چچھ پڑتیت ہوندی پئی ہائی۔ وڈا افسر جیہڑا لہوروں آیا ہائی سنیا ہائی
ڈاڈھا سخت تے کوڑیل ہے۔ ایس توں پہلوں اوس توں چھوٹا افسر آیا ہائی پر
اوس دی ایس نکلے افسر تے وی تک ناہی پئی حالانکہ اوہ چنگا وڈا افسر
ہائی۔“ (22)

ڈاکٹر محسن ہوراں دیاں کہانیاں دے موضوعات ساڈی شہری تے دیہاتی حیاتی بارے نیں۔ ایہناں کہانیاں وچ پنجاب دا وسیب جھلکارے ماردا اوکھالی دیندا اے۔ ایہہ ساریاں کہانیاں سدھیاں پدھریاں تے آسانی نال سمجھ آون والیاں نیں۔ ایہناں وچ کوئی گجھلاں نہیں پائیاں گئیاں تے کوئی وی کہانی مقصدیت توں خالی نہیں۔ ساریاں کہانیاں ساڈے آل دوالے توں ای لئیاں گئیاں نیں۔ مشتاق باسط ہوریں لکھدے نیں:

”زیادہ تر کہانیاں دے موضوعات دیہاتی زندگی بارے نیں پر شہری زندگی بارے وی کہانیاں نیں۔ دیہاتی ماحول بارے لکھیاں گئیاں کہانیاں وچ جیہڑا سو دا اے اوہ شہری زندگی بارے لکھیاں گئیاں کہانیاں توں دکھ ضرور اے پر اصل سے اکوای اے۔ کیوں جے جھنگ دے شہراں دی رہتل وی پنڈاں توں کوئی زیادہ مختلف نہیں۔“ (23)

کہانیاں نوں پڑھ کے اُنچ جا پدا اے کہ جیویں ڈاکٹر ہوراں نے ایہناں کہانیاں وچ بہت سارے اوہی واقعات لکھ چھڈے نیں جیہڑے اوہناں نے اپنے آل دوالے ہوندے ویکھے۔ ڈاکٹر ہوراں ہر کہانی وچ حقیقت دے کسے نہ کسے پہلو نوں بیان کیتا اے۔ ڈاکٹر محسن مگھیا نہ دیاں کہانیاں دے دونویں پراگے ”بھنیر می“ تے

”انیندرے“ اوہناں دی گڑھی سوچ تے فکر دا نتیجہ نہیں۔ ڈاکٹر محسن ہوراں نے حیاتی وچ جو کجھ ہونڈیاں دیکھیا اوہنوں قلم راہیں کاغذ تے چھاپ کے لوکائی تیکر پہنچا دتا۔ اوہناں دیاں کہانیاں وچ اوہناں دا وسیب جھلکارے ماردا دکھائی دیندا اے۔ پنجاب دارہن سہن، رسم و رواج، عشق، محبت نوں ایہناں کہانیاں دا موضوع بنایا اے۔ ڈاکٹر محسن ہوراں نے اپنیاں کہانیاں وچ کوئی پہیلی پاون دی کوشش نہیں کیتی سگوں سادہ تے عام فہم زبان دا ورتارا کر کے گوڑھیاں گلاں سمجھا دیتاں نہیں۔ مشتاق باسط ہوریں لکھدے نیں:

”اس کتاب وچ شامل کہانیاں وچ گنجھلاں نہیں تے ناں ای علامتاں تے

استعاریاں دی بھر ماراے۔ نہ ای ایہناں کہانیاں وچ ابہام پایا جاندا

اے۔ ایہہ سدھیاں پدھریاں تے عام سمجھ وچ آون والیاں کہانیاں نیں۔

پر مقصدیت توں خالی نہیں۔“ (24)

ایہہ کہانیاں ڈاکٹر ہوراں دی ساری حیاتی دا نچوڑ دکھالی دیندیاں نیں۔ اوہناں اپنی ہر کہانی وچ گہری سوچ تے فکر دا مظاہرہ کیتا اے۔ اوہ اُچی سوچ رکھن والے وڈے کہانی کار تے حقیقت نگار نیں۔ اوہناں دیاں کہانیاں دے سارے موضوع ساڈے آل دوالے توں ای لئی گئے نیں۔ پینڈو تے شہری حیاتی وچ ہوون والے ون سونے واقعات دارنگ اوہناں دیاں کہانیاں وچ کھلریا دکھالی دیندا اے۔ ڈاکٹر محسن ہوراں نے اپنیاں کہانیاں دے وچ اپنے ای علاقے دی بولی تے لہجے نوں اپنایا اے جیہڑا پڑھن والے دی دلچسپی نوں ہور ودھاندا اے۔ افضل احسن رندھاوا ہوریں لکھدے نیں:

”محسن دیاں کہانیاں دی زبان بہت نرمی، مٹھی تے ڈھکویں ہے۔ اورنج

کتے کتے زبان دی ورتوں وچ لکھاری نوں ٹیلے لگدے وی دسدے ہن۔

تدوی ایڈی مٹھی زبان ہیرا آج وی بولے تے موجود چوہدری دے پتر دا حق

بن دا ہے۔ جے اوہ اجیہی زبان بولن والے ہتھوں گس جاوے۔“ (25)

ڈاکٹر محسن دی سوچ تے فکر جدید دور دے تقاضیاں تے پورا اتردی اے۔ ایہناں کہانیاں وچ دیہاتی تے

شہری وسیب تے محبت دے ون سونے رنگ نظریں آؤندے نیں۔ ڈاکٹر ہوراں ایہناں کہانیاں وچ ایہہ دکھاؤن دی

كوشش كىتى كه انسان اى انسان دا دشمن بن كىا اے ته حىاتى دا پہلو موڑ دىن والے واقعات اىہناں كهانیاں وچ
كهلرے پئے نیں۔

حوالے

- 1- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب و ارتقاء، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، ص: 21
- 2- اقبال صلاح الدین، لعلی دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، ص: 191
- 3- اوہی، ص: 190
- 4- سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص: 187
- 5- اقبال صلاح الدین، لعلی دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، ص: 190
- 6- سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص: 188
- 7- اوہی، ص: 189
- 8- اوہی، ص: 190
- 9- خالد فرہاد دھاریوال، چوٹیاں پاکستانی کہانیاں، پٹیالہ: سنگم پبلشرز، 2014ء، ص: 11
- 10- گل بات، 2016ء-10-15
- 11- محسن مگھیانہ، ڈاکٹر، بھنیر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1995ء، ص: 10
- 12- محسن مگھیانہ، ڈاکٹر، اینڈرے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، جولائی 1999ء، ص: 37
- 13- محسن مگھیانہ، ڈاکٹر، بھنیر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1995ء، ص: 101
- 14- اوہی، ص: 39-40
- 15- اوہی، ص: 43
- 16- اوہی، ص: 71
- 17- محسن مگھیانہ، ڈاکٹر، اینڈرے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، جولائی 1999ء، ص: 53
- 18- اوہی، ص: 97
- 19- محسن مگھیانہ، ڈاکٹر، بھنیر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1995ء، ص: 53

- 20 محسن مگھیانہ، ڈاکٹر، اینڈریس، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، جولائی 1999ء، ص: 30
- 21 اوہی، ص: 36
- 22 اوہی، ص: 43
- 23 محسن مگھیانہ، ڈاکٹر، بھنیر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1995ء، ص: 15
- 24 اوہی، ص: 14
- 25 اوہی، ص: 12-13

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ انعام الرحمن صفدر، پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

ARIF ABDUL MATEEN AS PUNJABI GHAZAL POET

عارف عبدالمتمین بطور پنجابی غزل گو

Abstract

Arif Abdual Mateen as a Poet, Researcher, Critic and Progressive writer has a significant role in Punjabi Language and Literature. In this article present different dimensions of Punjabi Ghazal by Arif Abdul Mateen. His poetry reflects the status of social values. He supported the common man problems and raises voice for human rights. He discussed social exploitation, poverty, feudalism, injustice, and class division, these research indicate Punjabi Ghazal mark of recognition. Different topics found in his Punjabi Ghazal have been brought under discussion through poetic lines.

Keywords: Ghazal, Critic, Researcher,
Injustice

شعر دافن عارف عبدالمتمین کول ودھیرا اے۔ شعراں راہیں جذبیاں، احساساں نوں بیانن ڈھنگ عارف

☆ ریسرچ سکالر، پی ایچ۔ ڈی پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

عبدالمتمین کول پنجابی تے اُردو وواں زبانوں وچ شاعر، ادیب، نقاد، محقق ہون دی صلاحیت سی۔ اوہ متوازن شخصیت دے مالک سن۔ اوہ:

”یکم مارچ 1923ء کو کوچہ وکیلاں، کٹڑہ جمیل سنگھ، امرتسر (بھارت) میں
خواجہ عبدالمجید کے ہاں ولادت پائی۔ جو کہ کلکتے میں شمال مرچنٹ کی حیثیت
سے کاروبار کرتے تھے۔“ (1)

اوہناں دا تعلق کشمیری وائیس خاندان نال سی۔ متین صاحب دے نانا جی خواجہ غلام محمد علمی ادبی شخصیت سن۔
عبدالمتمین امرتسر وچ ”الہلال“ رسالے نال جڑے رہے۔ 1947ء دی ہجرت گروں 1958ء وچ چشتیہ ہائی سکول
کرشن نگر لاہور وچ ہائی سکول وچ سائنس دے استاد رہے۔ یکم فروری 1970ء نوں بطور پروفیسر اسلامیات
ایم۔ اے۔ اوکالج لاہور وچ لگے 28 فروری 1981ء وچ نوکری توں ریٹائر ہوئے تے 1989ء وچ شدید بیمار ہو
گئے۔ ڈاکٹر محمد منیر اوہناں دے مرن بارے لکھدے نیں:

”30 جنوری 2001ء نوں امریکہ وچ وفات پائے تے لاہور میانی
صاحب قبرستان وچ دفنائے گئے۔“ (2)

عبدالمتمین صاحب نے ڈھیر رسالیاں دی ادارت وی کیتی جنہاں وچ الہلال، ادب لطیف، سویرا، ماحول تے اوراق
قابل ذکر نیں۔ اوہناں دیاں پنجابی کتاباں وچوں خوشبوداسنفر (غزلاں)، امبرتیری تھاں (نعتاں)، اکلاپے دامسافر
(نظماں تے غزلاں) پرکھ پڑچول (تنقید و تحقیق) مشہور نیں۔ اعجاز رضوی لکھدے نیں:
”عارف عبدالمتمین کے بولنے کا انداز بہت دلکش اور حیران کر دینے والا

ہے۔“ (3)

گل کرن ڈھنگ اوکھی توں اوکھی گل نوں وی سوکھی کر دیندا اے۔ چنگا خیال لفظ چنگے نہ لیسھن پاروں مرجاندا
اے۔ متین صاحب کول خیال وی چنگا سی تے لفظ وی چنگے سن۔ نرم لہجے بارے اختر جعفری لکھدے نیں:
”اوہ جدوں رُک رُک کے نرم تے دھیمے لہجے وچ گل کتھ کر دے

نیں وڈے توں وڈا نابروی اوتھے ای رام ہو جاندا اے۔“ (4)

عبدالمتین صاحب دے کردار تے فکری پہلو وچ کوئی تضاد نہیں دسداء، اوہناں دا زمانہ طلب علمی توں ای علمی ادبی شخصیتاں نال تعلق سی۔ جیہناں وچ ڈاکٹر وزیر آغا، ظہیر کاشمیری، باری علیگ، عبداللہ ملک، عبدالمجید بھٹی، ساحر لدھیانوی، احمد ندیم قاسمی، ہاجرہ مسرور، خدیجہ مسرور تے احمد راہی ہوراں دانان قابل ذکر نہیں۔ عارف ہوریں اختر حسین رائے پوری صاحب بارے لکھدے نیں:

”میرے ذہنی اور فکری رجحانات کو متعین کرنے میں سب سے زیادہ انہی کا حصہ ہے۔ انہی کے ذریعے مجھے اشتراکی افکار اور ترقی پسند تحریک کو سمجھنے میں اور قبول کرنے کا موقع ملا۔“ (5)

جتھوں تیکر عارف دی ہوراں غزل گوئی دا تعلق اے اوہناں غزل دے موضوعاں نوں نویکلے ڈھبوں سامنے لیاندا۔ روایتی انداز نوں پرانہ ہٹا کے نویں تے ودھیرے موضوعات توں جانو کرایا۔ جیہدے وچ سماجی، اخلاقی، معاشی، سیاسی، عصری شعور، اکلاپے وچ ہمت دادرس، معاشی بدحالی، اقتصادی ناہمواری، سیاسی افراتفری، گھروکی رشتے، رشتیاں دا تقدس، عدم مساوات، لاقانونیت، امریت دی سختی، بد نظمی، رشوت ستانی دا خاتمہ، چور بازاری، منافقت دا خاتمہ، بے حسی، مزدور دی حمایت، ہمت تے حوصلہ، ترقی پسند رویہ قابل ذکر نہیں۔ ایس توں اڈ جدید دور دے مسئلایاں وی دھیان دوا یا۔ اوہناں موجب محسوسات دی دنیا دا تعلق ماضی، حال تے مستقبل نال اے۔ سوچ دی دنیا کول ایسے دا تاثر نہیں۔ المیہ اوہدوں وا پڑدا اے جدوں اعمال تے افعال سامنے ہوں۔ تاکیں اوس دا شکار ہون والے آدمی دی شدت دا اندازہ لایا جاسکدا اے۔ عارف ہوراں مٹی، تے دھرتی نال وفا کیتی۔ جذبہ حب الوطنی، قومی سانجھ بارے قوم نوں اک مک ہو کے جیون دا ثبوت دیندے نیں۔ اوہناں کول خیال آفرینی دے نال اکھراں دی چون دا نویکل اپن موجود اے۔ اوہناں کول تشبیہ، استعارے دا بھراں چٹا وی اے۔ اوہناں اپنے ملک تے قوم نوں باغ وانگ سمجھیا تے شہر پسنداں نال لڑن دے عملی معیار وی دسے۔ نویں نسل دے فکری نظام نوں تحریک دے کے اخلاقی تربیت وی کیتی۔ اوہ ورثے نوں منتقل کرن ویلے احتیاط کردے۔ گروہ بندی، تعصب،

تنگ نظری، بے حسی تے استحصال توں اڈ موجودہ سماج وچ سچ تے جھوٹ دے امتیاز دے خاتمے نوں محسوس کیتا۔ جدوں سماج وچ اخلاقی قدراں مک جان بے حسی ودھ جائے، سچ جھوٹ دانتار کرن والا کوئی نہیں ہوندا۔ اوہدوں جھوٹ دا کاروبار چلدا اے تے سچ دیمند پے جاندی اے۔ جعل ساز تے مکار مو جاں کردے نیں۔ سچیاں نوں دھکے ملدے تے سینے نال گلدے نیں۔ ہر پاسے بلھاں تے ہاسے تے دلاں وچ کھوٹ ملدا اے۔ نفاق زدہ کو بچھا سماج اجتماعی طور تے خرابی دا باعث بن دا اے۔ عارف ہوراں موجب:

لوکی مینوں چہرے اُتے خول چڑھا کے ملدے نیں
منہ دے کئے مٹھے سارے کئے کوڑے دل دے نیں
پاکاں دی چک ہولی ہولی بول وی دھیرے دھیرے بول
جے پھٹ پین دلاں دے اندر قیامت تیک نہ سل دے نیں
چار چوفیرے ویکھنے پے گئے ڈراونے خواب حقیقت دے
ایہہ سارے جھلن نیں اکھ دے جھیرے اکھ دے تل دے نیں (6)

شاعری سماج دی تلخ حقیقت وکھان والا شیشہ اے۔ جہدے غدار تے دلہ رو الے کو بچھے چہرے نظریں پیندے نیں۔ اوہ منزل بھلن دی گل نہیں کردے ہمت کر کے اگے ودھن دا درس دیندے نیں۔ اوہناں منہی رویاں نوں نظر انداز کرن دی مت دتی اے۔ سگوں دکھاں دے طوفان سامنے پہاڑ بن جاندے نیں۔ طمع کاری والے سماج وچ سچے تے سچائی دے کھوجی دا اداس ہونا بالکل فطری عمل اے۔ عارف ہوراں دی شاعری وچ درد دے نال اُمید دا پہلو وی اگھڑواں اے۔ دکھاں وچ خوش رہ کے زندگی نال پیار کرن دا سبب اعتماد اے جس پاروں اوہناں بہروپ والے ماحول وچ ملی بھگت نہیں کیتی۔ اصولاں دا سودا نہیں کیتا تے ناں ای کسے درتے وکیا اے۔ پُر اعتماد لہجہ ورتیا۔ انسان ہمیشہ بھلاں نوں دو جیاں دے سر مڑھدا اے۔ جیہڑا بز دلی اے ہمت نال غلطی دا خمیا زہ بھگت کے آن والے کل نوں روشن کرنات ضروری اے۔ ون سونے رُوپ وٹاون وچ اصل رُوپ گواچ جاند اے۔ دنیا دی مستی وچ ہستی گوان والی گل مکھ رکھن دا جتن عارف ہوراں کول ڈھیر اے۔ عارف ہوراں دی سماج تے گوڑھی نظر ہون نوں

عصمت اللہ زابد لکھدے نیں:

”خوشبودا سفر“ وچ عارف عبدالمتمین ہوراں عصری رویاں دی تہہ وچ
موجود حقیقتاں نوں جس انوکھے طریقے نال محسوس کروان دی کوشیش کیتی
اے۔ اوس نے عارف ہوراں دی غزل نوں جدید غزل دا بھرواں تے مکمل
رُوپ دتا اے۔ تے کسے تردید دی چنتا بغیر ایہہ گل پورے اعتماد نال آکھی
جاسکدی اے کہ جدید غزل صبح مکمل تے مان یوگ مہاندر اصراف عارف
عبدالمتمین ہوراں دی غزل راہیں سامنے آیا۔“ (7)

اوہناں انسانی حیاتی تے غزل نوں جسم تے روح وانگ اک مک کردتا غزل لباس اے تے حیاتی جسم تے
روح وانگ اے۔ اوہناں پورے عہد نوں اپنے اندر نہ مٹن والیاں حقیقتاں وانگ سمویا۔ زمانے دے لیہا چڑھانوں
وسیب نال جوڑکے دکھایا لکھدے نیں:

صدیاں دیکھے بوہڑ دے وانگوں کھڑے ساں اپنی تھاں
ویلے دے جھکھڑ جد جھلے سکے نہ فیر سننجل (8)

بے یقینی دی کیفیت، لاقانونیت دی بالادستی پاروں انتشاری سچ دا پرچار بھیرا لگدا اے گلاں راہیں حکمران
طبقے دے مثبت معیار وی سمجھا گئے تے پچھان کراندے نیں کہ چنگے بُرے دی تمیز کرو۔ غافل نوں جگان لئی اک بلونا
ای کافی ہوندا اے۔ اوہناں عوام نوں پُراعتما دلچھے راہیں شعور دین دی بھرپور کوشش کیتی۔ انج ای جاگیر داری نظام تے
سرمایہ دارانہ نظام اگے مزدور نوں بقائی لڑن دی ہمت تے حوصلہ دوا یا اے۔ صرف ہلاشیری نہیں سگوں کپکے ارادے
تے اگوں اپنان والا لائحہ عمل وی دسیا۔ عارف عبدالمتمین ہوریں ترقی پسند تحریک دے سرگرم رکن سن۔ جیہدے وچ
اخلاقی، سماجی قدراں دی پاسداری تے پسے ہوئے طبقے دی حمایت دا پرچار کیتا۔ اتھے شدت پسندی نہیں سگوں حق دا
ساتھ دین ول اشارہ اے اپنی ایسے انقلابی تے اصلاحی سوچ پاروں بحیثیت نقاد، شاعر ادبی دنیا وچ اُچا مقام رکھدے
سن۔ پڑھن والا پڑھن توں بعد اوہناں دی فکری عظمت دا قائل ہو جاندا سی۔ ایہناں دی علمی بصیرت بارے عصمت

اللہ زاہد لکھدے نیں:

”برصغیر دے عظیم نقاد تے شاعر عارف عبدالمتمین دے ناں جیہناں دے
دل وچ محبت، نگھ، دماغ وچ علم دا چانن تے اکھ وچ سیانف دا تکھاپن
اے۔“ (9)

عارف ہوراں مزدوراں، محنت کشاں، کساناں دے حق لئی آواز چکی۔ اوہناں نال ورتے جان والے خود
غرضی دے رویے تے حق دی پامالی پاروں انسانیت دی شرمندگی بارے گل کردے نیں۔ انسان نوں درد و نڈان لئی
دھرتی تے گھلایا گیا۔ آن والے کل لئی روشنی دی اُمید تے ہنیرے چھٹ جان گے میں یقین محکم نال اگے ٹرن دا درس
دتا۔ انقلابی تحریک دا سفر جس نے متمین صاحب نوں آزادی خیال تے رائے دے اظہار دا شعور دتا۔ کسے ڈرتوں بناء
سر دھڑ دی بازی لان توں وی پچھا نہہ نہیں۔ عارف ہوراں دی غزل نوں موضوع دی مناسبت دے کھلار پاروں عہد
دی تاریخ قرار دتا جاسکدا اے۔ تاریخ گوئی نہیں سگوں گلاں کردی متاثر کردی تے متاثر ہوندی اے۔ مکروہ لوکاں دا
مونہہ وکھاندی اے جیہڑے ہر دور وچ غریباں تے حق داراں دا حق کھا کے اپنا بھتہ پورا کردے نیں۔ اوہناں پے
لوکاں دیاں آوازاں نوں شعراں راہیں بیان کردے نیں:

جیہناں اپنی آزادی دا پالن کرنا ہوندا اے

کدے نیاماں وچ نہیں رکھدے او، نابرتلواراں نوں (10)

ترقی پسند ہون پاروں متمین ہوراں مارکس تے لینن دے نظریاں توں وی جانوسن۔ جس پاروں مزدوری
حمایت تے عام انسان دے حق پامال کرن والے طبقے، استحصالی طبقے دے خلاف آواز چکدے دسدے نیں۔ غلامی
والے انسان دے ذہن نوں اوہناں نوں سر یوں ہلونا دے کے جگایا نوں صبح تے نویں شام وچ اُمید دی کرن نا
اُمیدی دے قید خانے نوں بھن کے رکھ دیوے۔ تضاد دی کیفیت وچ بے بسی ویلے انسان دے ہتھ دا ہتھیارا اے۔ دنیا
وچ فرعون صفت لوک موئے نوں مار دے نیں۔ اوہناں کول سیدہ تان کے مقصد پورا کرن حق کھون تے سچ دا سامنا
کرن دی جرات سی۔ کیوں جے جھوٹ دی جیاتیئسلاں تباہ کردیندی اے۔ اوہناں منافقت دے بُت توڑ کے مایوسی

دابانا پاناکے جرات نال مقابلہ کرن تے آس اُمید دے بھرویں شاعر ہون دا ثبوت دتا۔ عارف ہوریں انقلاب لیان والے شاعر نہیں۔ حساس فنکار تے زمانے دی اچ نیچ سامنے لیان والے نیں۔ فنکار داکم ایہہ اے کہ اوہ قاری دے مقابلے تے حساس ہوندا اے۔ اوہ بیتن والے معاملے نوں اوس شدت نال لیاندا اے جیہدے وچوں پڑھن والا ہمت وی پھڑداتے اصلاح وی اے۔ اوہناں وسیب نال جڑت دا ول دسیا۔ انسان دوستی دے بوٹے نوں پانی دیندے دسدے نیں۔ بندے دے پیر دھرتی تے پکے نہ ہون تے او دوں تیک اوہدیاں نیہاں وچ پانی پیار ہندا اے۔ زندگی دیاں سچائیاں دے چائن لہدیاں جیہڑیاں اوکڑاں تے رکاوٹاں نال واہ پیندا اے عارف ہوراں انفرادی تے اجتماعی ہر سطح دی گنڈھ کھول کے رکھ دتی۔ ایہہ خوبی اوہناں نوں اپنے ہم عصر شاعران توں نوکھلا کردی اے۔ شاعری وچ احساس، غم، درد، پیار، محبت تے قربانی دے ہونداں وی بے حسی، خود غرضی تے جھوٹ دی ہنیر نگری چار چوہیرے دسدی اے۔ حق دیاں مخالف قوتاں نال یڈھ کرن دا سبق دیندیاں ہوئیاں ہر پاسے چائن کھنڈ دتا تے چائن دے ای جھنڈے گڈے۔

عارف ہوراں حیاتی دے سفر نوں سفر، مسافر تے تحریک داناں دتا اے۔ حیاتی وچ انسان ارادے نال ای اُمید دی کرن پیدا کردا اے تاں ای حیاتی وچ جمود دی تھاں حرکت دی سوجھ ملدی اے۔ شاعری وچ علامتی نظام جا بجا اے جیہڑا صوفیانہ شاعری توں بعد عارف ہوراں کول اگھڑواں اے۔ علامتاں اوہناں دی شاعری وچ کشتی، چپو، سورج، چن، کرناں، شیر، بدل، دھرتی، پرچھانواں، شیشہ، جنگل، تھل، رات، شہر، واٹاں، چھالے، اکلپا، رُکھ، چھاں، ویلا، خوف، رت، ریت، اکھ دی صورت وچ نیں۔ اتھھے ریت گھروندا سچ دے اگے جھوٹ ریت دی دیوار وانگ اے۔ ہمت تے حوصلہ لوکاں دی تقدیر بدل دیندا اے جیہدے ہڈاں وچ کچ رچیا ہووے اوہ کدی وی سچ نوں سبھان نہیں سکدے:

جے میں ڈبیا وی تے عارف سورج وانگوں ڈباں گا

چن تے تاریاں نال میں ست اسماناں نوں بھر جاواں گا (11)

سورج کدی نہ مکن والی حقیقت اے۔ روشنی تے باخبری کدی جاہلیت دے ہنیریاں نوں دیر تیکر نہیں پگرن

دیندی۔ اپنے ٹر جان مگروں کچھے رہ جان والیاں وچ شعور تے اعتما دچھڈ جان۔ دیوے بے فیض لوک نہیں جیہناں نوں راہ دکھائی جائے تے اوہ بھٹکن دا کارن ہون گے۔ سیاسی صورتحال دا کارن حکمران طبقہ ہو سکدا اے جیہڑا ڈونگھیاں وچ سٹ دیوے۔ جیہنوں راہ دکھائی جانندی اے اوہی کراہے پادیندا اے۔ شیشے وچ اوہو سددا اے جیہڑا کسے ہور نوں نہیں سددا غزل سلاست، فصاحت تے بلاغت تے پوری اتردی اے۔ شیشے توں اکھاں چرانا حقیقت توں لکھ موڑنا اے۔ شیشہ خود احتسابی تے ضمیر نوں جھنجھوڑن والی گل اے۔ جیہڑی اوہناں دے استعاریاں تے تشبیہاں وچ سددا اے۔

رات نوں میتھوں ڈر کے گھپ ہنیرے وچ لگ جاندا اے

دن ویلے پرچھانواں میرا مینوں بہت ڈراندا اے (12)

اپنے آپ دا خوف ایمان دی کمزوری اے۔ بے وی پاروں رات ویلے کچھ نہیں سددا جیہڑا دن ویلے دس پیندا اے بعض ویلے چٹے دن وچ ہنیرے نچن لگدے نیں۔ تضاد ورت کے سوچاں دیاں گنڈھاں کھولن دا خوب جتن کیتا گیا اے۔ جتھے قربانی دی گل ہوئے او تھے دھرتی زمین دا ٹوٹا نہیں سگوں انسانیت دی نینہہ ثابت ہوندی اے، اخلاقیات دا سمندر جس وچ ڈبن والا ای تردا اے۔ چکھڑ چلنا ظلم تے زیادتی دی لہرا اے جے واء محبت دی ہووے تے جندوارن دی گل اے تے جے ظلم وی ہووے تے جند کڈھن دی جس پاروں سماج دے معصوم لوک ڈولدے نیں۔ عارف عبدالمتمین دی غزل وچ عہد دی جانکاری، نویاں تجربیاں، جیہدے وچ سامراجی نظام، ترقی پسند رویہ، اخلاقی قدراں دے پہلو دیکھن توں بعد سوچ دی وسعت اے۔ موضوعاں توں جا پدا اے جیویں موجودہ عہد وچ رہن والے نوں شاید ای کوئی مسئلہ ہووے جس نوں عارف ہوراں بیان نہ کیتا ہووے اوہناں دی غزل اک ضابطہ اے جیہڑا حیاتی دیاں اوکڑاں وچوں لنگھن دا بھرواں احاطہ اے۔ لکھدے نیں:

”ایس طرح جدید عہد دے احساس نوں سمیٹن کر کے اوہناں دی غزل

جدید پنجابی غزل دا پہلا مکمل بھرواں رجحان ساز Trend maker تے

مان یوگ نمونہ بن کے نویں لکھن والیاں دی رہنمائی دا سبب بندا دکھالی

دے رہیا اے۔“ (13)

مکدی ایہہ کہ عارف عبدالمتمین دی غزل موضوعاتی، احساساتی تے فکری ہر لحاظ نال وکھراتے نو یکلا روپ رکھدی اے۔ اوہ عہد دی عکاس تے آن والے ویلے وچ نویاں لیہاں سامنے لیاوے گی اوہناں روایتی قدریں دی پالنا تے جدید فکری اظہار دا وسیلہ، تشبیہ، استعارے، رمزوں، علامتاں دا سوہنا ورتاوا اے اوہناں جذباتی پدھرا تے بیان ویلے غزل دے علمی ادبی پچھو کڑنوں منوں نہیں وساریا دے سگوں شاعری دے فکری تے فنی دونوں پکھ سامنے رکھے اوہناں۔ غم دے منظر وچوں خوشی دیاں کرنا پھٹدیاں ویکھنا چاہیا نہیں۔ جس پاروں اوہناں حیاتی دیاں اوکڑاں نوں اکھاں وچ اکھاں پا کے دیو بالن دی تائید کیتی۔

حوالے

- 1- محمد اقبال نجمی۔ مفیض (سہ ماہی) (عارف عبد المتین نمبر) جلد 3، شماره 12، 11 ستمبر۔ دسمبر گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1993ء، ص: 15
- 2- محمد منیر احمد سلیم، ڈاکٹر۔ وفیات ناموران پاکستان، لاہور: اُردو سائنس بورڈ، 2006ء، ص: 457
- 3- اعجاز رضوی۔ کلوز آپ، لاہور: پاکستان بکس اینڈ لٹریچر سائونڈز، 1989ء، ص: 24
- 4- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر۔ نویس زاویے، لاہور: ایمپوریم پبلشرز، 1989ء، ص: 507
- 5- عارف عبد المتین۔ امکانات، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 1975ء، ص: 374
- 6- عارف عبد المتین۔ اکلاپے دامسافر (طبع دوم)، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 2010ء، ص: 127-128
- 7- عارف عبد المتین۔ خوشبودا سفر، لاہور: عارف عبد المتین اکیڈمی، 1991ء، ص: 18
- 8- اوہی، ص: 45
- 9- عصمت اللہ زاہد۔ پرکھ پرانگے، لاہور: التحریر اُردو بازار، 1980ء، ص: 1 (انتساب)
- 10- عارف عبد المتین۔ خوشبودا سفر، لاہور: عارف عبد المتین اکیڈمی، 1991ء، ص: 60
- 11- عارف عبد المتین۔ خوشبودا سفر، لاہور: عارف عبد المتین اکیڈمی، 1991ء، ص: 107
- 12- عارف عبد المتین۔ اکلاپے دامسافر (طبع دوم)، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 2010ء، ص: 141
- 13- عارف عبد المتین۔ خوشبودا سفر، لاہور: عارف عبد المتین اکیڈمی، 1991ء، ص: 42-43

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر یسری سکندر

DEMANDS OF PUNJABI LANGUAGE FROM PUNJABIANS

پنجابی زبان دی پنجابیاں توں منگ

Abstract

Punjabi language is one of the oldest languages. It is thought to be five thousand years old. It is being spoken by a large population in Pakistan and India. People who can understand and speak Punjabi live almost in every country of the world. In spite of having this big stature, Punjabi is still deprived of its due respect and rights to give our mother tongue, its honour and rights back, we need to join a movement to teach people to speak Punjabi with confidence and pride because it is a question of our national self esteem. We should organize efforts to promote our tongue. We should stand for it with following demands from government give our children primary education in Punjabi as it is an agreed upon

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین، سمن آباد، لاہور

rule today that basic education is affective only in mother tongue.

Keywords: Languages, Old, Speak, Education, Mother tongue

پنج پائیاں دی دھرتی تے جمی پنجابی زبان دنیا دیاں پرانیاں زبانوں وچ اے۔ پنجابی زبان مٹھی، سحری تے نروٹی اے۔ دھرتی اُتے حیاتی دے نشان جنے پرانے نیں زبان دی تاریخ تے مڈھ وی اوہنا پرانا اے۔ ہزاراں ورہے لنگھ جان پاروں وی زبان دی مٹھاس تے لگھ وچ کوئی گھٹا نہیں آیا۔ ایہہ ماں دے پیار وانگوں مٹھی تے لگھی اے۔ پنجابی قدیم ترین زبان اے۔ پنج پائیاں دی دھرتی تے جمی ایس زبان نوں ایس دی جنم بھومی دی مناسبت نال پنجابی دانوں ملیا۔ جیہڑا ایہدی پچھان بن کے پوری دنیا وچ مشہور اے پنج پائیاں دی دھرتی پنجاب زرخیزی تے شادابی پاروں پوری دنیا وچ جانی پچھانی جاندی اے۔ دنیا وچ پنجاب توں تعلق رکھن والے جتھے وی رہندے نیں اوہ ایہہ زبان بولے بغیر نہیں رہ سکدے۔ پنجابی جنہوں بولن والے پوری دنیا وچ موجود نیں۔

“Punjabi is the 9th most widely spoken language in the world. Punjabi is the most widely spoken language in Pakistan and 11th most widely spoken language in Indian and the third most spoken native language in the Indian subcontinent. Punjabi is 3rd, the most spoken language in England and Canada”.(1)

پنجابی زبان دی قدامت تے پکیائی دا گویہ انج لایا جاسکدا اے کہ جس علاقے نال ایہہ تعلق رکھدی اے اوہ ویلے دیاں ٹیسی تے اڑیاں تہذیبیاں وچوں اے ایہہ زبان اپنی مٹھاس تے لگھ پاروں ماں دے پیار و رگی جا پدی اے۔ ایہدے بول دلاں وچ ٹھنڈا پاؤندے نیں لسانی گویہ موجب پوری دنیا وچ بولیاں جان والیاں زبانوں وچ

ایہد انواں یاں دسواں نمبر اے ایہوں اک سو ترقی 130 ملین لوکاں دی مادری زبان دا اعزاز حاصل اے۔ پاکستان تے انڈیا وچ ایس زبان دے بولن والے پنجاب واسی نیں ایس توں اڈ پوری دنیا وچ پنجابیاں دے دلاں دی دھڑکن اے۔ امریکہ، برطانیہ، کینیڈا، ہانگ کانگ، آسٹریلیا، سنگا پور، کینیا، دبئی، سعودی عرب، بحرین، قطر، چین، جاپان تے دوجے مکاں وچ وی ایہہ زبان بولی تے سمجھی جاندی اے۔ دنیا وچ سب توں ودھ ایس زبان دا ورتاء پاکستان تے انڈیا دے پنجاب وچ اے۔ پاکستان وچ تقریباً 2011ء وچ ہون والے سروے موجب 80.05 ملین لوک ایہہ زبان بولدے تے سمجھدے نیں جدکہ پوری دنیا وچ 113 ملین لوکاں دی ایہہ مادری زبان اے:

“It has approximately 113 million native speakers. Punjabi is spoken by 80.05 millions people in Pakistan”.(2)

دنیا دیاں قدیم زباناں وانگ ایہد اووی اپنا ہزاراں ورہیاں پرانا پچھو کڑا اے۔ گزرے ویلیاں وچ لکھاں زباناں اپنا وجود گنوا چلیاں نیں ویلے دی دوڑ نے اوہناں نوں مناں مٹی تھلے دب دتا۔ دنیا وچ کوئی اجیہی تھاں نہیں لہدی جتھے پنجابی بولن والا نہ لہدا ہووے۔ ترقی یافتہ مکاں وچ وی ایہہ زبان لکھاں کروڑاں لوکاں دی نمائندگی کردی اے۔ کھوج موجب یونائیٹڈ کنگڈم وچ تیجے نمبر بولی جاندی اے۔ کینیڈا وچ چوتھے تے امریکہ دیاں چار ریاستاں وچ ایہہ پہلیاں پندرہ بولیاں جان والیاں زباناں وچوں اک اے۔ پر بڑے افسوس دی گل اے کہ دنیا وچ سب توں ودھ پنجابی بولن والیاں دی تعداد جس ملک وچ اے او تھے ایس نوں سرکاری پدھرتے مان سمان نہیں دتا گیا۔ پنجاب پاکستان دا سب توں وڈا صوبہ اے صرف پنجاب وچ ای نہیں سگولے آ لے دوالے دے علاقیاں وچ وی دور تیکر ایہدیاں شاخاں کھنڈیاں ہوئیاں نیں دوجے صوبیاں وچ بولیاں جان والیاں بولیاں اُتے پنجابی زبان دے بھروسے اثرات نمایاں نیں۔ پنجاب وچ پنجابی زبان اپنے شاہ مکھی تے گور مکھی روپ وچ لہدی اے۔ رب نے ایس زبان وچ صبر تے طاقت رکھی اے کہ پنج ہزار ورہیاں دے سفر توں بعد آج وی ایہہ دھرتی اتے اپنے ای جانیاں ہتھوں متریاں والا سلوک بھوگ رہی اے جیہڑی فکر یوگ گل اے۔ ایہدے باوجود پنجابی زبان ہر نویں دن وانگ ترقی ول پیڑ پھڑی دسدی اے۔ لیٹگو تہجر آف ورلڈ سروے موجب:

“7,139 languages are spoken today, that number is constantly in flux, because were learning more about the world's languages every day, the languages themselves are in flux. They're living and dynamic, spoken by communities whose lives are shaped by are rapidly changing world”.(3)

پرچلت زبانوں معدوم تے متروک ہون دا خطرہ نہیں ہوندا پرچیہڑیاں زبانوں بولن والے اپنیاں زبانوں توں منہ موڑ لیندے نیں اوہ معدوم ہون دے خطرے وچ ہوندیاں نیں۔ دنیا وچ کئی تہذیبیاں آئیاں اوہناں دے مکدیاں ای اوہناں دیاں زبانوں وی مک گئیاں۔ پنجابی زبان دی وڈی بدقسمتی ایہہ رہی اے کہ دکھتے آزاد وطن لہجہ جان باجھ وی پنجابی زبان اپنی ہوندی اچ تائیں حالات نال نبرد آزار رہی۔ شفقت تنویر مرزا لکھدے نیں کہ:

”مشرقی پنجاب وچ سکھاں اینوں تعلیم دا وسیلہ بنا لیا تے ساری مڈھلی تعلیم پنجابی راہیں دتی پنجابی نوں یونیورسٹی تائیں لے گئے تے مغربی پنجاب وچ ایس پکھوں کوئی خاص کم نہ ہویا“۔(4)

زبان اوس ویلے تیکر ای جیوندی اے جد تیکر بولن تے سمجھن والے موجود رہن ویلے دی ستم ظریفی، مخالف پالیسیاں دے زور پاروں مغربی پنجاب وچ پنجابی زبان لئی راہ ہموار نہ کیتی جاسکی۔ مشرقی پنجاب وچ پنجابی زبان نوں مڈھلیاں جماعتوں توں یونیورسٹی تعلیم رائج کیتا جد کہ مغربی پنجاب وچ ”پنجابی فاضل“ دا امتحان وی پرائیویٹ دین واسطے ای اجازت لہجسکی۔ 1970ء وچ پنجاب یونیورسٹی وچ شعبہ پنجابی دی صورت باقاعدہ پلیٹ فارم وڈا کارنامہ اے۔ 1973ء توں 1976ء تیکر تعلیم دین دا سلسلہ شروع ہو گیا۔ پراج تائیں دھرو دا سلسلہ چلدا آ رہیا اے کہ اچ وی اینوں ایدھا ازلی حق حاصل نہیں ہو سکيا۔ اچ وی مغربی پنجاب وچ اک سکول اجیہا نہیں جتھے پرائمری سطح توں

پنجابی وچ تعلیم دین دا سلسلہ شروع کیتا گیا ہوئے۔ اج پنجابی زبان اپنے پنجاب و اسیاں کولوں ایہہ منگ کردی اے کہ اوہ اوہی مان آدرتے پدھر ایس نوں دین جیہدی ایہہ ہزاراں ورہیاں توں مستحق اے۔ پاکستان وچ 1998ء وچ ہوئی مردم شماری مطابق 44.15 فیصد لوکاں دی مادری زبان پنجابی اے اج تے ایس وچ انتاں دا اضافہ ہو گیا اے:

”پنجاب وچ پنجابی بولن والیاں دی سب توں ودھ گنتری ضلع ٹوبہ ٹیک سنگھ

وچ %98.9 اے جدوں کہ پاکستان دی راجدھانی اسلام آباد وچ ہون والی

مردم شماری دے مطابق پنجابی زبان بھارت وچ وسدے 34109672

پنجابیاں دی ماں بولی سی“۔ (5)

پنجابی زبان نال متریاں والا سلوک اج تائیں ہوندا آ رہیا اے کیوں جے ایس نوں کدی اوہ تھان نہیں دتا جس دی ایہہ حق دار اے پنجابی زبان آپ مہارے ٹردی ٹردی اج تیکر اپنے آپ نوں منزل ول ٹوری جا رہی اے پنجاب شروع توں حملہ آوراں دی آماجگاہ رہیا۔ ”جنہوں اللہ رکھے اوہنوں کون کھکھے“ ایہو پنجابی نال رہیا۔ موجودہ کھوج موجب پاکستان وچ تقریباً دس کروڑ توں وی ودھ لوکاں دی مادری زبان پنجابی اے جیہدے وچ ویلے نال وادھا ہو رہیا اے پر پنجابی زبان نوں ایہدے باجوہ دصوبے تے ملک پدھر اُتے سرکاری سلاہنا نہیں لہسکی۔ اج وی ایہنوں اُجڈتے جاہلاں دی زبان جانیا جاندا اے۔ سرکاری تے نیم سرکاری اداریاں تے سکولاں وچ انگریزی تے اردو پردھان اے۔ انسائیکلو پیڈیا برٹانیکا دے مطابق:

“In Pakistan punjabi is spoken by 70 millions speakers, mostly in punjab province but official status at both the national and the provincial level is reserved for Urdu”.(6)

ایہدے کچھے اپنیاں دیاں چلدیاں سازشاں دے نال نال اوہ سارے جنہاں نیں مڈھ قدیم توں ای راہ وچ اوکڑاں تے کنڈھے کھلا رہے نیں اج اپنی جنم بھومی اُتے ای ایہدی حق تلفی وچ کوئی کسر نہیں چھڈی جا رہی۔ اج وی پنجاب دے سکولاں وچ اینوں رائج نہیں کیتا گیا۔ باوجود کھچ دھرتے دکھو دکھی ایس اپنے آپ نوں ناصر ف

جیوندیاں رکھیا سگوں اپنیاں جڑاں ہور پکیریاں کر لیاں۔ پاکستان دے آئین دا آرٹیکل 251 دسد اے پئی قومی زبان نال تعصب توں بغیر صوبائی اسمبلی قانون سازی راہیں صوبائی زبان دی تعلیم دے ودھاتے استعمال لئی اقدامات کر سکدی اے۔ پاکستان دے آئین نے صوبیاں نوں اپنی زبان ورتن دی کھل دتی پر پنجاب و اسیاں اوس ویلے وی ایدھے توں لابھ نہ چکیا۔ 1979ء دی تعلیمی پالیسی وچ وی صوبیاں نوں کھل دتی گئی کہ اوہ اپنی بولی راہیں تعلیم دے سکدے نیں پر پنجابیاں نوں اپنے حق لئی بھرپور کوشش کرن دی ہوش نہ آئی۔ صدر پاکستان ضیاء الحق ہوراں دے دور وچ دو تعلیمی پالیسیاں دا اعلان کیتا گیا۔ پہلاں 1979ء وچ تے دو جہاں 1985ء وچ دو ہناں پالیسیاں وچ واضح اعلان کیتا گیا کہ پرائمری دے پڑھنہاراں نوں اوہناں دی مادری زبان وچ تعلیم دتی جاوے گی پر تعلیمی پالیسیاں اُتے عمل نہ کروایا جاسکیا۔ پرائمری پدھرائی اوہ مقام اے جتھے ماں بولی راہیں تعلیم دتی جاوے تاں بچے دا فہم تے شعور کھلدا اے۔ چڑھدے پنجاب دا رقبہ نکا اے پراوتھے 25 توں ودھ روز وار پنجابی اخبار نکلدے نیں جد کہ پاکستان اندر 1947ء توں لے کے ہن تاں تین روز وار اخبار نکلے جہاں وچوں روزنامہ ”بجن“ دا پنجابیاں جیہڑا حال آپوں کیتا اوہ سوائے شرمندگی توں کچھ نہیں 1998ء وچ آئی تعلیمی پالیسی وچ مادری زبانوں راہیں تعلیم دین لئی رضامندی ظاہر کیتی پر پنجابیاں نوں تہ دی حق نہ مل سکیا ایہہ آکھیا جاوے کہ اوہناں آپ ای ایس حق نوں حاصل نہیں کرنا چاہیا سی تے غلط نہیں ہووے گا۔

اقوام متحدہ نے 21 فروری نوں دنیا بھر وچ مادری زبان دی ودھاتا دا عالمی دن قرار دتا۔ ایس حوالیوں لاہور وچ 21 فروری نوں دنیا بھر وچ مادری زبان دی ودھاتا دا عالمی دن قرار دتا۔ ایس حوالیوں لاہور وچ 21 فروری 2003ء وچ ”مادری زبان دے فروغ“ لئی اک اجلاس ہو یا جیہدے وچ چاروں صوبیاں توں آئے نمائندیاں ادیاں تے دانشوراں حکومت کولوں منگ کیتی کہ سارے صوبے بشمول شمالی علاقے عوامی زبانوں نوں پرائمری سطح تے ذریعہ تدریس تے ساریاں مادری زبانوں صوبیاں دی سطح تے سرکاری زبان قرار دتا جائے ضلعی حکومت مادری زبانوں نصاب وچ شامل کرے تے چاروں صوبے اسمبلیاں وچ نہ صرف مادری زبان وچ اظہار خیال کرن سگوں اسمبلیاں دی کاروائی وی ایناں زبانوں وچ جاری رکھی جائے۔ 2003ء توں یکم فروری 2004ء تک لاہور وچ منعقد ہون عالمی پنجابی کانفرنس دے موقع تے ہندوستانی پنجاب وانگ پاکستانی پنجاب وچ وی جے کر

مادری زبان راہیں تعلیم دین دا آہر کیتا جاوے تے بڑی چنگی تے ترقی وند گل ہووے گی۔ مڈھلی تعلیم لئی قانون نوں فی الفور نافذ کر لیا جانا چاہیدا اے ایہہ سوچ تقریباً 100 سال پہلاں سرچھیڑ جی ہوراں اپنے کانو وکیشن دے موئے پیش کیتی سی کہ پنجاب وچ اردو دی تھاں پنجابی نوں ذریعے تعلیم بنایا جائے:

”معیاری اور اعلیٰ تحقیق دوسری زبان میں نہیں کی جاسکتی سوائے مادری زبان کے (2) پنجابی اپنی زبان سے منہ پھیرے ہوئے ہیں صرف کچھ سکھ حضرات ہیں جو اپنی مادری زبان کی بات کرتے ہیں (3) جیسے کوئی غریب یا بد صورت ماں کو گھر سے باہر نہیں نکال پھینکتا۔ بالکل اسی طرح اگر کسی کی مادری زبان محدود ہے تو اسے ہر حوالے سے وسعت دینے کے لیے کوشش کرنی چاہیے بجائے اس کے کہ اسے اور پیچھے دھکیلا جائے“۔ (7)

پنجابی زبان انگریزی نالوں وی ڈھیر پرانی زبان اے لکھتی شکل وچ ایڈھا مڈھ گیا رھوئیں صدی توں وی پہلاں جڑ دا اے جیہڑی و ساری جارہی اے جد کہ یورپ امریکہ، روس، چین، کوریا تے جاپان ورگے ہور کئی ملکاں اپنی زبان دے سرتے ہی اجیہی ترقی کیتی کہ پوری دنیا اوہناں دے گن گاؤندی اے:

”بھارت تے پاکستان دے سکولاں وچ بچیاں نوں اپنی ماں بولی وچ گل کرن تے جرمانے ادا کرنے پنجابی کلچر نوں سٹ مارن والی گل اے“۔ (8)

آبادی دے لحاظ نال اک وڈا صوبہ ہون والے باوجود 2007ء تیکر پنجاب بھر وچ کوئی اک ادارہ وی اجیہا نہیں کھل سکیا جیہدے وچ پنجابی زبان راہیں تعلیم دین دا جتن کیتا گیا ہووے۔ برعکس ایہدے صوبہ سندھ وچ ای تقریباً 36,750 سکول اجیہے نیں جیہدے سندھی زبان وچ مڈھلی تعلیم دے رہے نیں۔ خیبر پختونخواہ وچ 10,731 سکول پشتون زبان راہیں بچیاں نوں تعلیم دیندے نیں۔ ایس توں اڈھ سندھی تے پشتونوں لازمی زبان دے طور تے نصاب وچ پڑھایا جاندا اے آبادی دے لحاظ نال وڈا صوبہ ہون دے باوجود پورے پنجاب وچ اک سکول اج تائیں وی نہیں لبھدا جتھے پنجابی زبان راہیں پڑھایا جاندا ہوندا:

“Punjabi language is also considered indecent

and vulgar language by some, no other than Punjabi's themselves again, the only sue that Punjabi fits in is its use for cracking jokes and informal communications such linguistic atbite of the Punjabi speakers can also be attributed to the language policies that have not justified the promotion of indigenous languages'' . (9)

اج ضرورت ایس امردی اے کہ ساہنوں اپنی زبان دے ودھاتے مانتا لئی کجھ اجیہے اقدامات کرنے لازم نیں جنہاں پاروں پنجابی زبان نوں اوہ پدھر تے سلاہنا ملے گی جیہڑی اوہدا اصل حق اے پنجابی زبان دا باقاعدہ معیار متھیا جاوے جہدے راہیں پنجابی زبان دے ادب نوں تحقیق کردیاں او سے معیار تے پرکھدے مطابق ادبی لکھتاں نے فن بارے لکھے جان۔ پنجابی زبان نوں بولی نہیں زبان سمجھیا جائے اوہنوں دو جیاں زباناں وانگ پورا آدرتے مان سمان دتا جائے زبان دی ترقی تے ترویج لئی سب توں پہلاں اپنے آپ وچ بدل لیا نا چاہیدا اے۔ زبان داورتاوا گھر وکی سطح توں بازاراں میلیاں ٹھیلیاں توں کڈھ کے صوبائی تے ملکی سطح اُتے ہون والے سیمیناراں کانفرنساں تے ادبی محفلاں وچ کرنا چاہیدا اے جے اسی آپ اپنی زبان نوں عزت نہیں دیواں گے تے دو جیاں کولوں امید نہیں رکھ سکدے۔ انگریزی زبان دے فوہے نوں معاشرے وچوں ختم کرنا ہووے گا سکولاں وچ مڈھلی تعلیم پرانمری توں مڈل تیکر دین دا ذریعہ پنجابی زبان ای ہونا چاہیدا اے۔ صوبے بھر وچ اجیہے سکولاں دی بیہہ رکھن دا فوری بندوبست کیتا جاوے جتھے بچیاں نوں اوہناں دی مادری زبان وچ تعلیم دتی جاوے پنجابی دے مرکزی تے معیاری مہاندرے نوں صوبائی، ملکی تے بین الاقوامی سطح تے جانو کروان دی لوڑ اے۔ حکومتی ملکی تے صوبائی سطح تے پنجابی زبان نوں سرکاری سرپرستی حاصل ہونی چاہیدی اے۔ پنجابی زبان دے ودھادیاں گلاں، وعدیاں تے بیاناں نوں فانلاں یاں تقریراں تیکر ای محدود نہ کیتا جاوے سگوں ایہدی عملی شکل نوں سامنے لیاندا جاوے۔ پنجابی زبان تے ادب دے ودھالئی حکومتی سطح اُتے سیمینار تے ورکشاپاں کروائیاں جان تے پنجاب واسیاں نوں اوہناں دی زبان بارے ہون

والیاں کھوجاں تے قدیم لسانی پچھو کڑتوں جانو کروان دا بندوبست کروایا جائے میڈیا دا کردار ایس حوالے نال بڑا اہم اے میڈیا راہیں پنجابی زبان دے ودھاء ایہدے اُتے مان تے ایہدے قدیم پس منظر دے حوالے نال فلماں بنا کے پنجابی زبان دی اہمیت نوں اجاگر کرن دا آہر کیتا جاسکدا اے۔

پنجابی زبان دے حوالے نال تحقیقی پڑوچ ودھتوں ودھ کم کاج کرنا چاہیدا اے کالماں تے مقالیاں دے موضوع وی ایس حوالے نال بنائے جان پنجابی زبان بارے لکھن والیاں حقیقتاں دی روشنی وچ درست نظریے دی ہر تھاں تے آدرتے ودھاتا دا بندوبست کیتا جاوے۔ پنجابی زبان نوں اکھویں صدی وچ سائنسی تقاضیاں نال رلت دتی جاوے پنجابی زبان نوں پنجاب وچ لازمی مضمون دے طور تے پڑھایا جائے دنیا دے اڈواڈ ملکاں وچ آباد پنجابیاں وچ مضبوط معاشرتی، روحانی فکری، ادبی تے علمی سانجھ پیدا کرن لئی پاکستان تے بھارتی پنجاب دیاں یونیورسٹیاں دے کالجوں وچ شاہ مکھی تے گور مکھی دونوں رسم الخط سکھائے جان حکومتی سطح تے پنجابی دے ودھاتے مان واسطے کم کرن والیاں نوں سلاہناتے مان نال نوازا جائے۔

حوالے

- 1- en.m.wikipedia.org
- 2- Ibid
- 3- <http://www.earthworlogue.com>
- 4- شفقت تنویر مرزا، پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص 84
- 5- احمد شہزاد، پنجابی لسانی رابطے، ترجمہ تے ترتیب، لاہور: زر شا پبلشرز، 2019ء، ص 269
- 6- <https://www.britania.com>
- 7- نوید شہزاد، ڈاکٹر، اردو ہندی تنازع اور پنجابی زبان، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2016ء، ص 99
- 8- مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، سلور جوہلی اکرم پریس، 2011ء، ص 9
- 9- Hamdard Islamicus, vol-xxxix, No. 5,3 & 4, 2016, Pg. 9

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو، ڈاکٹر منیر گجر

MAHIYA AND HALKU

ماہیاتے ہائیکو

Abstract

Different poetic genres are found in different languages of the world. Evolving out of folk songs these genres have established themselves as regular literature and are a part and parcel of their respective societies. Japanese Haiku and Punjabi Mahiya are it's best example. Research highlights the difference between these two genres but also explains their mood, tradition and evolutionary process. It will be very helpful to understand these two genres completely.

Keywords: Folk Song, Mahiya, Haiku,

Tradition, Japanese

لوک گیت کسے زبان دا انملا خزانہ نیں۔ جہاں اندر علاقائی ثقافت تے رہن سہن دی بھر پور عکاسی ہوندی اے۔ اک سطرے گیت توں لے کے لمیرے گیت وی لہجہ دے نیں جیہڑے معنیاں نال پُر چے ہوندے نیں۔ لوک گیتاں دیاں کجھ صفتاں نکیرے ہوون پاروں دو جیاں زبانان دے لوک گیتاں نال انجملدیاں نیں جیویں اوہناں

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، سرگودھا یونیورسٹی

زبانوں دے بولن والیاں دے جذبات آپسی میل کھاندے نیں۔ جیویں پنجابی ماہیا، پشتو ٹاپا یا لنڈی، سندھی ہمزو، بلوچی زہیروک تے جاپانی ہائیکو وغیرہ۔ آکھیا نہیں جاسکدا کہ ادب دی کوئی صنف کسی دوسری صنف وچوں نکلی اے۔ پنجابی ماہیا تے جاپانی ہائیکو دوویں مختصر صنفاں نیں۔ دوویں اختصار تے جذبیاں دی عکاسی پاروں اک دو بے نال رلدیاں نیں۔ لوک ادب دے وڈے کھوج کارسو ہندرسنگھ و نجار ابیدی لکھدے نیں:

”ماہیا شبد ماہی توں نکلیا ہے۔ ماہی دے ارتھ مجھاں چارن والے واگی

دے ہن“۔ (1)

پنجابی ماہیا تے جاپانی ہائیکو دوواں صنفاں وچ کارڈ ہیر فرق نہیں دسد۔ ماہیا پنجابی شعری صنف اے۔ گھٹ لفظاں وچ وڈے معنی دیوں پاروں ایہہ صنف پنجاب سگوں باقی علاقیاں وچ وی نشا بھراے۔ پورے پنجاب وچ گیت دا انداز تے ڈھنگ نرالا اے۔ ماہیا اوہناں ای پرانا اے جنی پرانی پنجابی تہذیب۔ ماہیا لفظ مہیں یا مجھ (بھینس) توں نکلیا اے۔ مجھ پنجابی تہذیب دا بہت پرانا انگ اے۔ مجھاں چارن والے نوں ماہی آکھیا جاندا، ایسے لفظ دے اخیر تے الف دا اوادھا کر کے ماہیا بنیا:

”ماہیا ماہی توں بنیا ہے اتے ماہی دے شبد ارتھ ہن۔ مجھاں چارن والا

واگی۔ جیویں رانجھا اتے مہینوال پالی / ماہی ہوندے ہوئے وی پریم دی

علامت دا روپ دھارن کر چکے ہن“۔ (2)

کجھ محقق ماہی نون تن لائناں والی شاعری وی کہندے نیں کجھ لوکاں لئی ایہہ ڈیڑھ مصرے وچ لکھی تے گائی جاوے والی شاعری اے۔ عبدالغفور قریشی وچ لکھدے نیں:

”ماہیا ڈیڑھ مصرے دا گیت ہوندا ہے۔ ایہہ دیس پنجاب دا اک بے حد

مقبول گیت اے۔ جیہڑا ٹپے وانگوں ڈیڑھ مصرے دا گیت اے۔ پہلا

مصرعہ چھوٹا تے دو جاوڈا ہوندا اے“۔ (3)

ماہیا پنجابی لوک گیتاں وچوں اجیہا گیت اے جیہنوں ناصر زنائیاں سگوں جنے وی گاندے نیں۔ ایہہ سینہ بہ سینہ سفر کر کے آج تیک اپڑیا۔ لمیرے پندھ اندر ایہنوں کئی طرح دیاں اوکھیاں گھاٹیاں توں لہنا چڑھنا پیا۔ ون

سونے دیسی بدیسی حاکماں نال پالا پیا پر ایہدیاں نیہاں قائم رہیاں۔ ایہہ بالکل انجے موجوداے جیویں ایہد اڈھ بکھا فرق ضرور پیا کہ ایہدی جھولی عشقیہ مضموناں دے نال نال تاریخی، سماجی تے معاشی موضوع وی آر لے۔ زمانے دی ترقی دے نال ایہدے مضموناں وچ جدت تے نو یکلا پن آیا۔ تصوف ورگے موضوع وی ایس وچ بہت نیں۔ لوک گیتاں وچ ماہیا اوہ واحد صنف اے جیہڑی لہندے تے چڑھدے پنجاب اندر اکو جیہی اے۔ سگوں پنجاب دیاں حداں ٹپ ایہہ دور دراڈے علاقیاں وچ وی اپنا رنگ جمائی بیٹھی اے۔ ایہد اہرمن پیارا ہون دا اندازہ ایہتوں اے کہ ہر علاقے دا جی ایہنوں اپنا ہی جاندا اے۔ ایہہ شعری صنف سارے پنجاب واسیاں نوں اپنے ارماناں تے جذبیاں دا دکھلا ہی لگدی اے۔ پنجاب دے اڈواڈ علاقیاں وچ ایہدے ناں دکھو دکھ نیں۔ کتے ایہداناں بگڑو، کتے بالو ماہیا، ٹپا تے کسے علاقے وچ کلیاں دے ناں توں پکارا جاندا اے۔ ہائیکو جاپانی شعری صنف اے۔ پنجابی ماہیے تے پشتو لنڈی وانگ ایہہ مختصر صنف اے۔ ہائیکو بارے سمیع اللہ قریشی لکھدے نیں:

”ہائیکو شاعری ہے کیہ.....؟ بس اک دوسدھے سادے جیسے بول پئی سنو تے واہ واہ کر دے رہ جاؤ تے جھوم اٹھو۔ پر ایہو ای گل جے تسیں آپ آ کھنا چاہو تے شاید گل بنایاں نہ بنے۔ ہائیکو نظماں کا ہدیاں نیں چمکدے جگنو نیں۔ ہیرے نیں یاں پھیر بھڑکھدے لبو بالکل انڈونیشیا تے ملایا دے کاسپونگ یاں پنجاب دیس دے ماہیے۔ ہائیکو وچ Artform نوں Condense کردتا گیا اے“۔ (4)

ہائیکو وی ماہیے وانگ مختصر صنف اے ماہیے دے مڈھ بارے کہنا اوکھا اے کہ پہلا ماہیا کیہڑا اے تے کدوں لکھیا گیا، ایسے طرح ہائیکو بارے وی کوئی کچی تھتھی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ ایس بارے سمیع اللہ قریشی کہندے نیں:

”کوئی نہیں آکھ سکدا اپنی جاپانی ادب وچ ہائیکو صنف کدوں ٹری تے کس سبھ توں پہلاں ہائیکو لکھیا“۔ (5)

جیویں ماہیے دے سر جہاں عام تے سادھ مرادے لوک نیں ایسے طرح جاپانی ہائیکو وی سادھے سادے لوکاں دے دلاں دی داستاں اے۔ جیویں ماہیے تے دو جے لوک گیتاں وچ موضوع کوئی بکھے رہے نہیں ہوندے

انج ای ہائیکو دی جھولی وی ون سونے موضوعاں نال بھری پئی اے۔ ایہدی بحر تے ہیئت بڑی سوکھ نال ایس شے دی کھل دیندی اے کہ ایہدے اندروڈ ادب تخلیق ہو سکد اے۔ سب توں پہلاں ایس صنف توں اردو دے شاعراں اثر قبولیا مڑ ایہہ پنجابی تیک پہنچی۔ سمیح اللہ قریشی لکھدے نیں:

”پرانیاں ہائیکو نظماں دے خالق خورے اوہ روایتی شاعر زرد پوش راہب یا خوبصورت پگڈیاں دے پروہت سن۔ جیہڑے مشرق دیاں امر روایتاں دے عین مطابق ایس جگ وچوں گننام ای ٹر گئے پر جاپانی ادب وچ سادگی، خیال افروزی لطافت تے بے ساختگی دیاں لشکدیاں لازوال تے سونہیاں روایتاں چھڈ گئے“۔ (6)

اردو وچ ہائیکو چوکھی لکھی جا رہی اے پر جیہڑی نامنا ایہنے جاپانی زبان وچ کھٹی اوہ اردو وچ نہیں۔ ایہد اوڈا کارن اردو وچ ماہیا تے ثلاثی دا ہون اے دو جا کارن اردو نظم داما ضی دیاں جکڑ بندیاں توڑ آزاد ماحول وچ اپنے وجود نوں ہور نکلیاں اکائیاں وچ ونڈنا اے۔ ایسے لئی نویں بدیسی ہیئت دی لوڑ نہیں رہندی۔ اردو وچ ہائیکو نوں بہتی مانتا نہ ملن بارے رفیق سندیلوی کہندے نیں:

”لیکن اس کے باوجود اردو ہائیکو کی ہیئت کے تعین کا مسئلہ برقرار رہتا ہے جو بڑا اہم ہے۔ خصوصاً اس لیے بھی کہ ہمارے ہاں ثلاثی اور ماہیا جیسی سے مصرعی نظم بھی لکھی جا رہی ہے جو نظم آزاد کی ہیئت سے بھی مشابہ ہے اور ثلاثی و ماہیا کی ہیئت سے بھی“۔ (7)

ہائیکو اردو تے پنجابی زبان وچ اپنے مڈھلے دور توں لکھ رہی اے، ایہدے نویں سچے بندے رہن گے۔ اردو وچ ہائیکو دا وزن رفیق سندیلوی نے پنج ست تے پنج دادسیا اے۔ تے پنجابی وچ ایہدے تے اے گل باقی اے۔ پنجابی وچ ہائیکو اردو توں آئی اے، ایس لئی پنجابی وچ وی ہائیکو دا وزن اوہی ہونا چاہیدا اے۔ پنجابی ہائیکو دی مثال دیکھو:

میرے پلنگ لاگے

سوائے میری طاقی وچوں و سداے چن دے

ہور کوئی دیوانہ نہیں (8)

پنجابی ماہیے دی مثال وی دیکھو:

آری تے آری آ

اگے اگے رسول اللہ، کچھ اُمت ساری آ (9)

ماہیے تے ہائیکو وچکار فرق واضح اے۔ پہلا فرق تے ایہہ ہے کہ ڈیڑھ لائن وچ لکھیا جاندا اے تے ایہہ یاں تن تکونان ہوندیاں نیں۔ جد کہ ہائیکو تن لائنیاں دی شاعری اے۔ جے کروڑن دی گل ہوئے تے اردو ہائیکو دا وزن ۵۔۵۔۵ مقرر اے، جیہدا مطلب اے کہ ہائیکو دا وچکار لامصرع وڈا ہوندا اے جد کہ پہلا تے تینا مصرع وزن دے لحاظ نال برابر ہوندے نیں۔ جد کہ ماہیے دا وچکار لامصرع باقی دوواں مصرعیاں توں ۲:۱ نسبت توں گھٹ ہوندا اے۔ گوہر شیخ پوری لکھدے نیں:

”تین مصرعوں یا لائنوں کی وجہ سے جو دونوں کی ایک مشترک خصوصیت

ہے۔ فرق یہ ہے کہ ہائیکو میں درمیانی لائنیں یا مصرعے مساوی الوزن

ہوتے ہیں اور درمیانی مصرعہ ہی ان سے چھوٹا ہوتا ہے“۔ (10)

ماہیے تے ہائیکو وچکار اک ہور فرق ردیف تے قافیے داوی اے۔ ہائیکو وچ ردیف تے قافیہ نہیں ہوندے جد کہ ماہیے وچ ردیف تے قافیے دی ورتوں ہوندی اے۔ کجھ لوگ ہائیکو تے ماہیے نوں اکو صنف قرار دیندے نیں۔ شاید ماہیے تے ہائیکو دی ہیئت تے دھیان نہیں کیتا۔ ہائیکو تے ماہیے دا وزن وکھو وکھا اے۔ ہائیکو جاپانی زبان توں اردو تے مڑ پنجابی وچ آئی۔ پر ایہہ رفتار نال اگے نہیں ودھ سکی۔ جے کوئی کم ہو یا وی تے شاعر ایں تیک محدود رہیا۔ ایس نوں عوامی اچھتا نہیں لہھی۔ کیوں جے پنجاب دا ہر مقامی واسی ڈھولے، ماہیے پٹے تے دو جے لوگ گیت گاند اسد اے۔ کسے دوجی زبان توں درآمد شدہ صنف نال کوئی شاعر کتاب تے بھر سکدا اے پر علاقہ واسیاں نوں متاثر کرنا اوکھا اے۔ کیوں جے کسے علاقے دے لوگ گیت اوس علاقے دے لوکاں دے جذبیاں دے ترجمان ہوندے نیں۔ ایسے پاروں ایہناں نوں کسے پرانی صنف ول تگن دی لوڑ نہیں پیندی۔ ہائیکو بھادویں کئی شعری صنف اے پر ایہہ ماہیے

توں وکھری اے۔ ماہیا اپنی بہیت تے ہنتر پاروں ہائیکو توں اچا اے۔ ماہی دے مقابلے ہائیکو ادب وچ اوہ تھان نہیں بنا سکيا جو ماہی نون نصیب اے۔ جس دا کارن پنجاب دی نويکلی ثقافت تے سماج وچ پروان چڑھن والے لوک گيت نيس۔ اُچھے طور ماہیا ايہناں سبھ توں اگے تے دکھ اے۔

حوالے

- 1- ونجار ابیدری، ڈاکٹر سوہندر سنگھ، پنجابی لوک دھاراوشوکوش، والیم 7، دلی: نیشنل بک شاپ، س، ن، 1890
- 2- کرنیل سنگھ تھند، پنجاب دالوک ورثہ، پٹیا لہ: پنجابی یونیورسٹی، 1996ء، ص 155
- 3- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1972ء، ص 57
- 4- سمیع اللہ قریشی، لیکھے جو کھے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2002ء، ص 205
- 5- ایضاً، ص 206
- 6- ایضاً، ص 207
- 7- رفیق سندیلوی، پاکستان میں اردو ہائیکو، اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، 2007ء، ص 174
- 8- ایضاً، ص 179
- 9- انور نائی، عمر 40 سال، موضع عدلانہ، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ
- 10- شیخ پوری، گوہر، ماہیا ایک مطالعہ، گلبن، 1.11-2، 1998ء، ص 73

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ رضوان علی اعوان، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

ETHICAL VALUES IN PUNJABI FOLKLORES**پنجابی لوک باتاں وچ اخلاقی قدراں****Abstract**

Society cant civilized and developed without moral values like justice, Kindness, truthfulness, loyalty, generosity and tolerance, Respecting poors, fulfilling needs of needy pepole, hounring women and elders, these are universal ethical rules for a civilized society. Folk and classic literature of Punjabi teach his taught all golden rules for their moral sublimation. Folklores are not just tools of entertainment but they develop nations through their story, characters, dialogues and moral values how folklores of Punjabi language develop moral values in society. ancestors by retelling folklores to children not only provide entertainment as well as polish their ethical behavior.

Keywords: Civilized Society, Ethical Values,

☆ پی ایچ۔ ڈی پنجابی ریسرچ سکالر، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ ڈائریکٹرانسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز یونیورسٹی آف دی پنجاب، لاہور

Folk lores, Punjabi, story

مہذب معاشرے اپنی اخلاقی قدراں توں پچھانے جاندے نیں۔ سچ، انصاف، احسان، سخاوت، ہمدردی، حسن سلوک تے برداشت اوہ اخلاقی قدراں نے جیہناں توں بغیر معاشرہ مہذب تے ترقی یافتہ نہیں ہو سکدا۔ غریباں، مسکیناں دے کم آؤنا، بھگھیاں نوں کھوانا، لوڑ ونداں دیاں لوڑاں پوریاں کرنا، زنانیاں، بزرگاں دی آدر، بھاء کرنا، بالاں نال پیار، بیماراں دا علاج، یتیمیاں دے سرتے ہتھ رکھنا، مہذب معاشرے دا ہر جی اپنا فرض سمجھدا اے۔ دنیا دا ہر مذہب اخلاق دا درس دیندا اے کسے مذہب دا چنگا پیر و کاربنن واسطے سب توں پہلاں اخلاق چنگا کرن دی لوڑ ہوندی اے۔ دنیا دے ہر ادب و انگ پنجابی ادب وچ دی اخلاقیات نوں بنیاد دی حیثیت حاصل اے۔ پنجابی دے پہلے شاعر فرید الدین مسعود گنج شکر تے پہلے نثر نگار نوشہ گنج بخش دیاں لکھتاں وچ اخلاقیات دا موضوع اگھڑواں اے۔ تخلیقی ادب توں پہلاں پنجابی لوک ادب اخلاقیات دا پرچارک سی۔ لوک ادب، خاص کر کے لوک باتاں گھراں دے بزرگاں ولوں بالاں نوں اوہناں دی اخلاقی تربیت لئی باقاعدگی نال سنائیاں جانیاں سن۔ رات پیندیاں ای سارے بال گھر دے بزرگاں دوالے باتاں سنن لئی اکٹھے ہو جاندے۔ باتاں راہیں بالاں وچ سچ بولن، اک دو بے نال پیار کرن، رل مل رہن، انصاف کرن، ڈکھ درد سا نچھا کرن، وڈیاں دی عزت کرن، یتیمیاں مسکیناں نال پیار نال پیش آؤن ورگے جذبے اگھیرے جاندے۔ لوک ادب پڑھو پڑھی سانھیا جاندا اے انج ای لوک بات وی اے۔ لوک ادب وڈی اصطلاح اے جیہڑی شاعری تے نثر دیاں ساریاں صنفیاں نوں کلاوے وچ سمولیندی اے۔ پلاک ڈکشنری وچ لوک کہانی بارے درج اے:

”لوک کہانی: اوہ کہانی جیہڑی لوکاں وچ عام ہووے پر اوہدے لکھاری دا

کسے نوں پتانہ ہووے“۔ (1)

جدوں لوک بات نوں لوکاں دا سا نچھا اچیت کہندے ہاں تے اوس سمے ویلے دی کوئی قید نہیں ہوندی۔ لوک بات سمے دی قید توں آزاد ہوندی اے۔ لوک بات سماں اے، لوک بات کسے وی سمے وچ نہیں ہوندی۔ قصے، کہانیاں تے باتاں ویلے وچ ہو کے وی ویلے توں باہر نیں۔ قصیاں کہانیاں دا پڑھو پڑھی ٹورا ایہناں دے پسار نوں نت ودھاندا اے۔ جیویں جیویں وسیب اُنتی (ارتقاء) دے پڑا پڑا اگا نہہ ودھدا اے انج ای وسیب دی لوکاں دی سوچ

وی اگانہہ ودھدی اے۔ ایہہ اُنٹی دے ٹورے سمجھن دا ڈھواے۔ جے نہ ہووے تاں سوچ وی نہ ہووے۔ لوک بات تے لوک سوچ آپس وچ ڈولا سا نگا رکھدے نیں۔ ایہناں وچ آپسی دان پردان اے جیہڑا دوہاں نوں اگانہہ ٹوردا اے۔ جیہڑے وسیباں وچ لوک ادب دارس سک و نچے اوہیاں تے جڑوں سک جانڈے نیں یاں غلام ہو جانڈے نیں۔ وسیب دے رُکھ دی جڑ لوک ادب اے۔ لوک ادب وسیب دیاں اخلاقی، مذہبی، معاشی تے وسیبی قدراں دا گھاڑو اے۔ قومی انگریزی اُردو لغت وچ ”لوک کہانی“ Folklore دا لفظ ورتیا گیا اے:

”داستانیں جو لوگوں تک زبانی اور نسل در نسل منتقل ہوتی چلی آئیں“۔ (2)

لوک بات رجھوں لوک کہانی دے معنیاں نوں شفیع عقیل انج و ستھاریا اے:

”یہ کسی آدمی کی تخلیق نہیں ہوتی بلکہ نسل در نسل سفر کرتے ہوئے ہم تک

پہنچتی ہے اور اس میں وقت کے ساتھ ساتھ اضافہ اور کمی ہوتی رہتی ہے اسی

لیے ایک ہی کہانی کے مختلف روپ ملتے ہیں“۔ (3)

لوک باتاں دا کمال اے کہ حیاتی دے گوڑھے فلسفے سادہ زبان وچ سمجھاندے نیں۔ کچے ذہن دے جی بالاں دے ذہن خشک فلسفیاں نوں قبول کرن وچ کمزور ہوندے نیں۔ لوک باتاں خشک فلسفیاں دیاں گنجھلاں وچ پئے بناء رواں روی بالاں نوں جیون جاچ سکھا دیندیاں نیں۔ دلچسپی نوں باقی رکھن وچ کہانیاں دا تمثیلی ڈھنگ وی اہم اے۔ بال لوک باتاں دے جنوراں، جتاں تے پریاں نوں اپنے ورگیاں گلاں کردے ویکھدے تے تمثیل وچوں اپنا آپ لہسن دی کوشش کردے نیں۔ ایہہ کوشش اوہناں دے اخلاق تے مثبت اثر پاؤندی اے۔ ہر بال گل دے اوس پاترنال ہمدردی رکھدا اے جیہڑا ہیرو ہووے۔ بال بات دے ہیرو نوں اپنا آئیڈیل سمجھ کے اوہدیاں آدرشاں نوں وی اپناؤن دی شعوری کوشش کردا اے۔ اک ہور تھاں انج بیان کیتا اے:

”یہ کہانیاں کسی ایک ذہن یا ایک آدمی کی تخلیق نہیں ہوتیں بلکہ ان کی تشکیل

و ترتیب اور تصنیف و تالیف میں مختلف ادوار اور کئی ایک زمانوں کے لوگوں

کے ذہنوں نے اجتماعی طور پر حصہ لیا ہے“۔ (4)

نفسیاتی رجھوں ”لوک بات“ وسیب دا سانجھا اچیت (اجتماعی لاشعور) اے۔ لوک بات نوں جان کے

پورے وسیب دے انساناں دی سوچ نوں جانیا جاسکدا اے۔ ایہ اجتماعی لاشعور لوکائی دیاں سدھراں، اُمنگاں، گھوللاں، جتاں، ہاراں، مذہب، فلسفہ، سائنس، فنون لطیفہ، معیشت، سیاست تے ہور شیواں نال رل کے اُسردا اے۔ ساریاں شیواں لوکائی دے اچیت (لاشعور) وچ جُودیاں رہندیاں نیں۔ کئی وار اچیت وچ لگے سچ نوں بیان اُپر سرکاری پابندیاں لگ جاندیاں نیں۔ ایسے دور وچ لوکائی اجیہاں سوچاں نوں (Indirect) طریقے رچھوں لوک بات راہیں اُلک کے اپنے من دا بھار ہولا کردی اے اجیہاں سچائیاں لوک باتاں وچ رمزیاں دے روپ وچ تے لوکائی دیاں سونہیاں یاداں مثبت پاتراں دے روپ وچ ظاہر ہوندیاں نیں۔ کوجھیاں یاداں لوک بات وچ منفی پاتراں دے کُروپ وچ دسدیاں نیں۔ نال لوک ریتی سیاست تے اوہدے ہیرواتے وِلن لوک بات وچ اک دو جے نال بھڑدے تے اک دو جے دی سیاست دا توڑ کردے دسدے نیں مثلاً دُلا بھٹی تے اکبر، پورس تے سکندر مقدونی، نانک تے بابر، رائے احمد خاں کھل تے برکلی، جمیل پھٹتا تے اکبر، سرمد شہید تے اورنگزیب، پُورن بھگت تے راجا سلوان وغیرہ ایسے کردار حقیقی ہو کے وی خیالی روپ دھار گئے ہن خیالی ہوون دے باوجود وی حقیقی ہن۔ ایہ پاتر لوک باتاں دا اٹوٹ انگ بن کے لوکائی دے چیت اچیت وچ سما گئے۔ لوک باتاں راہیں ایہناں دی دکھ بدل گئی۔ جدوں لوک باتاں نوں گھوکھدیاں پاتراں دیاں بولاں وچوں اوس سے دی لوکائی دیاں واجاں سُنندیاں نیں۔ سے دی لوکائی دیاں منگاں منگاں پُورن لئی جتن کریندی سی لوکائی نوں ایہناں جتناں تے ہلا شیری دیون تے اپنیاں سیدھاں تے قائم رکھن لئی آگواں اگانہ ہوئے آگواں لوکائی دیاں لوڑاں تے منگاں نوں پُورن لئی نوں راہ روشن کیتے ساریاں بھیداں دا جواب لوک باتاں توں لبھدا اے۔

تمثیلی گل ریاض احمد شاد ہوراں دی کتاب ”باتاں“ وچ پرایا کچھ دے سرنوویں پچھپی۔ انکی جیہی لوک بات وچ بالاں نوں چڑی تے کاں دی کہانی راہیں جیون دا بہترین گرسکھایا گیا اے۔ چڑی تے کاں رل کے کھڑی پکائی جد کھڑی پک گئی تے چڑی دے دل وچ بے ایمانی آگئی اوس ساری کھڑی کھاوون لئی کاں نوں آکھیا تے کاں نوں پانی لین گھلیا جدوں کاں پانی لین گیا تے پچھوں چڑی ساری کھڑی کھا کے ہانڈی مودھی ماردتی۔ جدوں کاں پانی لے کے آیتے کیہ ویکھیا کہ ہر پاسے سواہ کھلری سی، ہانڈی مودھی، تھالی وچ وٹھاں تے ڈوئی اُتے پیشاب کیتا ہو یا، کاں ایدھر اودھر ویکھیا پر چڑی کتے نہ لبھی۔ ایس حصے وچ چڑی دی بے ایمانی دی گئی کہ کیوں اوہ کاں نوں پانی لین گھل کے

ساری کھچڑی آپ کھاگئی۔ بات دے اگلے حصے وچ چڑی نوں بے ایمانی دی سزا ملی چڑی چکی دے گنڈ تھلے سنگھ کے بیٹھی سی۔ کاں نے چرنے دا تکلا لے کے اوہنوں اگ اُتے تایا۔ تکلا جدوں لال سوہا ہو گیا تاں کاں نے چڑی دے پوٹے نوں لا دتا۔ چڑی چیر کاں مارن لگی:

”کاں چڑی دی بے ایمانی دی سزا اس دے پوٹے تے گرم گرم تکلا لاکے
دتی تے جدوں چڑی پیڑ نال چھیں چھیں کر دی اے تے اگوں اوہنوں ایہہ
سنن نوں ملد اے کہ ”توں کیوں پر ایہ کھچڑ کھا ہدا“۔ (5)

پر ایہ کھچڑ لوک بات راہیں ایمانداری دا سبق اے جدوں کوئی وعدہ خلافی یاں بے ایمانی کرے تے اُس نوں
کیتے دی سزا ملدی اے۔ کدی وی کسے دے حصے تے مل نہیں مارنی چاہیدی۔ ”کاں تے لالی“ دی بات وی اجیہی
بات دسدی اے جس وچ کاں تے لالی رل کے واہی نیجی کیتی اوہناں وچکار طے سی کہ وڑی کرینے اکٹھے واہی نیجی
کرن کے فصل پکن تے ادھو ادھ کر لین گے زمین تیار کرن توں لے کے فصل دے پکن تے وڈھن تیکر جدوں وی لالی
کاں نوں کم کرن دا آکھنا اوہنے اگوں اکوای جواب دینا:

سونے دی چنچ کڈھا وناں

پیریں مو جے پا وناں

ٹھم ٹھم کریندا آ وناں

لالی وچاری اگلی ای کم کرن چلی جاندی۔ سیالے دیاں راتاں تے ہنالا دیاں دھپاں سرتے جھل جھل
کے واہی نیجی داسارا کم اکلیاں ای توڑ چاڑھیا۔ انجے زمین تیار کرن، فصل بچن، پانی لان تے فصل پکن تے وڈھن
تیکر کاں اک وار وی لالی دے نال نہ گیا پر جدوں فصل پک کے تیار ہوگئی کاں ہوری ٹھم ٹھم کریندا اپنا حصہ وٹدا ون
آگئے۔ اک پاسے داناں دی ڈھیری لادتی تے دوجے پاسے بھودی۔ کاں نے داناں دی ڈھیری اُتے مل مارلی لالی
نوں بھودی ڈھیری چاء دتی۔ لالی وچاری ماڑی ہون کر کے کجھ نہ کہہ سکی۔ کیوں کاں نے لالی نال وعدہ خلافی تے
بے ایمانی کر دیاں اُس دی کرن تے مل مارلی۔ اس طرحاں بات دے جوڑن ہاراں دوجیاں دے حصے تے مل مارن
نوں بھیڑا کم دسیا تے بات نوں اگے ٹور دیاں دسیا اے:

”ایسے نوں اک وڈا جھکھڑ جھلیا وڈے وڈے گڑے پین لگ پئے۔ لالی
 آپنی بھودی ڈھیری وچ جا لکی، کاں دانیاں دی ڈھیری مل کے بیٹھا رہیا،
 گڑیاں پاروں کاں ہوری دانیاں دی ڈھیری اُتے بیٹھے اللہ نوں پیارے
 ہو گئے۔ لالی آپنی بھودی ڈھیری وچ لکی ہون پاروں بچ گئی۔“ (6)

گڑیاں پاروں کاں دی موت بارے دسیا گیا اے جدوں دو جیاں دی کرنی تے مل مار لیئے تے فیر اس دی
 سزاوی ضرور ملدی اے۔ ایسے طرحاں دی اک ہور کہانی ”ہک آئی تے ہک گئی“ اتیا ز سرور دی کتاب ”لوک
 کہانیاں“ وچ چھپی۔ لوک بات اسانوں خود غرض تے ظالم زمیندار دی کہانی دسدی اے جس کول پنڈ والیاں دیاں
 زمیناں گھنسن۔ مینہ ہون پاروں سارے علاقے وچ قحط پے گیا۔ کھاون واسطے کجھ نہ لہھے۔ بات وچ لوکاں تے
 زمیندار دے حالات انج دے گئے پاسے تے ہک ڈنگ لگھانا اوکھا ہاتے دوئے پاسے زمیندار دے گدام دے گدام
 انک نال بھرے ہوئے سن۔ دسیا گیا اے کہ قحط پاروں لوک بھکھ نال مر رہے سن تے زمیندار سب دی کرنی تے مل مار
 کے بیٹھاسی جدوں کوئی ماڑا غریب مجبور ہو کے زمیندار دی حویلی جاندا تے زمیندار اس دی مدد کرن دی تھاں اُلٹا اس
 تے ظلم کردا زمیندار پہلاں تے اپنیاں لمیاں لمیاں مچھاں تے اپنیاں اُنگلاں نال استری پھیر داتے مڑ شوکنا شروع
 کردیندا۔ ٹھڈیاں نال کور کرداتے باہر سٹو اچھڈ دا۔ اک پاسے پورا پنڈ بھکھ نال مر رہیاسی تے دوجے پاسے زمیندار
 دے گودام بھرے ہوئے سن۔ گوداماں وچ بیانا ج وی پنڈ والیاں دی کمائی سی جس تے اوہ مل ماری بیٹھاسی۔ جدوں
 ظلم دی اخیر ہو گئی تے فیر انج ہو یاپی:

”خوراک لبھدے لبھاندیاں پنچھیاں دا ہک ٹولہ اوس پنڈ آیا تے اوس
 زمیندار دے گداماں اُتے نظر چاء رکھی۔ مڑ کیہ ہائی، اوہناں او تھے ای
 ڈیرے لالئے۔ نلے نلے کھپے ہن جیہڑے ہوالئی رکھی چھوڑے ہن۔
 چڑیاں نوں راہ لبھن دی دیر ہائی، ہک آئی ہک گئی، ہک آئی تے ہک گئی، کجھ
 دیہاڑ مگروں گدام بھاں بھاں کرن لگ پیا۔“ (7)

پنچھیاں دا اُس زمیندار دے گودام ول آنا تے دانہ دانہ کر کے سارا گودام خالی کرنا اصل وچ کیسے دی سزا

سی۔ جو اوہ پنڈ والیاں تے ظلم کر رہیا سی اللہ تعالیٰ اُس دے گودام تے پنچھی گھل کے اوہدا گودام خالی کروا کے دسیا کہ ہر ظلم تے برے کم دا انجام بھیڑا ہوندا اے۔ کہانی کھوہ کھس تے ذخیرہ اندوزی توں روکن دے نال نال لوکاں نال پیار، محبت تے ہمدردی داسبق اے۔ اج کل فلم تے ٹی وی راہیں معاشرے وچ پائیاں جان والیاں برائیاں نوں اڈواڈ پروگراماں تے ڈرامیاں راہیں اچار یا جاندا اے۔ فلم تے ٹی وی دی ایجاد توں پہلاں ایہہ کم لوک باتاں راہیں کیتا جاندا سی۔ معین نظامی اپنی سوہی کتاب سفید پرندہ دے دیباچے وچ لکھدے نیں کہ:

”لوک کہانیوں کے سرچشمے سے عالمی اساطیر مذاہب و روحانیت اور شعرو ادب بھی جی بھر کے سیراب ہوئے۔ لوک کہانیاں خوب پھولیں پھلیں اور وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ ان میں طرح طرح کی مہارتیں بہ روئے کار لائیں گئیں۔ افسانہ، ناول، ڈرامہ، داستانی مشنویاں اور دورِ جدید کی کارٹون فلمیں اور ویڈیو گیمز انہی کی ترقی یافتہ صورتیں ہیں۔“ (8)

لوک کہانیاں نوں صرف خیالی تے فرضی قصے کہانیاں آکھ کے نظر انداز نہیں کیتا جاسکدا۔ موضوع تے نوعیت پاروں کدھرے تے ایہناں لوک باتاں وچ عام لوکاں دا جیوندا جاگدا جیون ملدا اے۔ کدھرے ایہ تخنیل دارو پ دھار لیندیاں نیں۔ جتھے لوک کہانیاں وچ دیو، دیونیاں تے جن پریاں غیر عقلی تے غیر شعوری کم کردے دسدے نیں او تھے ای ایہناں لوک باتاں وچ جٹ پیلیاں وچ ہل واہندے، جٹیاں اوہناں مگر روٹیاں لے جانداں، بادشاہ اپنے مخلاں وچ انصاف تے ظلم کردے، صوفی تے درویش دین دی تبلیغ کرن دے نال لوکاں دیاں آساں، مراداں پوریاں کردے، رزق دی بھال وچ گھرو ملے پینڈے کچھدے، متریاں ماواں ظلم کر دیاں، ٹھگ ٹھگیاں مار دے چور چوریاں کردے، شہزادے حکومت تے طاقت لئی جنگاں لڑدے ماواں اولاد لئی قربانیاں دیندیاں، کچھو پشواناں نال وفاداریاں نبھاندے ملدے نیں۔ ایہناں سچائیاں تے حقیقتاں نوں ویکھدیاں لوک ادب نوں فوک سائنس دے کھیتر شامل کیتا گیا کوئی وی لوک بات سیانف یا اخلاقیات توں وانجھی نہیں ایہہ اخلاقی قدراں نہ صرف معاشرے وچ بہتری لیاؤندیاں نیں سگوں لوک باتاں دے جوڑن ہاراں دی ذہنی اُچھ تے اخلاقی شعور دیاں وی عکاس نیں۔

حوالے

- 1- صفحہ صدف، ڈاکٹر، پلاک ڈکشنری، لاہور: پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، 2018ء، ص 5442
- 2- جمیل جالبی، ڈاکٹر، قومی انگریزی اُردو لغت، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1992ء، ص 771
- 3- شفیع عقیل، پاکستان کی لوک داستانیں، اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، 1995ء، ص 04
- 4- شفیع عقیل، جاپان کی عوامی کہانیاں، لاہور: فلشن ہاؤس، 1995ء، ص 08
- 5- ریاض احمد شاد، باتاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1980ء، ص 18
- 6- ریاض احمد شاد، باتاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1980ء، ص 22
- 7- امتیاز سرور، لوک کہانیاں، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، 1997ء، ص 33
- 8- معین نظامی، پروفیسر، ڈاکٹر، سفید پرندہ ایرانی لوک کہانیاں، لاہور: ادارہ فروغ اُردو، 2018ء، ص 8

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر کرامت مغل، ڈاکٹر محمد عرفان الحق

PUNJABI FICTION OF 2021... A CRITICAL AND ANALYTICAL STUDY

2021 دا پنجابی گلپ۔۔۔۔ اک تنقیدی تے تجزیاتی مطالعہ

Abstract

Fiction books in Punjabi language published in 2021. discussed the point of view of the author, that can be clarified. How Punjabi stories, novels and novelelltes are being written has been viewed critically and analytically so that many layers of fiction can be seen. Today's writers describe the good and bad of their society in a very unique way as well as real colors of life shown. It may be said that in 2021, Punjabi fiction writers played a vital role for depicting norms of the society in various ways as each writer has own writing style.

Keywords: Fiction, Language, Stories, Novel
Society

دھرتی اتے پہلے انسان دے جمدیاں نال ای کہانی دھرتی اتے جنم لے چکی سی جد انسان اک توں دو ہوئے

☆ اسٹنٹ پروفیسر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

تاں کہانیاں دیاں قسماں وچ وادھا ہوندا گیا۔ کردار بدلدے گئے۔ کہانیاں بدل دیاں رہن دانہ ممکن والا سلسلا شروع ہو گیا۔ ہرزبان وچ کہانی کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی۔ جو اثرات مقامی زبانوں اُتے پیندے رہے اوہ پنجابی وچ آندے جارہے نیں۔ انگریزاں دے آون نال پنجابی نثر ول اُچھا دھیان دتا جاوَن لگاتے نویاں نویاں کھیتریں وچ ساہت رچیا گیا ناول تے کہانی دے کھیتر ول ایہناں دے اثر پٹھ ای مُڈھلیاں لکھتاں نیں۔ ہرزبان وچ کہانی کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی اوہنوں بھاویں جووی ناں دتا جاندا رہیا ہووے۔ ڈیوڈ گرام (David Gramb) ہوری لٹری کی کمپین ڈکشنری (Literary Companion of literary terms) وچ شارٹ سٹوری بارے اوہدے تاثر تے خاص مرکزی رنگ نوں اُگھڑواں نیا اوہدے موجب:

“Short story, A piece of fiction of limited scope but self contained or unified in its focus on a single, salient theme and effect.” (1)

فنی لحاظ نال افسانے اُپر کئی جکڑ بندیاں نیں اوہناں نوں کھڈھ رکھ کے ای لکھاری چنگی لکھت گھڑا اے قدر آفاقی لکھدے نیں:

”فنی لحاظ نال افسانہ نگار تے ایہ پابندی لگ جاندی اے پئی اوہ کسے مسئلے نوں چھیڑ کے او تھے لیا کے چھڈے جتھے قاری اُتے وی ایہ پابندی لگ جائے کہ اوہ مسئلے تے گوہ وچار کرن تے مجبور ہووے۔“ (2)

چنگی کہانی یاں افسانے اندر وحدت تاثر حیاقی دا فلسفہ جذبات نگاری غیر متوقع انت، سوہنے مکالمے تے منظر نگاری توں کھ اختصار وی ہوندا اے۔ نال ای پلاٹ ویلے تے تھاواں داوی خیال رکھناات ضروری اے۔ تاں جے پڑھن والے نوں انمٹ تاثر دتا جاوے۔ ڈاکٹر بلدیوسنگھ دھالیوال کہانی تے پنجابی کہانی دے حوالے نال بحث کر دیاں لکھدے نیں:

”کئی کہانی شارٹ سٹوری (Short Story) دی تھاں پنجابی وچ کہانی سنکلیپ ای ودھیرے اے۔ ایس کھلے پن وچ منی کہانی توں لے کے لمی

جٹل کہانی تک دیاں سبھ ونکیاں سبجے ای چھپا دیندیاں ہن۔“ (3)

پاکستانی پنجابی گلپ اجوکے سے وچ اجیہا لکھیا جا رہیا اے جس نوں دُنیا دی کسی وی زبان دے افسانوی ادب دے ساہویں رکھیا جاسکد اے۔ ہر ورھے پنجابی دے کھیتز وچ چنگیاں تے چوکھیاں کتاباں ساہنے آ رہیاں نیں جس پاروں نویں لکھن والیاں نوں پریرنا ملدی اے لکھن والیاں گلپ دے کھیتز وچ اجوکے سے دی کیویں گل کیتی ایس رجھوں 2021 دے ورھے وچ چھپے گلپ بارے جیہڑیاں کتاباں ساہنے آئیاں اوہ کہانی پراگے 1- آکاش دا پراگہ ”اوم پریم کٹیا“، 2- جاوید بوٹا دا پراگہ ”چولاں دی بُرکی“، 3- چودھری نذیر احمد ارمان دا کہانی پراگہ ”پھٹ جگر دے“، 4- سعید اُلفت دا کہانی پراگہ ”رہتل دیاں تصویراں“، 5- شہزاد اسلم دا کہانی پراگہ ”دریاواں دے ہانی“، 6- شاہین زیدی دا کہانی پراگہ ”اوکھے پینڈے“، 7- صابر علی صابر دا کہانی پراگہ ”بھگھ“، 8- علی انور احمد دا کہانی پراگہ ”دوجی غلطی تے ہور کہانیاں“، 9- عرفان احسن پاشا دا کہانی پراگہ ”پرتن“، ناولٹ / ناول، 10- حمید رازی دا ناول ”کوٹھی نمبر 8“، 11- زاہد حسن دا ناول ”کہانی اک ماں دی“، 12- محمد صغیر خان دا ناولٹ ”مولا چھ“، 13- ہر کیرت کور چاہل دا ناول ”تھوہراں دے پھل“ (اُلٹھا: افضل ساحر، عبدالحفیظ)۔

آکاش دا کہانی پراگہ ”اوم پریم کٹیا“ وچ ستارہاں کہانیاں نیں کہانیاں دی اُچھتا ایہہ کہ ساریاں کہانیاں اوس ویلے دے پنجاب دی رہتل تے وسیب بارے نیں جدوں پنجاب اندرونڈ دے رَو لے نہیں سن تے کئی کرداراں نے ونڈ مگروں وی اپنے آپ نوں سچے پنجاب توں وکھرا نہیں سی کیتا۔ آکاش نے کہانیاں کھیتی وچ اپنے آپ نوں منواتاں بڑا چر پہلاں لیا کیوں جے اوہ اردو دے افسانوی مجموعے ”بسواس“ راہیں ایس کھیتز وچ پچھان کروا چلے سن۔ مادری زبان وچ ایہہ اوہناں دا پہلا کہانی پراگہ سی۔ پراگے وچ کجھ کہانیاں وچ جتھے نویں تجربے سن او تھے اوہناں کول اچھے خیال وی سن جیہڑے اوہناں توں پہلاں ڈھیر لکھاریاں لکھے۔ ”ست نام وائے گروجی“ کہانی وچ دادی دیاں گلاں دی نگھ نوں پوتر احموسدا ہو یا ونڈ توں پہلاں دے سے جا اڑیا جتھے اوس دی دادی بیٹھی چرخہ کت رہی سی۔ کہانی وچ ”لیسن رُون“ دی باس وی محسوس کیتی جاسکدی اے۔ دادی اپنیاں ساریاں گلاں پوترے نال سانجھیاں کردی جو کدے اوس نے اپنے دھیاں پُتراں نال سانجھیاں نہ کیتیاں سن۔ گلاں گلاں وچ جد پوترے، دادی کولوں ککر سنگھ بارے پچھیا تاں دادی اوس دی اڑی اگے جیویں ہار کے اوس نوں اپنی تے ککر سنگھ دی کہانی سنائی وچ اوہ وچار

وی سانجھے کردی رہی جو اوس دے اندر وسدے موہ دے عکاس سن۔ ایہہ سبھ وارتا جدوں دادی سُنا چکی تاں اوس نوں بھڑکی لگی رات دے پچھلے پہر اوس پوترے کولوں پانی دا گلاس منگیا، پانی پی کے اوہ پاسا پرت کے پے گئی۔ اوس دے من وچ صدیاں توں سانجھیا بھاری جس نوں اج اوس لہ چھڈیا۔ سویر ہوئی تاں دادی ایس وٹڈ پاون والی دُنیا توں اگلے جہان اپڑ چکی سی۔ نکر اُگر لاندرا ہیاتے کہانی نواں موڑ لیا جس نوں آ کاش انج بیان کیتا۔

”موندہ کیوں موڑ لیا ہئی،“ نئے موڈھے توں پھڑ کے فیہر ہلایا۔ دادی ہلی جلی

نہیں۔ نئے موڈھے توں پھڑ کے آپدے ول کھچیا تاں دادی سدھی ہو

گئی۔ ساہ پورے ہو گئے سن۔ نکا تھتھر گیا۔ چیرکاں مارن لگا۔ ”دادی میری

امڑی توں کیوں نیندر رسوں گئی ایں جس دی سبھی سویرای نہیں ہوندی۔ رب

دے ناں تے مینوں اکلیاں پھڈ کے نہ جاویں۔“ (4)

کہانی رلے ملے سماج و اسیاں دی کہانی اے ایس طرح دے موضوع وٹڈ توں مگروں ڈھیر لکھے گئے کئی پنجابی کہانیاں ایں حوالے نال ودھیا لکھیا جے موضوع پکھوں ویکھو تے ایہ پنجابی کہانی کھیترو وچ نویکلا موضوع اُکاوی نہیں۔ آ کاش دے کہانی کہن دا انداز نہ تاں بہتا گجھلک اے نہ ای سادہ تے اوہ کہانی دے موضوع دے نال فنی صلاحیت نوں وکھرے ڈھنگ ورتیا گیا اے۔ تیجی دُنیا دے مسئلیاں نوں بیان کردیاں جیوں دیاں کوڑیاں سچائیاں نوں بیان کرن لگیاں جھکدے وی نہیں اوہناں دے انجھک بیانیے کہانی نوں ہور سوادل بنا چھڈیا۔ لکھت اُپر ترقی پسند تحریک دا ادب اُتے اثر اے۔

اک ہور ذکر جوگ کہانی ”تندور“ جیہدے وچ سماجی المیہ اے ایسے نوں بیان وچ کہانیاں نوں جو سوکھا اے اوس دا اندازہ کہانی راہیں ہی ہوسکدا اے۔ کہانی دی تکنیک دے حوالے نال گل کردیاں علی انور احمد فلیپ لکھدیاں وچار سانجھے کردے نیں۔ جاوید بوٹا جے کہانیاں جہناں سنتالی دی وٹڈ ویلے دی کہانی ”چولاں دی بُرکی“ نوں کہانی پراگے داناں دتا۔ کہانی وٹڈ ویلے دے اوہناں لوکاں دی کہانی اے جہناں نوں اج وی جے وٹڈ ویلا یاد آ جائے تے اوہناں دی بُرکی سنگھی توں پٹھاں نہیں لنگھدی کیوں جے اوہناں اوس ویلے جھڑی لٹ مار ویکھی اوس نوں اوہ پون صدی بیٹن مگروں وی نہیں وسار سکے۔ جاوید بوٹا ملے چرتوں روزی روٹی کارن بدلیں وسدے نیں بدلیں وچ

وسدے لوکاں نوں دیس دی یاد کیوں ستاندی اے اوہناں دیاں کہانیاں داہرمن پیارا موضوع اے۔ پراگے دی پہلی کہانی ”مٹھی گا جر“ وچ دیس دیاں یاداں، پروار وچ بتائے پل اکھاں وچ ہنجولے آندے نیں:

”اکھاں وچ ڈُلھن والے کھارے پانی نے چیتے دی رڑک کجھ گھٹ کردتی سی، اک لتا ٹھنڈا سیت ہسوکا بھر دیاں اوہنے کول پئی صفائی نال اپنیاں اکھاں چنگی طرح پونجھیاں، اوہدی چھ نے وی چھیتی نال مونہہ وچ روڑاں وانگ رڑکن والے گا جر دے نلے نلے ٹوٹیاں نوں اکھیاں کر کے باہر سٹن لئی بلھاں ول دھک دتا جیہناں اوہدے مونہہ وچ تاں مٹھاس پر دماغ وچ چیتے دی کڑتن کھلا ردتی سی۔“ (5)

سعید اُلفت دا کہانی پراگا ”رہتل دیاں تصویراں“ وچ وسوں دے جھلکارے نیں اوہناں دے پراگے وچ ستارہاں کہانیاں نیں جو تکنیکی اعتبار نال اوس سترتے نہیں جس سترتے آج دی کہانی اُپڑ چکی اے۔ اوہناں دا پہلا کہانی پراگا اے پہلاں اوہناں بطور شاعر اپنی پچھان بنائی، اوہ چھیتی ای بطور کہانیکار پچھان بنا لین گے۔ پراگے دیاں کہانیاں دے موضوع روایتی کہانی والے انداز توں اگانہ نہیں۔ پراگے دی پہلی کہانی ”تصویر“ اے جیہڑی ٹیچی کیس وچ موجود اے جدوں ٹیچی کیس نہر وچ رڑھ گیا نورے نوں اپنی جان توں ودھ ٹیچی کیس دی پرواہ سی کیوں جے ٹیچی کیس نال اوہدا جیون تے یاداں جڑیاں سن جہدے نال اوہدا جیونا سی۔ چاچا شریف نورے نوں ٹیچی کیس دی پرواہ اپنی جان توں وی ودھ کر دیاں ویکھانج جھڑکیا۔

”یار تُوں عجیب بندہ ایں نہ تینوں اپنی جان دی پرواہ اے تے نہ تُوں بال دا چکھیا اے۔ تُوں ٹیچی کیس دارونا رو رہیا ایں۔ ٹیچی کیس کتھے؟ ٹیچی کیس کتھے؟“ (6)

کہانیکار آل دوال نوں اکھوں پر وکھے نہیں ہوون دیندے، جس پاروں لکھتاں وچ مشاہدے نوں محسوس کیتا جاسکدا اے۔ کہانیاں دے کرداراں دا بہت نیڑیوں مشاہدہ کر دیاں نفسیاتی کیفیت نوں پرکھن دا جتن کر دے نیں۔ سعید اُلفت نے اجوکے سمدی تیزی نوں ویکھدیاں اجہیاں کہانیاں رچیاں جیہڑیاں طوالت پاروں نہیں سگوس

نئی کہانی پاروں پچھان بنیاں انٹرنیٹ دے سے وچ انسان کول ویلھ نہیں کہ اوہ لکھن پڑھن ول دھیان دیوے یاں لمیریاں کہانیاں پڑھ سکے۔ ایہناں گلاں نوں محسوس کردیاں سعید الفت نے اجیہاں کہانیاں لکھیاں جیہڑیاں دو توں پنج صفحیاں وچ مک جاندیاں۔ ”روڑے شاہ“ ورگے کردار آل دوال دے میں ہر علاقے وچ میں۔ کہانی وچ سعید الفت نے جتھے مشاہدے توں کم لیاوتھے کجھ اجیہاں واپڑیاں بیان کیتیاں تے حقیقت نوں پریریا۔ روڑے شاہ میراٹی سی تے اک ڈیرا بنا کے دم جھاڑ کرن لگا۔ اوس کہانی بیان والے نوں ویہہ پننجھی ورھیاں دی پری دی کہانی سنائی جس دے ”سائیں“ ہون نوں چھیماتے اچھوتے غلط ڈھنگ نال ورتیا اوہناں نال تھانے دار تے سیاسی لوک وی رل گئے۔ کہانی وچ واقعات دیاں اینیاں چھالاں حقیقت دے گھیرے توں ڈراڈے جاڈگی۔ کہانی ”اکلاپا“ صرف اپنے شعر سناون لئی لکھی گئی کیوں جے اوس توں دکھ اوہدا کوئی سر پیرای نہیں۔ انج کئی ہور کہانیاں پراگے وچ میں۔

شہزاد اسلم دادو جا کہانی پراگا ”دریاواں دے ہانی“ اوسے ورھے دا اے جد کہ ایس توں پہلاں اوہناں دا اک ہور کہانی پراگا ”واورو لے“ وی چھپ چکیا اے۔ شہزاد اسلم نوں جادوئی حقیقت نگاری راہیں کہانی بیان دی اٹکل سی ایسے تکنیک نوں اوہناں اپنی پہلی کہانی ”الٹی“ وچ ورتیا۔ پراگے وچ تیرھاں کہانیاں تے چھے فلیش فکشن دے ناں نال کہانچیاں نوں شامل کیتا گیا ایس طرح کتاب وچ کہانیاں دی تعداد 19 اے۔ کتاب دی ٹائٹل کہانی ”دریاواں دے ہانی“ پراگے دی سبھ توں لمیری کہانی اے جس نوں ریت، رہتل تے سماجی تاریخاں نال جوڑ کے بیانیا گیا اے۔ کہانی وچ حمد اللہ ورگے کردار وی میں جو نئے بالاں کولوں مزدوری کروا کے خد دولتیاں کما رہے سن تے ماڑے لوکاں دا استحصال اوہناں دے کارے میں۔ ماجھی دے کردار راہیں اوہناں ڈھیر گلاں پڑھنہاراں ساہمنے رکھ دتیاں اوہناں نوں سوچن دی پریرنا دتی۔ تھوڑے جیسے لفظاں وچ ماجھی (منڈرے) دے کردار نوں ویکھیا جاسکدا اے اوس دا اکلاپاتے جیون دا اوہ رنگ وی جس راوی دے پانی وچ کیمیکل سٹ کے اوس نوں زہریلا کر چھڈیا اوہ ہن جیون دی تھاں موت وٹا داسی۔ کہانی نوں حدوں ودھ لمیرا کرن لئی گھسیٹیا گیا اے ایس طرح کئی تھاواں تے واڈھوتے لفظاں تے منظر نگاری نوں شامل کیتا گیا۔ اوہناں وسیب نوں کدھرے وی نہیں وساریا:

“Its identity is independent of historical origin

or religion and refers to those who reside in the

Punjab region or associate with its population
and those who consider the Punjabi language
their mother tongue.” (7)

کہانی کار آل دو الاکدے وسار نہیں سکدا کیوں جے اوہ ویلے تے وسیب دی اوہ گل ساہنے لیاون دا جتن
کردا اے جس راہیں وسیب دی صحیح تصویر ساہنے لیاندی جاوے۔ ”دریاواں دے ہانی“ دی ہر کہانی وچ پنجاب دا
جیوندا جاگدا وسیب اے۔ شہزاد اسلم نے فلیش فلکشن دے ناں تے جیہڑیاں کہانیاں شامل کیتیاں اوہ اوہناں وچ لون
دا تھم وچ ذکر اے کہ:

”میں اہوتوں بغیر لون دا پچا ڈھیلا بن کے ساریاں لئی عبرت بن گیا۔“ (8)

شہزاد اسلم نے کہانیاں وچ تاریخ دے رنگ دکھائے علمی ڈھنگ وی مٹھرا اے کدھرے تاریخ دے وڈے
کرداراں نوں بیان کیتی تے کدھرے نئے صابر علی صابر دا دو جا کہانی پراگا ”بھکھ“ پہلی وار اوسے ورھے شائع ہويا
اوس توں پہلاں اوہ ”پرچھاویں“ دے سرناویں پٹھ کہانی پراگا چھاپ کے پنجابی کہانی پڑھن والیاں کولوں ماننا کھٹ
چلے سن۔ کہانی پراگا شاہ مکھی تے گر مکھی دوواں رسم الخطاں وچ اے شاہ مکھی دے اک سوتن تے گر مکھی دے اکیاسی
صفحے نیں کہانیاں دی کل تعداد ستائی اے۔ کہانیاں جیون دے کئی رنگاں وچوں اجھے رنگ دی چوں کیتی جیہدے نال
سماج دا اصل مہاندرا ساہنے آئے۔ بھکھ دی گل کردیاں انسان دی جبلت نوں موضوع بنایا۔ میکسم گورکی موجب ہر
لکھت دا ہیر و مزدور ہونا چاہیدا اے پہلی کہانی ”چونڈھی“ وچ مرکزی کردار مزدور اے جیہڑا مزدوری دی بھال وچ
مزدوراں دے اڈے آ بیٹھا مزدوری دی اڈیک پر کوئی اوس نوں لیجان لئی تیار نہیں سی اوہنوں انتاں دی بھکھ لگی سی
نان چھولیاں دی ریڑھی ول ویکھدیاں اوہ سوچی پے گیا پر اوس دے لاشعور وچ مذہبی سوچ اوس تے حاوی سی اوس
دساں دانوٹ ہری ٹاکی وچ پلیٹ کے گلے وچ سٹ دتا۔

”اوہنے نان چھولیاں والے دے پھٹے ول ویکھے بنا ای سچے ہتھ نال بوجھی
وچوں دساں دانوٹ کڈھ کے غلے (گلے) وچ پاتا تے اُتے پنے مٹی
دے روغنی پیالے چوں آئیوڈین ملے لون دی چونڈھی بھر کے مونہہ وچ پچا

لئی۔“ (9)

”گواہی“ کہانی وچ اندر لکے آپو مار حملے دے لوکاں ول اشارہ اے جیہڑا دیس دا امن تباہ کر دے نیں۔ نفسیات بیان کردیاں کہانیاں کچرا، چاچی، افطاری ورگیاں کہانیاں مثال نیں۔ صابر علی صابر انسان دی نفسیات نوں نیجھ نال بیانیہ جیہڑا ایس ورھے دے کہانیکاراں کول گھٹ ای ویکھن نوں لبھا۔ شاہین زیدی دا پراگا ”اوکھے پینڈے“ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں شائع ہو یا جیہدے وچ سولھاں کہانیاں نیں اک سو چار صفحیاں دی کتاب اے۔ کہانیکاری بارے پروین ملک دا کہنا نچ اے:

”شاہین زیدی دیاں کہانیاں سانوں حیاتی دے نلکے نلکے سچ وکھاؤندیاں نیں، کجھ جانے تے کجھ انجانے۔ ایہہ ساریاں کہانیاں سانوں جیون دے اوکھے پینڈے پیاں سوانیاں دی کتھا سناندیاں نیں کہ کئی لوکاں نوں اوہناں دی غلطیاں دی سزا بھگتنی پیندی اے، جیہڑیاں کدی اوہناں کیتیاں ای نہیں۔“ (10)

شاہین زیدی دیاں کہانیاں اوہناں دیاں اردو کہانیاں دا پنجابی ترجمہ نیں پراگے وچ جنیاں کہانیاں نیں اوہ اوہناں دے مجموعے ”کرم کی آس“ وچ چھپ چکیاں نیں۔ کہانیکاراں نے سوانیاں دے جیون نوں نیڑے جانیا اے اوہناں دے دکھاں سکھاں دی ترجمانی کردیاں سماج دے کوجھ نوں بیان کرن توں نہیں منگے ”ملوٹا چہرہ“ کہانی وچ اجیہی سوانی دے حالات نیں جیہڑی مرداں دے معاشرے وچ دکھ بھوگ رہی سی اوہا سائیں اوس نوں ماردا گنڈا پر اوہ کجھ نہیں کر سکدی سگوں حالات دے جبر نوں سہہ رہی سی۔

علی انور احمد اچھے کہانیکار نیں جنہاں سب توں ودھ کہانی پراگے پنجابی ادب نوں دان کیتے اوہناں دیاں کہانیاں دا خاص اُسلوب اے جو پڑھن والیاں نوں اپنے ول کیل لیندا اے۔ وسیب نال جُویاں کہانیاں اوہناں دی اچھی پچھان نیں۔ ”دوجی غلطی تے ہو رہا کہانیاں“ چودھواں کہانی پراگا اے جیہدے وچ گیارھاں کہانیاں نیں۔ پہلی کہانی ”یرک گئے پیو دا دھر کو“ سماج وچ وسدے گھر وکی جیون دا جھلکارا اے دھیاں دے پیوواں دا دھر کو کہ اولاد نوں سکھی ساندی ویکھنا چاہندے نیں اوہناں نوں ڈر ہوندا اے کہ کدھرے کوئی بھُل چک نہ ہو جائے جس نال دھیاں

نوں گھروں بے گھر ہونا پوے۔ کہانی نوں مڈھ توں اخیر تک کوئل انداز نال ٹوریا گیا۔ نائی دی دکان تے جدوں کہانی بیان والے نوں پنڈ دے بندے دی دھی نسرین دی طلاق دا پتا لگا تاں اوس اپنی دھی بارے دھڑکولگ گیا ایسے لئی اوس خود کلامی کیتی تے من ای من وچ فیصلا کیتا کہ اوہ لاہوروں آئی دھی تے جوئی نوں فوری واپس گھر هل دیوے گا سمجھ سمجھا ون والی گل نہیں کرے گا مصنف دے لفظ کجھ انج نہیں:

”دھیاں توں ڈر نہیں آندا، دھیاں دے لیکھاں توں ڈر آندا اے۔ اللہ ساریاں دیاں دھیاں دے نصیب چنگے کرے۔ کیہ زمانہ آ گیا اے گل کرن دی کوئی واہ جاہ ای نہیں اے۔ اپنی نکی جیہی گل پاروں..... ظالم نے بڑا ظلم کمایا اے۔ بڑی ہوڑ مت توں کم لیا سو۔ ہیرے ورگے بالاں داوی خیال نہیں سوکیتا۔“ (11)

کہانی پر اگے دی ٹائٹل کہانی ”دو جی غلطی“ وچ جتھے آل دوالے دی کہانی اے او تھے کہانی نوں وڈے کینوس تے لیجان دیاں کہانی وچ قومانتری پدھر دے مسئلیاں نوں وی سامنے لیاندا اے۔ دوسوانیاں وچ قربانی دے گوشت دی چوری توں گل و دھی فیہر جداک گھر والی دا جی افغانستان گیا تاں او تھے کیہ واپڑی تے قومانتری پدھر تے ماڑے تے تگڑے دیساں وچ کارکیہ ہو یا اوس ول وی سینت کیتی گئی اے۔ کہانی دے کرداراں راہیں اوہناں دیساں ول سینت اے جو آپسی جھیریاں وچ نیں۔ افغانستان نال بھاویں تگڑیاں ریاستاں نے صلح نہیں کیتی اے پر اوس اُتے جیہڑے حالات دا جبرسی اوس نوں گھٹا دتا گیا کیوں جے ثالثی دیساں نے ایہدے وچ اپنا کردار ادا کیتا اے۔ بدلیں جا کے لوکائی دی حالت بدل جان دی اے پر کسے نوں ایہہ چیتے نہیں رہندا کہ بدلیں وچ جا کے مزدوری تھپا کرن والے نال کیہ پیتدی اے۔

علی انور احمد تے کہانی نوں نکلے کینوس توں وڈے کینوس تیکر اپڑایا کہانی سنان دیاں اک پنڈ توں دیس تے دیس توں قومانتری پدھر تے بیان کیتا۔ ”زہراں“ کہانی وچ آپسی لوکائی وچ کیوں بھیرے شروع ہو یا لوکی اک دو جے نوں مارمکا ون وچ اندروں اندری حسد دی بھٹھی وچ سڑر ہے نیں سب اک گلی، اک پنڈ، شہریاں صوبے وچ نہیں سگوں پورے دیس وچ ایہہ ریت پرچلت اے جس نوں علی انور احمد تے ودھدے بھیرے نوں مکا ون دی سدھر کیتی۔

علی انور احمد محبت وطن لکھاری نہیں اوہ دیس وچ بھٹیڑیاں ریتاں دی ودھاتا نہیں چاہندے اوہ کہانیاں وچ اجیہاں پرتاں رکھدے نیں جنہاں راہیں کہانی اندر کوئی ناکوئی لکھا سنہیا دسد اے جیہڑا اوہناں نوں ہو رکھاریاں توں دکھ کرا دے۔ کہانیاں وچ اجیہا تاثر ضروری اے جیہڑا پڑھن والے دے دماغ اُتے لمے چرتیکر رهندا اے وحدت تاثر کہانی دے فن نوں منفرد کردی اے۔ احسان الحق موجب:

”وحدت تاثر کی شرط اولین کو ذہن میں رکھ کر ایک اچھا افسانہ نگار اپنے سفر

کا آغاز کرتا ہے۔ آغاز سفر سے پہلے وہ طے کرتا ہے کہ وہ کونسا واحد تاثر ہے

جسے افسانے کے ذریعے پیدا کرنا ہے۔“ (12)

عرفان احسن پاشا دا پہلا کہانی پراگا ”پرتن“ ایسے ورھے چھپیا پہلاں اوہناں دیاں کجھ کہانیاں ”سویر انٹرنیشنل“ تے ”رویل“ وچ چھپدیاں رہیاں پراگے وچ گل 20 کہانیاں نیں۔ سوانیاں دی نفسیات دے چنگے جانو نیں ”آئی“ ورگی کہانی الیکدیاں اخیر تے کہانی نوں نواں دتا اے۔ نفسیات دے نال نال اوہناں وسیب وچ اپنے آل دوال نوں وی نہیں وساریا نال جڑیاں کہانیاں بیان کیتیاں نیں۔ عرفان احسن پاشا اپنے وسیب تے رہتل نال پیار کردے نیں جس دا دکھالا اوہناں کہانی ”رکھ تے ولھے“ وچ کیتا۔ اجیہا انسان جہڑا وسیب وچ کسے قسم دی منفی تبدیلی ویکھ کے گڑھدا اے۔ کہانیاں وچ جیہڑا ماحول پیش کیتا گیا اے اوہ آل دوال دا اے جیہڑا وسیب نال جڑے ہوون دی نشانکاری اے وسیب نال جڑت دے حوالیوں نال غلام حسین ساجد لکھدے نیں:

”پرتن“ ساڈے وسیب تے اوہدے بدلے رنگ نال جڑیاں کہانیاں

دی کتاب اے۔“ (13)

عرفان پاشا کول کہانی کہن دا جیہڑا فن اے اوہدے وچ مشاہدے دا ڈھیر کم اے مشاہدے نوں نگڑے انداز نال بیاننا وی اوہناں کول ڈھیر اے۔ اوہ جس سے اندر جیوت نیں اوہ سے نال جڑیاں گلاں بیان توں ذرہ نہیں جھکدے تاں جے ویلے دی صحیح انداز نال عکاسی ہو سکے۔ چودھری نذیر احمد رمان دا کہانی پراگا ”پھٹ جگر دے“ شہزاد پبلیکیشنز امین پور فیصل آباد توں شائع ہوئی کتاب وچ 20 کہانیاں نیں جیہڑیاں تن توں چار صفحیاں تک ای کھلریاں نیں۔ کہانی دے کردار اوہ سے وسیب دے نیں جس وچ لکھاری وسدا اے۔ چنگے مندے کارے کرن والے کرداراں

نال جُو یاں گلاں نوں کہانیاں دا موضوع بنایا گیا جس نال سماج دا اوہ مہاندرا دکھالی دیندا اے جیہڑا اصل مہاندرا اے
ایہہ حقیقت نگاری دا اُچھا اُصول اے۔ صفر علی شاہ لکھدے نیں:

”ایہناں کہانیاں نوں پڑھ کے اچ لگدا اے جوں نذیر احمد ہو ریں ہر کردار
نوں اندروں باہروں جان دے ہن۔ ایہہ چنگی گل لگی اے جوں کردار اپنے
حقوق لین تے اوہدی منگ کرن دی جانکاری رکھدا اے۔ ایہناں نے
صاف سٹھرے اُسلوب راہیں سٹھری پنجابی نوں نکھاریا اے جوں ہر گل کیتی
نوں چنگی طرح سمجھ لوے۔“ (14)

حق دی جنگ ماٹیاں نوں ہمیشہ توں ای لڑنی پئی۔ جمہوری قدراں تے انسان دوستی دا جیہڑا رنگ دھرتی وچ
ہونا چاہیدا اے اوہ جدوں کدھرے دکھالی نہیں دیندا تاں لکھاری نوں اپنیاں لکھتاں وچ حقاں دی منگ دی جانکاری
دین دا پر بندھ کرنا پیندا اے۔

”ترقی پسند ادبی تحریک نے سماجی شعور دے ارتقاء، معاشرتی تقاضیاں دے
بھروسے اظہار، علم و ادب وچ سائنسی نقطہ نظر جمہوری قدراں تے انسان
دوستی دا خیال رکھیا اے۔“ (15)

کہانیاں دے بہتے کردار پینڈ و جیون توں لے گئے نیں پینڈ و رہتل تے پینڈ و وسیب کہانیاں نوں من بھاؤنا
اے جس پاروں ساریاں کہانیاں وچ ایہہ ای رنگ اُگھڑواں دکھالی دیندا اے۔ نذیر ارمان دیاں کہانیاں دے کردار
پینڈ و جیون وچوں لے گئے نیں، پینڈ و جیون، رہتل تے وسیب کہانیاں دا من بھاؤنا اے کہانی پراگے وچ اچھے
موضوعاں توں ہٹ کے کوئی ہور موضوع نہیں بیانیا گیا۔ کہانیاں دا بیانن ڈھنگ اچھا اے جیویں کوئی وڈیرا اپنے نال
بتی سنا رہیا ہووے، سدھی سادی، سرل بیانیے والی کسے طرح دی تکنیکی مہارت توں واچھی۔ ”جھوٹیاں محبتاں“ تے
”جی اوئے میریا پترا“ ورگیاں کہانیاں نوں مثال وچوں پیش کیتا جاسکدا اے۔ ”جھوٹیاں محبتاں“ وچ سوانی دا
مرکزی کردار جیہڑا ماٹے ماپیاں دی دھی اے اوس دے ماپے اک مل مالک دے گھر کم کردے سن۔ مل مالک دے
منڈے اوس نال ویاہ کر کے اک مہینے بعد اوس نوں طلاق دے دتی اک ڈرامے ورگا ویاہ فیر سال گروں طلاق دوواں

کوئی وجہ لکھن دی کھیچل نہیں کیتی کہ سمند ہاں دا کارن کیہ سی بس ایویں ای کہانی وچ کچاپن تے کچاپن ساہمنے لیاندا گیا انج دے مسئلے لگ بھگ ہر کہانی وچ بھالے جاسکدے نیں۔ کہانیاں دا تاثر ماٹریاں دا استحصال اے۔ سماج دی ایس ای کوڑتن نوں حقیقت نگاری راہیں بیان کرن دا چار اے ڈاکٹر رونق آرا جہاں بیگم دا لکھنا اے:

”حقیقت نگاری کی سب سے بڑی عطا یہ ہے کہ اس نے ہمیں عام انسانوں اور عام ماحول میں رہ کر زندگی گزارنے کا سلیقہ، فن اور شعور دیا۔ موضوعات، معاصر اور روزمرہ زندگی سے لینے پر زور دیا۔ بیکسوں کے مسائل اور معاشرتی حقیقت نگاری کے خارجی خدو خال کی ترجمانی کو اولیت

دی“۔ (16)

حمید رازی نے نوبل پرائز جیتو ناول کارنجیب محفوظ دے ناول دا ترجمہ ”جدوں صدر قتل ہويا“ دے سرناویں ہٹھ کیتا تے بطور ترجمہ کار اپنی پچھان بنائی۔ اوہناں افریقی کہانیاں دا پنجابی وچ ترجمہ ”انھیرے توں دُور“ دے سرناویں ہٹھ کیتا دو کہانی پراگے ”زکھ ساڈے ویری“ تے ”دُھند“ وی نیں۔ ”زنگروٹ دا قتل“ ناول دا ترجمہ پنجابی ادبی بورڈ ولوں شائع ہو چکیا اے۔ نواں ناول ”کوٹھی نمبر 8“ نوں سانجھ پبلیکیشنز لاہور ولوں شائع کیتا گیا جس دی ریلوے کالونی دے واسیاں بارے کہانی 144 صفحیاں تے کھلری اے۔ ناول دی کہانی مُڈھ وچ دھیمے جے انداز نال چلدی اے تے بُتر بارے گل کرینے تاں ایہ ناول کدھرے کدھرے ڈاٹھری دی تکنیک لگدا اے ناول دے اخیر لے کجھ صفحیاں اُتے جہڑا سیاسی منظر نامہ اے اوں نوں حمید رازی ہوراں انج بیان کیتا جو یں وا پڑیا اے سیاسی لوک کوں لوکائی داثوشن کردے نیں تے اپنیاں من مانیاں وچ کوں بیڑا ڈوبدے نیں موضوع بنایا اے۔ چنگا ادیب اوہ اے جس نوں دیس نال محبت اے اوہ اچھے وچاراں داسنیہا لکھتاں راہیں دیندا اے جیہدے نال قوم نوں مثبت سوچ پروان کرن وچ مدد ملے اوہناں قومی مسئلیاں نوں اپنیاں لکھتاں وچ بیان کردیاں ہوئیاں جیوں دی اصل تصویر دکھائی اے تاں جو سچ بیان ہوئے۔ لکھاری نے ایس طرح جیوں داسپین ودھاون وچ وڈا کردار ادا کیتا اے:

”ادب اور قومی مسائل کے رشتوں کا تعین ان لوگوں کے لیے کوئی مسئلہ نہیں ہے جو ادب کو زندگی کا نہ صرف عکاس بلکہ نباض اور رہنما سمجھتے ہیں اور جو

ادب کی مدد سے زندگی کا حُسن بڑھاتے اور زندگی کو زندہ رہنے کے قابل

بناتے ہیں۔“ (17)

اکرم کک جو راء تو تیاں نوں اُچے اُچے رُکھاں دیاں کھڈاں توں چوری کرداتے فیہ جدوں اک چور ڈُگن توں تر بھکیا تے من گھڑت کہانیاں لگا۔ شاہدہ جو نوکرانی سی پراوس دا اصل ”دھندا“ ہو رہی جس ول ناول کار بڑے ڈھکویں اشارے نال گل کیتی ہزار ہزار دے نوٹ تے سرخی پوڈر مکھ تے مل کے شاموں شام میوگا رڈن توں باہر نکل جاو دی گل کردیاں حمید رازی نے کردار دے سارے چلن ساہمنے لیا کے رکھ دتے نیں۔ سنکھیپ نال گل وی کہہ دتی تفصیل لئی پڑھنہار نوں وی نال جوڑیا اے تے بہت ساریاں ان کہیاں گلاں نوں غیر محسوس انداز نال بیان کیتا اے۔ فن دی اُچھتا دسدی اے اوہناں وا دھو گلاں نہیں بیانیاں تے کردار ان نوں بیان لئی فنکارانا اُسلوب ورتے نیں چودھری نوں سدھے راہ تے لاوون وچ چودھرائی دا کردار وی بڑا اہم اے جدوں اوہناں نوں عام گھر وکے جیون وانگ لالچی سوانی دی تھاں اجہی سوانی ملی جو غلط کم کرن لئی نہیں پریردی مثبت سوچ رکھن والے کردار نوں انج بیانیا اے:

”اوہدی بدلی ہوگئی تے چوہدرانی (چودھرائی) لئی سبھ کجھ سنہیا لانا اوکھا ہو

جائے گا پر چوہدرانی (چودھرائی) نے اوہنوں تھاپڑا مارا تے آکھیا بدلی ہو جاوے

کوئی گل نہیں پر غلط کم کدی نہیں کرنا۔ ایہ سُن کے اوہ شیر ہو گیا۔“ (18)

ناول دی کہانی نوں پڑھنہار واسطے من کچھواں بناوون لئی ناول کار نے جتھے وکھ وکھ کھیتراں نال سنہندھت کردار ان نوں دکھایا او تھے جیون دے کئی رنگاں نوں ورتیا جہدے کارن ناول دی کہانی رنگ بھری بن گئی۔ حمید رازی نے ناول اندر جیون دیاں کئی پرتاں بیانیا گیا ”کوٹھی نمبر 8“ دے دوا لے جیون نوں مکھ رکھی کہانی دا تانا بانا بنیا اے نال اوہ آل دوا لے دے جیون نال اپنا تانا بنا لیندے نیں کڑا کے دیاں سردیاں تے شدید گرمی وچ دیس دی پینیتی چالھی ورھے سیوا کرن والے جدوں پنشن لئی بینک ساہمنے ”ذلیل“ ہوندے نیں تاں اوس کرب نوں بیان کردیاں پنشنرز ساجد محمود دا وی ذکر کیتا اے پنشن دے حصول وچ ٹھنڈ وچ پورا ہو گیا پراوس نوں ادھی پنشن وی نہ ملی..... ایس دا قصور وار کون اے ایس طرح دے کئی سوال پڑھنہاراں دے ساہو میں حمید رازی ای رکھ سکدے نیں۔ زاہد حسن دا ناول ”کہانی اک ماں دی“ ناول دی کہانی اجیہی سوانی دے کردار دوا لے اے جس جیون دیاں اوکڑاں نوں سہیا بالاں

واسطے جیون دیاں اوکڑاں نوں مُکا ون دا جتن کیتا۔ ناول بارے پنجابی تے اردو دے منے پر منے ناول نگار مستنصر حسین تارڑ لکھدے نیں:

”زاهد حسن کے ناولوں میں جہاں نثر کی اتھری قوت ہے وہاں پنجاب کی گہری دانش بھی ہے۔ علاوہ ازیں اس نے اپنے آپ کو پنجابی زبان کی ترویج کیلئے وقف کر رکھا ہے۔ میں سمجھتا ہوں کہ وہ شفقت تنویر مرزا، سبط الحسن ضنیغم، حسین شاہد، شریف کنجاہی، اکبر لاہوری اور انور علی ایسے لوگوں کا تسلسل ہے جنہوں نے اس زبان کے لیے لازوال خدمات سرانجام دیں۔ ان کی وجہ سے پنجابی ادب معتبر ہوا“۔ (19)

ناول وچ ماں دے کردار نوں فنکارانہ انداز نال بیان کیتا گیا اوہناں دے قربانی دے جذبے نوں مثال بنا کے پیش کیتا جیہڑا انسانیت داسبق دیندا دسد اے۔ پنڈ دے جیون توں شہراں وچ آون والی لوکائی نوں جس طرح دے مسئلیاں داساہمنا کرنا پیندا اے اوس دا ویرا اے۔ ماں دا کردار ”مرؤت“ تے ”موہ نال بھریا اے جو مُڈھ توں اخیر تک جذبے نال پُر چیا پیا اے۔ ناول دے مرکزی پاتردی اُساری ول خاص دھیان دتا گیا اے مُڈھ وچ پاتر لسا ہو رہیا سی تاں اوس نوں ویکھدیاں پڑھنہاراں دیاں اکھاں دے ساہویں وی آیا اوس نال اندر دے جذبات وی اُگھڑ کے ساہمنے آئے۔ ایس ناول دی کہانی شروع توں اخیر تیکر دلچسپی قائم رکھی کھلوتی اے۔ ناول دیاں کئی پرتاں نیں کدھرے پنڈاں تھاواں وچ واہی نیجی دیاں گلاں تے جاگیر دارانہ نظام بارے وی دسد اے کدھرے شہراں دی وسوں دے سکھ تے دُکھ نوں انفرادی تے اجتماعی پدھر اُتے وستھار نال بیان کیتا اے۔ جدوں وتی وچ طاعون دی خوفناک وباء نے اپنے نچے گڈھے اوس ویلے سماج اندر کیہ واپڑیا سی اوس نوں ناول نگار نے ایویں بیانیا اے:

”کوئی اجیہا مردیاں زنانی جی جس تاریخ نوں بدلن وچ کوئی حصہ لیا ہووے یاں اوہدے وچ کوئی وادھا کیتا ہووے اپنے کسے عمل یاں کم وجھوں سوائے اک نامراد بیماری دے جیہنوں اسیں طاعون دے ناں توں جان دے۔“ (20)

ڈاکٹر محمد صغیر خان داناوٹ ”مولاچھ“ اے ایس توں پہلا اوہناں دے دو کہانی پراگے چھپ چکے نیں۔ ”مولاچھ“ وچ کہانی دھرت پریم دے جذبے نوں بیان کیتا اے ایہدے وچ جیہڑی تہذیب بیان کیتی گئی اے اوہ صدیاں پرانی پہاڑی تہذیب اے۔ ایس بارے ڈاکٹر محمد صغیر خان کہندے نیں:

”پہاڑی زبان، تہذیب نے کرداریں کئے مہاڑی محبت وی کوئی ایسے جیا کم دا، جیہڑا چول مول ہوئی گیا۔ اسے تعلق محبت نے جذبے نے ہتھیں مجبور ہوئی میں چنگی مندی پہاڑی لجنیں۔“ (21)

ناولٹ اندر دیس تے دھرتی نال سانگے دیاں مثالیں نیں پچھان تے تہذیب نال جُورے لوکاں دی گل بڑے آسان پیرائے وچ اے تاں جو پڑھنہار تیکر مکمل گل اپڑے اوہ لفظی بھل بھلیاں وچ نہ گواچیا رہے۔ اپنی پچھان اپنی تہذیب اٹھلی ہوندی اے۔ کوئی وی زندہ قوم اپنی تہذیب تمدن نوں وسار نہیں سکدی۔ ہر کیرت کور چاہل دا ناول ”تھوہراں دا پھل“ چھپیا جیہڑا اگر مکھی توں لپی انتر کر کے چھاپیا گیا لپی انتر عبد الحفیظ تے افضل ساحر دوواں رل کے کیتا، جس نوں سو دھن سنو ارن دی ذمے داری اعجاز نے سنبھالی۔ ناول دے کل صفحے 415 نیں۔ ناول دامڈھ جیہو دے کردارتوں اے گھریال دی ہوند پاروں دکھی سی۔ اوہ تعویز گنڈھے کرواندی دکھ دکھ بابیاں کول گئی کئی طرح دے جادو منتر کرن لگی پر بے کار مایوس ہو گئی تاں اپنے کھسم واسطے سوانی خرید کے لے آئی فیراوس سوانی توں اک پتر ہو یا ناول دی کہانی اگانہ ٹرپی۔ ناول وچ سماج دی وچار دھار انوں ڈھکویں ڈھنگ بیانیا گیا اے کہ کیویں لوکیں بے اولاد دی وچ جیندے تے اوہناں تے کیہ واپردی اے۔ ناول دا بیانیا بہت جذباتی اے جذبات نگاری منڈھ توں اخیر تیکر چلی جذبات نگاری دا اظہار کجھ انج اے:

”نیند دا نام و نشان نہیں سی۔ دونوں جی پلنگ تے نصیبو دے نال پے گئے۔ ساری رات اٹھ اٹھ کے اک دو جے توں چوری نصیب نوں چُمدے، پیار دے ہنو کے بھر دے رہے۔“ (22)

ناول کارانے جتھے جذبات نوں بیان دا ڈھنگ بہت ودھیا انداز نال نبھایا او تھے اوہناں ناول دی کہانی نوں من بھاؤنا بناون لئی منظر نگاری دی اٹکل نوں وی خوب جوڑی رکھیا جس کر کے لکھت دے کردار سامنے ٹردے

پھر دے دسدے نیس۔ کسے زبان دی ترقی وچ نثر دا کردار بہت اہم اے جے زیاد نثر وچ لکھیا جاوے تے زبان دی ودھوتری لئی اونا ای بہتر اے۔ اکہویں صدی دے مُڈھ نال پنجابی لکھن والیاں دا دھیان ایس پاسے اے کہ اوہ چنگی تے نگھر نثر ول دھیان دیون ہمت تے دلیری نال کم کرن والیاں دے کئی ناں سامنے آئے جیہناں پنجابی نثر نوں خاص کر کہانی دے کھیتز وچ گھائے پورن لئی ادم نال کم دے جتن دی لوڑ اے۔ پنجابی فکشن وچ اک ورھے 2021 وچ ایہیاں کتاباں دا وادھا ثبوت اے کہ پنجابی نثری کھیتز خاص کر کے فکشن وچ وادھا ہو رہیا اے تے نت نویں تجربے کیتے جا رہے نیں جو آون والے سے وچ ترقی دے وادھے دا اک وڈا ثبوت اے۔

حوالے

- 1- David Grambs, Literary companion Dictionary, Conwall(Britan)
Hartnal print, Bodnil, 1985, P:331
- 2- قدر آفاقی، پنجابی افسانہ تے ڈرامہ، لاہور، عزیز بکڈ پوار دو بازار، 1973، ص:13
- 3- بلد یونگھ دھالیوال، ڈاکٹر، کہانی شاستر تے پنجابی کہانی، پٹیالا: پنجابی یونیورسٹی، 2013ء، ص:45
- 4- آکاش، اوم پریم کٹیا، ص:175
- 5- جاوید بوٹا، چولاں دی برکی، لاہور: کتاب ترنجن، میاں جیمبرز ٹیمپل روڈ، 2021ء، ص:14
- 6- سعید الفت، ڈاکٹر، رہتل دیاں تصویراں، لاہور: سلیکھ بک میکرز سیکنڈ فلور مدینہ ٹاور مسلم ٹاؤن، 2021ء، ص:16
- 7- Singh, Pritam; Thandi, Shinder S. (1999). Punjabi Identity in a
Global Context. New Delhi: Oxford University Press. ISBN
978-0-19-564864-5
- 8- شہزاد اسلم، دریاواں دے ہانی، ص:142
- 9- صابر، علی صابر، بھکھ، لاہور: سانجھ پبلیکیشنز 46/2 مزنگ روڈ، 2021ء، ص:11
- 10- شاہین زیدی۔ اوکھے پینڈے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2021ء، ص:5
- 11- علی انور احمد، دو جی غلطی، لاہور: پنجابی مرکز، 129 عزیز منزل، حمزہ ٹاؤن، 19 واں کلو میٹر، فیروز پور
روڈ، 2021ء، ص:17
- 12- محمد احسان الحق، ڈاکٹر، افسانے کافن اور پریم چند کے افسانے، لاہور: الوتار پبلیکیشنز پوسٹ بکس
نمبر 7104، 2004ء، ص:47
- 13- پاشا، عرفان، پرتن، فلیپ

- 14- نذیر احمد ارمان، چودھری، پھٹ جگر دے، فیصل آباد: شہزاد پبلیکیشنز امین پورہ، 2021ء، ص: 10
- 15- واصف لطیف، ترقی پسند تحریک تے پنجابی شاعری، لاہور: پلاک، 1- فذانی سٹیڈیم فیروز پور روڈ، 2018ء، ص: 65
- 16- رونق جہاں بیگم، ڈاکٹر، اردو افسانے میں حقیقت نگاری، علی گڑھ: ایجوکیشنل بک ہاؤس، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی مارکیٹ، 2007ء، ص: 27
- 17- قاسمی، احمد ندیم، تہذیب و تمدن، لاہور: پاکستان بکس اینڈ لٹری سائونڈ 25 لوئر مال، 1999ء، ص: 210
- 18- رازی، حمید، کوٹھی نمبر 8، لاہور: سانجھ پبلیکیشنز 46/2 مزنگ روڈ، 2021ء، ص: 111
- 19- زاہد حسن، کہانی اک ماں دی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 2- کلب روڈ نرسنگھ داس گارڈن، شاہراہ قائد اعظم، 2021ء، ص: 25
- 20- زاہد حسن، کہانی اک ماں دی، ص: 58
- 21- محمد صغیر خان، ڈاکٹر، مولا چھ، لاہور: حلیمہ سنٹر، غزنی سٹریٹ اردو بازار، 2021ء، ص: 4
- 22- چاہل، ہر کیرت کور، تھوہراں دے پھل، لاہور: سلیکھ بک میکرز سیکنڈ فلور مدینہ ٹاور مسلم ٹاؤن، 2021ء، ص: 144

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ عابد حسین، پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

TRENDS OF PUNJABI SONG WRITING AND MASOOD CHAUDHRY

پنجابی گیت نگاری دی روایت تے مسعود چودھری

Abstract

The tradition of Punjabi Geet is owing new trends. Many Punjabi poets are painting there sentiments in new poetic diction. Most poets are presenting their songs with unique combination of topics and structure. Masood Chaudhry is one of them. He select different topics, styles, structures and poetic diction. In his songs he added topics related to religious, social, economical, and romantic traditions of Punjab . He express his meloncholic expressions in Punjabi folk and classic melody. It shows that he combine these two music traditions (folk and classic) of Punjab. So Masood Chaudhry is a new voice in Punjabi tradition of song writing.

Keywords: Trends, Poetic Diction, Style, Topics,

☆ پی ایچ۔ ڈی پنجابی ریسرچ سیکلر پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

Religious

انسان جذبیاں دی مورت اے۔ جذبیاں توں وانجھے نوں انسان ہو ہی نہیں نیا جاسکد ا۔ جذبات توں بغیر صرف مشیناں نیں۔ انسان دی جبلت اے اوہ اپنے جذبات راہیں اپنے ورگ دیاں جنیاں نال سانجھ کرنا چاہندا اے۔ جذبیاں نوں نال دے جنیاں تیک اپڑاؤن لئی انسان اظہار دے کئی وسیلے بھالدا اے۔ لوک تے ادب جذبیاں دے اظہار دے وسیلے نیں۔ پنجابی ادب دوہاں وسیلیاں نال مالا مال اے۔ پنجابی وچ اک پاسے لوک گیتاں دیاں اینکاں صنفاں تے موضوع ملدے نیں دوہے پاسے طبع زاد گیت نگاراں سوہنے وادھے کیتے نیں۔ گیت بارے تقریباً سارے کھوج کار تے پارکھ متفق نیں کہ گیت شاعری دی اوہ صنف اے جیہڑی گائی جاسکدی اے۔ ایہہ کسے راگ وچ گائے جاندے نیں۔ گیتاں دے موضوع باقی ادبی صنفاں وانگ لہا ارتقائی سفر طے کردے نیں۔ لوک گیتاں وچ زندگی دے سارے انگ اپنے رنگاں دی آب تاب نال موجود نیں۔ شروع دے طبع زاد گیتاں وچ صرف دھار مک نوعیت دے بھجن سن۔ جیویں سعادت علی ثاقب ہوراں ”پنجابی شاعری تے موسیقی دا سمبندھ“ وچ دس پائی اے کہ

”مسلمان اتھے آئے تاں مندر اں وچ بھجن، کیرتن تے بشن پدے توں
لے کے دُھر پد تک دی گائیکی رائج سی۔ پہلے پہل مسلمان گویاں دی تقلید
وچ دُھر پد گانا شروع کیتا تے ایہ کافی دیر تک اوہناں وچ پرچلت
رہیا۔ مسلمان گائیکاں نے البتہ دُھر پد وچ کرشن جی، شیو جی تے دوہے
رشیاں دیاں صنفاں دے نال نال اللہ تے رسول ﷺ دیاں حمداں تے
نعتاں دے بول وی بنھنا شروع کردتے“۔ (1)

مذہبی نوعیت دی گیت نگاری توں بعد کلاسیکی دور شروع ہو یا۔ کلاسیکی دور وچ لوک گانک مختلف کلاسیک شاعراں دے کلام زبانی یاد کردے تے میلیاں ٹھیلیاں تے گا کے لوکائی دامن پرچاندے۔ اسے ضمن وچ کافیاں تے دوہڑے جیہاں صنفاں میلیاں ٹھیلیاں تے عُر ساں دی شان ہویاں۔ کافیاں تے دیگر کلاسیک کلام قوال قوالی دے روپ وچ پیش کردے۔ قوالی بارے ریگولا بر شادت جانکاری دیندے نیں:

“it represents the personal legacy of the great

poet, musician and statesman Amir Khusrau who was also the saint Nizamuddin's favourite disciple and infact, is burried next to him. Indeed he is genrally considered the founding father of the qawwali and of the qawwali performers''.(2)

صوفی جتھے گئے اوتھے توالی تے سماع دی روایت جاری ہو گئی۔ چشتی صوفیاں توں بعد ہندوستان وچ قادری سلسلے دے بزرگاں ایس روایت نوں قبول کیتا۔ سلطان باہو، شاہ حسین تے بلھے شاہ جیسے پنجابی قادری صوفی وی اپنا کلام راگاں وچ لکھدے دسدے نیں۔ کلاسیکی دور وچ گیت گاؤن دا مزاج عام میلیاں تے عرساں تے جاری ہو یا۔ کلاسیک شاعراں دی فکر عوام دی مذہبی، اخلاقی تے روحانی تعلیم دا وسیلہ بنی۔ صوفی شاعراں دا کلام وی کسے حد تک محفوظ ہو گیا۔ اوس دور وچ کئی کلاسیک داستاناں لکھیاں گئیاں جہاں دا ظاہری روپ مجازی عشق والا سی۔ مجازی عشق تے حقیقی دے میل نے رومانی جذبیاں دی شاعری نوں لوکائی وچ عام کیتا۔ ایس سلسلے وچ وارث شاہ دی ہیر ، پیلودی مرزا صاحبان، میاں محمد بخش دی داستان سیف الملوک وغیرہ رومانوی انگ دی شاعری سی جیہوں لوکائی ولوں سلاہنا ملی۔ انگریز دے آون مگروں سیاسی افراتفری تے بغاوت دے جذبات اُبھرے کئی لوک طبع زاد شاعراں انگریز راج دی کھل کے تند یا کیتی۔ جس پاروں قومی شاعری نوں اچیرنا ملی توالی تصوف دا انگ بن گئی۔ قومی تے سیاسی نوعیت دیاں نظماں واسطے کوئی ہور پلیٹ فارم بناون دی لوڑ محسوس ہوئی۔ ایہ پلیٹ فارم اڈواڈ سیاسی تے سماجی انجمنناں دے جلسیاں وچ ملیا۔ اڈواڈ شاعر اپنا اپنا کلام جلسیاں وچ پیش کردے تے لوکائی کولوں کھیڈے علامہ محمد اقبال وی اپنا کلام انجمن حمایت اسلام دے جلسیاں وچ گا کے پڑھدے رہے۔ اس دور دے پنجابی شاعراں وچ استاد عشق لہر، استاد ہدم، مولانا بخش کشتہ، فیروز دین شرف، حکیم شیر محمد ناصر تے ہور کئی تحریک آزادی دے شاعراں دا ناں نیں۔ جیہناں دا ذکر ڈاکٹر شہباز ملک اپنی کتاب آزادی دے مجاہد لکھاری وچ کیتا:

مولا کرم کر ہند دے حال اُتے، مسلمان ایہدا مسلمان ہووے
 دلوں کڈھ کدورتاں ساریاں نوں، اک دوسرے توں قربان ہووے
 سارے فیصلے ہون قرآن اُتے، اگے وانگ اسلام دی شان ہووے

عشق لہر کہہ نبی دا واسطہ ای، ایس ملک اندر پاکستان ہووے (3)

پاکستان بنن مگروں پاکستانی لکھاریاں دی کھیپ مغربی دنیا توں کافی متاثر ہوئی۔ اوہناں لکھاریاں نے ادب نوں طبقاتی کش مکش مکاؤن تے انقلاب لیاؤن دا وسیلہ سمجھیا۔ اوہناں جو ادب تخلیق کیتا اوہدے وچ عام لیسے ماڑے بندے دے معاشی مسئلے نوں کھل کے بیان کیتا اوس دور وچ پاکستان فلم انڈسٹری اپنے عروج تے سی۔ پنجاب دی موسیقی پسند لوکائی نے فلماں وچ گیتاں نوں پسند کیتا گیت ہر فلم دا لازمی انگ بن گئے۔ فلماں وچ اک پاسے ملوک رومانی جذبیاں نوں گیت دا بانا پویا جاؤن لگا تاں دوجے پاسے استحصالی قوتاں دے استحصالی نوں موضوع بنایا۔ فلمی دور وچ ہر قسم دے موضوعاں نوں گیتاں وچ تھام ملن لگی۔ فلماں وچ قومی، رومانی سماجی گیت سن جیہڑے مذہبی نوعیت دے گیت نے۔ مسعود چودھری ایس روایت توں چنگی طرح واقف نیں۔ جہاں کول ہر رنگ تے ہر رنگ دا گیت ملدا اے۔ حمد دے موضوعاں توں ظاہر اے اوہو نیں جیہڑے صدیاں توں چلدے آرہے نیں نوکلکیاں جذبیاں پاروں ایہہ مڑ مڑ نوں ہوندے جارہے نیں۔ مسعود ہوراں ایہو کیتا حمد دار ہاؤ رب نوں یاد کرن دا ہوکا دیندا اے نال ای ”دُخن اقرّب“ ول وی دھیان کراؤندا اے۔

اللہ ای اللہ بول او بندیا اللہ ای اللہ بول

جیہڑا ہر دم تیرے کول او بندیا اللہ ای اللہ بول (4)

مسعود چودھری نے نعتیہ گیتاں وچ مدینے بارے اپنے جذبیاں دا اظہار کیتا اے۔ مسعود چودھری براہ راست نبی اکرم دی ثناء بیان کردے نیں۔ ایس دا کارن عقیدت اے جے ہزار وار عرق گلاب نال چیمہ پاک صرف کریئے تدوی ادب دا تقاضا اے کہ رسول اللہ دا نام نامی چیمہ تے نہیں لیانہ جاسکے۔ ایسے اصول نوں موہرے رکھ کے مسعود چودھری نے پوری نعت وچ صرف رسول اللہ دے شہر دا ہی ذکر کیتا سوہنے شہر نوں بار بار ویکھن دی سدھر دا اظہار کیتا۔ اوہناں دی قلبی عشق دلی کیفیت تے جذبہ ایمانی دی جھلک دسدی اے گیت ”سہیلی“ وچ دل دے بھیت

سانچھے کیتے گئے نیں۔ ”رائنجن ڈھول“ دے حسن دے جلوے آفاقی پیغام تے اوہدے راہیں آون والی تبدیلی دے نال تعلق تے عشق دی کہانی اے۔ گیت وچ فنکاری تے حسن ایہہ کہ سہیلی نال راز دیاں گلاں نیں جیہڑیاں کسے ہور نوں دسیاوی نہیں جاسکدیاں۔ جدوں ”رائنجن“ پریم دی جوت جگا دیوے فیروں لوں مہک اٹھدا اے دھالاں پان نوں پیر آپے اٹھدے نیں ایہہ اودوں ہوندا اے جدوں لیکھ سولے ہون فیروں یار پُتل جھاتی پاؤندا اے فیروں دھالاں وی پندیاں نیں۔ مسعود چودھری نے حیاتی دا ڈھیر چر جرمی وچ لنگھایا۔ اوہناں محسوس کیتا دیس دیس ہے تے پردیس پردیس۔ اوہناں جا پیدا دیس وچ رہندیاں جیہڑیاں شیواں سانوں اوگن ہاریاں لگدیاں نیں پردیس وچ یاد آوندیاں نیں تے گن ومنتیاں لگدیاں نیں۔ دیس وچ رہندیاں جیہڑا دیس پیار مدھم ہوندا اے اوہ پردیس وچ جا کے سیکنڈ نیشنلٹی دی پان تے چڑھ کے ہور اجلا تے چمکدار ہو جاندا اے۔ اوہناں دے گیتاں وچ اک پاسے دیس دی محبت اے تے دوجے پاسے ایہدی ترقی دیاں دعاواں:

میری جنت تے میری جان
تیرے ناں اے پاکستان
پاکستان اے پاکستان
تیرے تڑکے تیریاں شاماں
مانیاں نیں سبھ خاصاں عاماں
سبھناں اُتے میں قربان
پاکستان اے پاکستان (5)

مسعود چودھری نیڑے ملک اودوں ترقی کرے گا جدوں ملک تے قوم دے سماجی مسئلے سمجھ کے اوہناں دا اُپاء کیتا جائے گا۔ مسعود چودھری جیہہ پروگریسو ذہن رکھن والا جی سب توں پہلاں زنانی تے مرددی ونڈ نوں مکا نا چاہندا اے۔ اوہناں آگوبن کے سوانی دے حق لئی آواز چکی۔ سماج وچ انصاف دو ان لئی آہر کر دے دکھائی دیندے نیں۔ ظلم دے ہنیریاں نوں چانن وچ بدلن لئی آس اُمید نوں مسعود ہوراں شاعری راہیں دکھایا اے۔ ایسے آس اُمید نوں انج بیاندے نیں:

کد مکننا ظلم ہنیر

ہُن پھٹنی کدوں سویر (6)

مسعود چودھری جتنے پیار محبت دے گیت گاؤندے نہیں اوتھے حیاتی دیاں پرتاں نوں پھر ولد اتے سماج دیاں غلط قدراں قیمتاں دے خلاف وی آواز چکدے نہیں۔ رومانس ہر جیوندے دل داس تے اے۔ دنیا دی ہر بولی وچ رومانس اے۔ مسعود چودھری دے گیتاں وچ رومانس بھروسے ڈھنگ ڈلھکاں ماردا دکھالی دیندا اے۔ اوہ کدے رومانس دا اظہار کھلے ڈلھے ڈھنگ الیکدے نہیں تے کدے لفظاں دیاں پرتاں وچ لکا کے۔ اندر جیت حسن پوری، مسعود چودھری دے گیتاں وچ سماجی مسئلیاں بارے اپنے وچار رانج دتے ہیں:

”مسعود چودھری دے ایہ گیت سماج دی صحیح تصویر پیش کردے ہن۔ ایہ شیشہ وی ہن تے دیواوی، ظلم تے جبر دے خلاف بغاوت اتھری تے مونہہ زور جوانی نوں کورا ہے پین توں ورجنا تے متاں دینا اوہدے گیتاں وچ تھاں تھاں نظر آوند اے۔“ (7)

مسعود چودھری گیتاں راہیں محبوب نوں صرف کمران نوں چھیاں پان توں ای نہیں روکیا سگوں کچے بورتے کچے لک دی گل کر کے اوہدے کچ پنے تے نادانی دی گل وی چھوہی دسیا کہ دنیا پتھر دل اے اوہ کچے بور نوں بڑیاں حرص بھریاں اکھاں نال ویہندی اے توں اے ”کچ“ ایس تینوں دنیا دے رویے تے لوکاں دیاں اکھاں اندر لکے فریب داسر نہیں اے ایس گلوں ای خش ایس کہ عاشقاں دادل مٹھی وچ کھس لینی ایس اے تے ویہڑے وچ تاریاں دا موتیا لوان دیاں رتجھاں نہیں پکاں دی چنی اُتے تارے جگدے نہیں پر کل ایہناں دا ڈاڈا ہامل تارنا پیندا اے۔ مسعود چودھری دے گیت رومان دے نال نال حسین خواہاں تے دلکش یاداں دی شاعری نہیں۔ اوہناں دے گیتاں نوں پڑھ کے تاثر اُبھر دا اے کہ ناری دے حسن تے محبت داناں جیون اے۔ پنجابی گیتاں وچ مسعود چودھری نے کھلم کھلاتے بے دھڑک رومانس دے جذبیاں نوں بیانیا۔ مسعود چودھری دے گیتاں نوں پڑھ کے احساس اُبھر دا اے کہ اوہ کسے خاص محبوبہ دیاں اداواں دا شکار ہوون نالوں بوہتا اپنی سرمستی تے عشق اُتے فدا اے۔ بندہ جدوں الھڑ جذبیاں نوں شاعری وچ لیکے تاں ہی ہجرتے وصل منکھی شاعری لئی اُچھے موضوع بندے نہیں۔ مولانا روم دی مثنوی

مڈھ ”نے“ یعنی وُجھلی توں بچھا جیہڑی اصل توں دُور ہو کے وچھوڑے وچ کر لاندی اے اوہدی کر لٹ منکھاں دے بت دی اتھاہ ڈونگھیا ئی وچ رڑھ کے ازلی وچھوڑے نوں موہرے دھردی اے۔ پنجابی وچ ہجرتے وصال بارے بہوں کجھ لکھیا گیا۔ ہر شاعر نے بت موجب ہجرتے وصال دیاں مورتاں گھڑیاں۔ مورتاں ویلے دے چکرتے حالات دی رنگارنگی پاروں مہاند رے بلدی رہی۔ ہجر وصال اجیہاں تصویراں نیں جنہاں وچ ہر فنکار اپنے تجربے تے سدھر موجب رنگ بھر دا اے۔ مسعود چودھری کلاسیکی ریت نوں اگے ٹور دیاں گیتاں وچ ہجر وصال نوں الیکدیاں لکھدے نیں:

دھونی وانگوں دُھنھاں نالے روواں کدی ہساں میں

تیریاں بہانیاں دا بھیت وی نہ دساں میں (8)

مسعود چودھری دے گیتاں وچ ہجر وچھوڑے تے اوہدی اگ دا پورا پورا سیک موجود اے۔ لگ چھپ کے ہنجو وگاؤن داسماں نہیں ایس لئی گیتاں وچ احتیاط نہیں سگوں بڑی بے باکی تے بے خوفی دی فضا اے۔ دل دا حال تے حالت زار کھل کھلا کے بیان کیتی اے۔ مسعود چودھری ماہر نفسیات وانگر ساری کیفیت نوں گیتاں دا موضوع بنایا گیتاں وچ ماہر نفسیات والی بے رحمی نہیں سگوں گیت نگار دی ہمدردی دا پرچھاواں اے۔ ہمدردانہ رویے نے گیتاں وچ درد تے سوز دی لے نوں ترکھا کیتا اے۔ ایس ترکھ نوں کاٹ دار موسیقی دی اٹکل نال کیتا گیا اے۔ موسیقی رب دی دتی اجہی نعمت اے جیہدا جوڑ روح تے قلب نال نیں۔ موسیقی دی زبان عالمگیر ہوندی اے۔ ایہہ نہ لفظاں دی محتاج اے نہ کسے آسرے دی سر نال تگی ہوئی اکو آواز سارے انساناں اُتے اکو جیہا اثر پاندی اے۔ گیت تے موسیقی لازم ملزوم نیں۔ گیت دا تعلق ناری نال اے کیوں جے گیت منکھ دے دل دیاں ڈونگھیا ئیاں وچ لکے ہوئے نرم تے کوئل جذبیاں داناں اے کوئل جذبے زنائی وچ حدوں ودھ نیں۔ ایسے پاروں گیتاں نوں زنائیاں دے گیت وی آکھیا جاند اے۔ مسعود چودھری نے کئی راگاں تے راگنیاں وچ اپنے گیت لکھے نیں۔ گیتاں وچ موسیقیت دے بھروسے رنگ نیں۔ ہر گیت اپنے اپنے راگ تے پورا اُتر دا اے۔ اوہناں پنجابی گیتاں دی روایت نوں نہ صرف اگانہہ ودھایا سگوں پُرانے موضوعاں دے نال نال کجھ نویں موضوعاں نوں گیتاں دے مزاج دے مطابق ڈھال کے پیش کیتا۔

حوالے

- 1 ڈاکٹر سعادت علی ثاقب: پنجابی شاعری تے موسیقی دا سمبندھ؛ پریس اینڈ پبلی کیشنز ڈیپارٹمنٹ یونیورسٹی آف دی پنجاب لاہور، 2022ء، ص 226
- 2- Regula Burchhadht Qureshi: Sufi music of India and Pakistan: Oxford University Press Karachi، 2006، P:13
- 3 ڈاکٹر شہباز ملک: آزادی دے مجاہد لکھاری؛ مکتبہ میری لائبریری لاہور، 1981ء، ص 26
- 4 مسعود چودھری: دکھاں بھری پرات؛ مکتبہ روشن خیال لاہور 2007ء، ص: 12
- 5 اوہی، ص: 67
- 6 اوہی، ص: 76
- 7 اوہی، ص: 76
- 8 اوہی، ص: 117

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ماریہ طاہر، پروفیسر ڈاکٹر مظہیر احمد شفیق

EFFECTS OF PROGRESSIVE MOVEMENT ON THE NOVELS OF FERZAND ALI

فرزند علی دے ناولاں اُتے ترقی پسند تحریک دے اثرات

Abstract

Ferzand Ali is well-known Punjabi novelist. He wrote many novels on different topics in Punjabi language and gave exundation to Punjabi novels. He is progressive writer and supporter of carl marks's theory. His novels are representative of the effects of progressive movement as well as. His novels reflect the status of lower class. He wroted on exploitation, poverty, backwardness, feudalism, injustice and class rank. He did not only explain the problems of lower class as well as raise his voice for their rights.

Keywords: Progressive Movement,

Class Division, Injustice, Feudalism

تبدیلی فطری عمل اے بدلاء دے عمل وچ کائنات داسپین تے ترقی لگی اے۔ کائنات وچ ہون والیاں
مسلسل تبدیلیاں انسان تے ماحول اتے اثر انداز پاؤندیاں نیں۔ انسان فطری طور تے بدلاء داجا ہیوان اے۔ اوہ

☆ پی ایچ۔ ڈی پنجابی ریسرچ سکالر پنجاب یونیورسٹی، لاہور

☆ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

یک رنگی تے جمودنوں ڈھیر چر سہہ نہیں سکدا۔ عقل تے شعور راہیں تبدیلیاں اتے غور کردا حیاتی تے کائنات نوں بھالن دی کوشش کردا اے۔ شعور تے عقل پاروں اوہنے نوں جہان تخلیق کیتے۔ جس پاروں ادب دا حسن، روح تے تازگی اوہدوں تیکر قائم رہوے گی جد تیکر ادب وچ مثبت بدلاء آوے گا۔ جدوں سماج تے ادب جمود دا شکار ہو جائے اوس ویلے سماج دے حساس تے ذمہ دار کچھ جمودنوں توڑن لئی آگے ودھدے نیں فیراک تحریک پھلدی اے۔ کوئی بدلاء یا تبدیلی راتوں رات ہوند وچ نہیں آوندی سگوں ایہدے کچھ لمیری نس بجھ ہوندی اے۔ جیہڑی چنگ وانگنوں دھلدی رہندی اے فیر انقلاب داروپ وٹا کے پورے سماج نوں اپنے کلاوے وچ لے لیندی اے۔ بدلاو ادنیادے کسے وی خطے وچ آوے اوہ پوری دنیا تے اثر چھڈدا اے دنیا دے سوجھوان ایس بدلاء توں اثر قبولدے نیں۔ انج ادب دا سانگا وی کسے اک خطے، قوم تے زبان نال نہیں ہوند سگوں ایہہ پوری دنیا دا احاطہ کردا اے۔ قوماں نوں آپس وچ جوڑدا اے تاں جواک دو جے دی تہذیب، رہتل سارے ثقافت نوں جانن دا موقع ملے تے دنیا وچ امن قائم ہووے۔ دیہویں صدی وچ عالمی پدھرا تے اہلیاں تبدیلیاں ہونیاں سن جہناں پوری دنیا اتے گوڑھا اثر چھڈیا۔ 1914ء عالمی جنگ دیاں تباہ کاریاں، 1930ء جرمنی وچ فاشسزم تے 1917ء وچ لینن دی آگوائی وچ مارکسی فکر پیٹھ آون والے روسی انقلاب پاروں پوری دنیا وچ انقلابی تے عوامی تحریکاں کھٹیاں۔ روسی استحصال مکاون، انقلاب، غیر طبقاتی وٹڈ، آزادی، محنت کشاں تے مزدوراں دے حق وچ اٹھن والی آواز دی گونج دنیا دے ہر کونے اپڑی جس پاروں پوری دنیا وچ پیٹھلے طبقے، مزدوراں، ہاریاں، غلاماں تے محنت کشاں وچ اپنے حق لئی آواز چکن دا شعور ودھیا۔ عالمی پدھرا تے ہوون والی اتھل پتھل نوں ہندوستان تے ہندوستانی طالبعلمان سجاد ظہیر تے ملک راج آنند جیہڑے اوس ویلے یورپ وچ تعلیم حاصل کر رہے سن، نے وی محسوس کیتا۔ طالبعلمان دے سامنے ہندوستان دے معاشی، سیاسی، سماجی تے ثقافتی حالات واضح سن۔ اوہناں ہندوستان دی آزادی، استحصالی نظام مکاون، انقلاب، غیر طبقاتی سماج لئی 1935-1936ء وچ لندن وچ انجمن ترقی پسند لکھاریاں دی بنیاد رکھی۔ ادبی تے ثقافتی تحریک جنے ادب، سماج تے حیاتی اتے گوڑھا اثر پایا۔ تحریک نے ادب نوں سماج دا اٹوٹ انگ بنایا تے انجمن دے منشور وچ تحریک تے ترقی پسند ادب دے مقصد واضح کردیاں دسیا کہ:

”ہم چاہتے ہیں ہندوستان کا نیا ادب ہماری زندگی کے بنیادی مسائل کو اپنا

موضوع بنائے یہ بھوک، افلاس، سماجی پستی اور غلامی کے مسائل ہیں۔“ (1)

انجمن دے منشورتوں واضح اے کہ تحریک نے ادب نوں سماج دا حقیقی ترجمان بنایا۔ ادب برائے ادب دی تھاں ادب برائے حیاتی دی گل ہوئی تے اجہا ادب گھڑن ول پریریا جیہڑا عام لوکاں نال رشتہ جوڑے، حیاتی دے مڈھلے مسئلے بیان کرن دے نال نال پٹھلے طبقے وچ سماجی شعور اگھیرے۔ ایس تحریک نے لکھاری دی داخلی دنیا دا خارجی دنیا نال رشتہ جوڑیا۔ انسانیت تے مساوات نوں مذہب دا درجہ دتا۔ انفرادیت دی تھاں اجتماعیت دی گل کیتی تے ادب نوں با مقصد بنایا۔ ترقی پسند ادب دی تعریف کجھ ناچ اے کہ:

”وہ ادب جو زندگی کو اپنے حقیقی روپ میں پیش کرے جس میں زندگی کی تفسیر

ہی نہیں تنقید بھی ہو اور جس میں زندگی کو بہتر بنانے کی صلاحیت بھی ہو۔“ (2)

ترقی پسند لکھاریاں نے ہندوستان دی آزادی، غلامی، انقلاب، سماجی تے معاشی استحصال، غربت، بھکھ، جاگیر دارانہ تے سرمایہ دارانہ نظام دیاں ات گردیاں، ظلم، ہاریاں تے مزدوراں دے حق، انصاف تے مارکسسزم نوں اپنیاں لکھتاں دا حصہ بنایا۔ پاکستان بنن مگروں مارشل لاء دور دیاں ہنیر گردیاں، طبقاتی فرق، بھک، ونڈ ویلے ہوون والے ظلم تے پٹھلے طبقے دیاں اوکڑاں نوں ادب دا موضوع بنایا۔ تحریک نے ترجمہ نگاری نوں اگھیریا جس پاروں دو جیاں زباناں دے ادب دا مطالعہ کرن دا موقع ملیا تے ناول، ڈرامہ، افسانہ، انشائیہ، سفر نامہ ور گیاں صنفاں نے ہندوستانی نثری ادب دا گھیرا موکلا اے۔ شاعری وچ آزاد نظم، معر انظم شعری صنفاں دا حصہ بنیاں نال حیاتی تے اسلوبی تجربے وی کیتے گئے۔ ترقی پسند تحریک دے اثرات برصغیر دیاں دو جیاں زباناں دے نال پنجابی زبان ادب اتے وی ڈونگھے نیں۔ فرزند علی پنجابی ادب دا اچاناں اے اوہناں دیاں لکھتاں پنجابی ادب وچ نملے وادھے کیتے۔ فرزند علی کامریڈ نیں تے مارکسی سوچ رکھدے نیں اوہناں دا تعلق پٹھلے طبقے نال اے جس پاروں اوہناں اوس طبقے دیاں اوکڑاں، طبقاتی فرق تے استحصال نوں نیڑیوں دیکھیا تے لکھتاں وچ بیان کیتا۔ اقبال قیصر آکھدے نیں:

”جنا حقیقی فرزند اے اوہنی ہی اوہدی زندگی حقیقی اے۔ کیوں جے فرزند

اوس ماحول وچ رہیا تے جو کجھ ہنڈایا اے، اوہنے اپنی زندگی نوں تے

اپنے ساتھیاں دی زندگی نوں پینٹ کیتا اے۔ اوہ حقیقی زندگی دی نمائندگی

کرداے۔“ (3)

اوہ واہی بیچی کردے سن پر گھر دے دانے پورے نہ ہوون پاروں اوہناں فیکٹری وچ مزدوری شروع کردتی۔ واہی وان دا فیکٹری وچ کم کرنا چنگا نہیں جانیجا جانداسی جس پاروں اوہناں نوں سماج دی مخالفت دا سامنا کرنا پیا۔ فیکٹری جاؤن مگروں اوہناں دے طبقاتی شعور نوں ہور پکیائی ملی۔ اوہناں سوشلسٹاں دے کنونشن تے مزدوراں دے جلسیاں وچ نظماں پڑھیاں۔ اوہناں دی آگوائی پٹھ مزدوراں اپنے حق لئی جلوس کڈھے۔ ”ایشیا سرخ اے“، ”جیہڑا واہوے اوہی کھاوے“ ورگے نعرے لائے۔ مارکسی سوچ تے ترقی پسند شعور ایہناں اکھراں وچ دکھالی دیندا اے:

”سائیں نال ملاقات ہوندی تاں اوہ مینوں مارکس سزم بارے بہت کجھ سمجھایا کرداسی۔ اوہدی گل دل نوں چنگی لگدی سی کہ سارے اک ہوون، سا تجھے دکھ تے سا تجھی بھکھ ہووے، پر میں سوچدا انج کیوں ہوئی؟ سائیں دا جواب ہوندا ’ادھی دنیا وچ تاں ہو گیا اے۔‘ روس وچ، چین وچ، ویت نام تے کئی ہور ملکاں دے ناں لے کے اوس آکھیا ’اتھے وی بس سوشلزم آیا کہ آیا۔‘“ (4)

مارکسی تے ترقی پسند فکر اوہناں دے ناولاں وچ وی اگھڑویں دکھالی دیندی اے۔ ترقی پسند تحریک نے مرداں دے سماج وچ زنانی نوں باہمت تے بہادر بنا کے پیش کیتا۔ ترقی پسند فکر دی زنانی حیاتی دیاں اوکڑاں تے وین نہیں کردی سکوں مرداں دے سامنے کھلو کے اپنا حق منگدی اے سماج دیاں جکڑ بندیاں نوں قبولدی نہیں۔ فرزند علی دے ناولاں وچ سوانی باہمت تے حوصلہ مند اے اوہناں ترقی پسند سوچ تے شعور راہیں سماج نوں بدلن، حق لئی آواز چکن تے فرسودہ روایتاں تے خیالاں توں بغاوت کیتی۔ فرزند علی دا پہلا ناول ’تائی‘ (1986ء) اجہی سوانی دی کتھا اے جیہڑی مرداں دے سماج وچ ڈٹ کے کھلوتی اوہ اپنا تے اپنے حق دا تحفظ جان دی سی۔ ناول دا مرکزی پاتر ’تائی‘ مثبت تے سچی سوچ رکھن والی سوانی اے جیہڑی سماج دیاں مثبت قدراں دی راکھی کردی تے انسانیت دی علامت بن کے سامنے آئی۔ سماج دے بھگیاڑاں کولوں کونجاں نوں بچاوندی تے بھگیاڑاں دا مقابلہ کرن توں جھکدی نہیں۔ سجاد حیدر مضمون وچ ’تائی‘ دے پاتر بارے لکھدے نیں:

”ناول نگار نے اس کردار کی استقامت اور آن دکھانے کے لیے کہیں بھی بیرونی نظریات کا سہارا نہیں لیا، بلکہ اسے اپنی مٹی سے گوندھی گئی، اپنے ہی حالات کی آئینہ پر پکائی ہوئی صورت کا حسن دیا ہے اور اس میں زندگی کی روح پھونکی ہے۔“ (5)

ناول پنجابی وسیب دے پٹھلے طبقے دی نمائندگی کردا اے پنجاب دی تہذیب تے ثقافت، ریتاں دیاں چنگائیاں تے برائیاں نوں حقیقت پسندی نال اچار یا گیا اے۔ ترقی پسند تحریک نے مزدوراں تے کساناں دے حق دی گل کیتی۔ محنت پٹھلا طبقہ کردا تے فائدہ اپرا طبقہ چکدا اے۔ ترقی پسند تحریک نے سرمایہ دار تے جاگیر دار طبقے دے دھرو نوں بے نقاب کیتا تے مزدوراں کساناں دے استحصال دے خلاف آواز چلی۔ محنت کشاں، مزدوراں تے کساناں نوں سماج دا اہم انگ جانیا اوہناں وچ حق لئی سماجی تے معاشی شعور پیدا کیتا۔ فرزند علی دادو جانا ناول ’اک چونڈھی لون دی‘ (1994ء) ٹریڈ یونین بارے لکھیا گیا۔ ناول دی کہانی جاگیر دار دے کامے گلاب دین تے جاگیر دار سیداں دو آ لے گھمدی اے۔ جاگیر دار، سرمایہ دار طبقے تے ماڑے مزدور تے کسان طبقے وچ کھچ دھرو دکھائی اے۔ سعید بھٹانا ناول بارے لکھدے نیں:

”ایہہ ناول پچھلے چالھی ورہیاں توں پٹھلے میل دے حق لئی یدھ تے

اتلے میل دے دھروہاں دی کتھا اے۔“ (6)

ا پر لے طبقے دے دھروہاں دے خلاف جد پٹھلا طبقہ آواز چکدا اے تے آواز نوں دب دتا جاندا اے اخیر پٹھلا طبقہ حق لئی لڑا طاقتور طبقے سامنے اپنیاں لوڑاں پاروں ہتھیار سرسٹ دیندا اے۔ ناول دا انقلابی تے ترقی پسند پاتر ’سنتا‘ مزدوراں دا آگوبن کے انقلاب لیا ونا چاہندا سی۔ حق بارے شعور دینا تے مل مالکاں تے جاگیر دار طبقے کولوں اپنے حق کھوہن لئی پریردا اے۔ سرمایہ دار تے جاگیر دار طبقے نوں انقلابی رویہ قبول نہیں سی جھوٹے مقدمیاں وچ پھسا کے موت داراہ دکھایا گیا۔ اوہ طاقت تے جھوٹے مقدمیاں اگے بے وس ہو کے منفی سماج تے ا پر لے طبقے نال رل گیا۔ دو بے ترقی پسند پاتراں ’نکی‘ تے ’گوگے‘ نال وی ایہو ہویا دونوں انقلابی سن پر حیاتی دونوں نال دھرو کیتا۔ اخیر ’نکی‘ تے ’گوگا‘ جاگیر داراں دے کامے بن کے اپنے پرکھیاں دی ریت نبھاؤن اتے مجبور ہو گئے۔ ناول دے پاتر

’جیونا‘ راہیں سرمایہ داری نظام نوں چنگا جھیا گیا ایہدے راہیں نظام جا پدا اے کہ نظام نے نسلاں نوں غلام بناون دا منصوبہ بنا رکھیا اے۔ جس سرمایہ داری نظام دی اوس سلاہنا کیتی اوس دا پہیہ جیونے ورگے مزدوراں دے خون پسینے نال چلدا اے تے نظام مزدوراں نوں اوہناں دے حق توں محروم کر کے اوہناں دا خون چوس رہیا اے۔ جدوں اوس اپنے حق دی اک چوٹھی لون دی، منگی تاں اوس نوں مارتا گیا۔ فرزند علی سرمایہ داری نظام دے خلاف مارکسسزم دی گل کیتی اے اوہ مزدوراں دے استحصال نوں سامنے لیاون دے نال نال اوہناں نوں غور کرن، سوچن تے اپنے حق دا شعور دوان لئی وی پریردے رہے۔ اوہناں ترقی پسند فکرنوں لوکاں اگے انج پیش کیتا:

”۔۔۔ میں اوہناں نوں بس اینا ہی آکھا گا کہ صرف سوچن، غور کرن، ایہہ

سبھ کیوں اے۔ کون اے ساڈے حصہ دا حق کھاون والا تے کون اے

اساڈی خوشی لکاون والا۔ سوچو، لہھو اوہ کون اے۔ کون اے جیہڑا اساڈے

ساہ اپنے ناویں لائی جا رہیا اے۔ دوایاں مزدور بناوندے نیں پردوائی نہ

لہھن پاروں مزدور ہی وقت توں پہلاں مرجاندے نیں۔“ (7)

منکھ برابر نیں سب لئی رزق وسیلے وی نیں ڈاڈھے رزق اتے قبضہ کر کے ماڑیاں دا جیون دکھی کری رکھدے نیں ترقی پسند لکھاری امید تے برابری دی گل کردے نیں۔ اوہ غیر طبقاتی سماج و سانا چاہندے نیں۔ فرزند علی وی ماڑے حالات وچ امید نہیں چھڈی تے سماج نوں بہتر بناون دی گل کیتی۔ ناول دے پاتر ’سنتا‘ تے ’نگی‘ ترقی پسند سوچ راہیں سماج وچ بدلاء لیاون دے چاہیوان سن تے سندر سماج و ساون دی آس رکھدے سن۔ سارے عنصران نوں سامنے لیاوندا گیا جیہڑے رل کے سماج وچ وگاڑ پیدا کر رہے نیں۔ جھوٹے تے مفاد پرست مولویاں نوں سماج دے وگاڑ دا ذمہ دار مٹھیا گیا اے۔ اوہناں جاچے جاگیر دار تے مفاد پرست مُلا رل کے لوکاں نوں بیوقوف بنائی رکھدے نیں۔ مُلا اپنے مفاد لئی جاگیر داری سوچ مطابق عوام چاردے نیں۔ دین دی اصل روح لوکاں اگے بیان کرن دی تھاں دکھو وکھ مذہبی مسئلیاں وچ لویٹی رکھدے نیں تاں جے لوکاں دا دھیان اصل حقیقتاں ول نہ جاوے تے جاگیر داری حکومت قائم رہووے۔ سماج دے کرتا دھرتا جتھے ڈگن لگدے نیں او تھے ای لو بھیاں نوں مفاد پرست مذہبی رہنما سہارا دیندے نیں۔ قانون سماج دا اہم رکن اے۔ قانون کمزور ہووے تاں سماج وچ توازن نہیں

رہندا ڈھیر برائیاں سماج وچ پھٹدیاں نیں۔ فرزند علی موجب قانون خانیا وچ ونڈیا اے۔ ماڑے لئی قانون دا کھیرا کجھ تے زور والے لئی قانون دے اصول وکھرے نیں۔ جس سماج وچ عدل خانیاں وچ ونڈیا ہووے اوس سماج دا کیہ حال ہووے گا۔ قانون صرف پیسے والیاں دا اے تے جدوں ماڑے بندے نوں انصاف نہیں ملدا فیر اوہ انصاف تے اپنا حق لین لئی شدت پسند رویہ اپنا وندا اے۔ ناول دے پاتر کیمو وی اپنے حق تے انصاف لئی انتہا پسند رویہ اختیار کرن دی کیتی اے۔ اوہ بے حس، منافق حکمران تے دو بے شعبیاں نال جڑے مفاد پرستاں دی گل کردیاں دسدے نیں کہ جیہڑے ذمہ داری نال اپنے فرض ادا نہیں کردے تے لوکاں نال دھرو کر دے نیں اوہ اچھے لوک نیں۔

ناول بھسمل (1995ء) ہڈ ورتی اے جس نوں جگ ورتی بنا کے سامنے لیا نندا اے۔ ایہہ ناول وی پٹھلے میل دیاں اوکڑاں تے استحصال دی سوہنی عکاسی اے۔ پنجاب تے سندھ دے ماڑے کساناں، راکھ، مزارعیاں، مزدوراں، پینڈو جیون ڈھنگ، پینڈو ویسیب دیاں معاشی پریشانیاں نوں الکیا تے اپنے پیو دے کوڑ ورتارے، بھراواں دے سلوک، انکھ، مزدور یونین دا سبھا، مزدور لیڈراں دی منافقت تے ماحول نال سمجھوتے نوں بیانیہ اے۔ ناول دی کہانی ادھ وچ استاد دامن دی ہڈ ورتی بن کے سامنے آئی۔ فرزند علی، استاد دامن نال خاص لگاء تے عقیدت رکھدے سن کیوں بے استاد دامن اوہناں نوں حیاتی لنگھاون دا ڈھنگ سکھایا تے سوچ نوں نوں اڈاری دبی۔ گوگی (فرزند علی) تے استاد دامن دا پچھو کڑا کو جیہا اے۔ دونوں غربت، محرومیاں تے بھکھ دے عذاب کٹے۔ اوہناں استاد دامن نال اپنی ملاقات، محبت عقیدت تے دامن دی حیاتی نوں ناول راہیں پیش کیتا اے۔ ناول اتے وی اوہناں دی ترقی پسند فکر گوڑھی دسدی اے۔ فیشن مارکیٹیاں وانگوں ڈرائنگ روم وچ بیٹھ کے لوکاں دے دکھاں تے استحصال بارے خالی گل نہیں کردے سگوں اوہناں نے مزدوراں، کساناں تے غریباں نال ہون والے دھرو، ظلم تے نا انصافی نوں اپنی ذات اتے وی جریا۔ گوگی (فرزند علی) تے اوہدے گھر والے زمیندار دے راکھ سن۔ گوگی دا پاتر راہکاں دی اوکھی حیاتی تے مشکلاں دی ترجمانی اے۔ راکھ دن رات فصل لئی محنت کرے پر اوہ ڈھڈ بھر چوگ توں وانجھے رہندے سن۔ اناج لین لئی راکھ زمیندار کو لوں رقم ادھار لیندے نیں ادھار دے بدلے اگلی ساری فصل زمیندار کوں گروی ہوندی۔ ادھار دی رقم نہ دے سکسن پاروں رقم دونی ہو جاندی اے۔ رہی سہی کسر آڑھتی تے پلس پوری کر دیندی اے۔ آڑھتی گاڈیاں دے مال وچ نقص کڈھ کے مال دی قیمت گھٹا دیندے نیں۔ راہکاں دی حیاتی

جنوراں ورگی جیہڑے زمیندار دی قید وچ ڈکے سن تے قید دا گھیرا دنوں دن تنگ ہو رہیا سی۔ راہکاں تے کساناں دے مندے حالات دا ذمہ دار کساناں تے راہکاں نوں ہی قرار دتا گیا۔ کیوں جے کساناں، مزدوراں، مزارعیاں تے پٹھلے میل وچ وڈیرا شاہی نظام سر جھکاؤن تے منگن دی عادت نوں انج بیاندے نیں:

”گوگی حیاتی دیاں سختیاں سیہان بھکھ مٹاؤن واسطے کیاں دا کمی بناتے مانگتاں
 دا مانگت اکھوانا پیندا سی پر گوگی غلامی نوں قبول کرن لئی تیار نہیں سی۔ اوہدے
 ذہن وچ طبقاتی ونڈ تے کھج دھر و بارے ڈھیر سوال سن۔ اوس سوچیا: اے ربا!
 ایہو جہی رہتل دی بہتر کیہ اے۔ میرے اندر ہور تلخی ودھ جاندی آخر انج کیوں
 اے؟ میں سوچدا کہ لوک اپنے آپ نوں ایہنا پینا کیوں بنا لیندے نیں۔“ (8)

اوہ حالات توں مجبور سماج دا حصہ سن جیہڑا کمی اے تے جس نوں بولن دی اجازت نہیں۔ دھرو دے خلاف بغاوت ہوئی، سماج تے پٹھلے میل دے سدھار لئی اگے ودھ کے کوششاں کیتیاں گئیاں۔ مفاد پرست مزدور لیڈراں دے مکھ توں گھنڈ چکے گئے۔ لوہی تے موقع شناس مزدور لیڈر سرمایہ دار طبقے دے خلاف انقلاب دے نعرے لائے پر سرمایہ دار دے سامنے ذاتی فائدے لئی اوہناں دا ساتھ دیندے۔ مزدور لیڈراں سرمایہ داراں توں ودھ مزدور نوں غلام بنایا۔ جیہڑے سچے ہمدرد مزدور لیڈر سن اوہ طاقت دے سامنے ہار کے کچھے ہٹ گئے باقیوں نوں سرکار آپ ہٹا دتا۔ ریاستی اداریاں دی منافقت تے ریاست دے کرتا دھرتا دے منفی رویاں دی وی دس پیندی اے۔ ناول دھاڑ وی (2012ء) وچ پنجاب دھرتی دی اصل تاریخ، حیاتی دے سچ، مزدوراں دے جیون، اتلے تے پٹھلے طبقے دی کشمکش، پینڈ و جیون دیاں اوکڑاں، جاگیر دار طبقے دیاں سازشاں، سیاسی، سماجی تے معاشی پکھاں نوں سوہنے ڈھنگ وچ پینٹ کیتا گیا۔ دھاڑ وی نسل تے جاگیر داراں دی اصلیت سامنے لیاندیاں انگریزاں دے تیار کیتے دھاڑویاں انگریزاں دے جاؤن مگروں جاگیر دارانہ نظام تے مالکی نوں پکھیاں کیتا۔ لوکائی نوں غلامی توں آزاد نہ ہون دتا۔ دکھو دکھنا جائز طریقیاں تے دھرو نال دولت اکٹھی کر کے لوکائی نوں مذہب دے ناں تے ونڈ کے امن برباد کر رہے نیں۔ ملکی وسائل تے طاقت اوہناں دے قبضے وچ اے جھوٹی شان تے جاگیر داری نظام نوں بچاؤن لئی سکے رشتیاں نوں وی قتل کر دیندے نیں۔ پیسے تے دولت دی ہوس نوں بیان کردے نیں:

”بندہ بندے نالوں دکھ ہوں اتے ای خوش اے۔ پیسہ ای مائی باپ تے
ایمان بن گیا اے۔ دو بے نوں مارکٹ کے لٹ کے وی بندہ خوز نہیں
ہور ہیا۔ ہر چیز دی کالھ تے ہوس پیتہ نہیں کتھے جا کے مکے گی۔“ (9)

ناول دا ترقی پسند پاتر رجو پٹھلے میل نال تعلق رکھدا اے دھاڑویاں تے مذہبی منافرت دی مندیا۔ غلط مذہبی
روییاں تے تصور بارے گل کردیاں گھٹ علم مولویاں تے لو بھئی دھاڑویاں دے لالچ تے تنگ نظری نوں سامنے
لیا ندا گیا اے۔ سماج دے ضابطے مذہب مطابق طے نہیں پر طاقتور تے شدت پسند عنصر اپنے مفاد ای مذہب نوں بنیاد
بنا کے سماج وچ وگاڑ پیدا کر دے نیں۔ ناول دا اہم پاتر کنزاد دھاڑوی نسل نال سی اوہ علم تے شعور نال دھاڑویاں دی
اصلیت توں جانوسی تاں فیر دھاڑوی نسل نال نفرت کردی سی اتے آپ نوں جھوٹھے، ظالم تے منافق پچھو کڑتوں دکھ
کرنا چاہندی سی۔ جدوں اوہ دے بھرا نمبر دار واجد نوں اپنی بھین دی انقلابی سوچ دا پتہ لگاتاں اوس اپنیاں جاگیراں
جعلی حیثیت تے عزت نوں بچاؤن خاطر بھین دا قتل کردتا خود کشی داروپ دے کہ لوکائی اگے مظلوم ہو گیا۔ دھاڑویاں
دا ہمیش توں وطیرہ اے کہ اوہ اپنے خلاف کھڑے ہوں والے نوں جھوٹی شان تے رعب نوں لوکائی اتے بنائے رکھن
واسطے انقلابیاں نوں مروادیندے نیں یاں غدار متھ کے لوکائی اگے پیش کر دے نیں۔ سوانی ’بشری‘ پٹھلے طبقے نال
سامنہ رکھدی سی۔ اوہ اپنی دستی دے لوکاں دیاں اوکڑاں تے بھکھ نوں ویکھدی۔ بھکھی لوکائی ڈھڈ خاطر غلام سی ماڑی
لوکائی فاتے نال خود کشی کر رہی سی۔ اوس موجب ساڈے ملک وچ جہالت داراج سی جدوں جہالت، نسلی طاقت
، دولت تے اقتدار اک ہو جاؤن تے فیر خیر دی امید نہیں رکھنی چاہیدی۔ بشری ترقی پسند سوچ رکھدی سی اوہ استحصالی
طاقتاں کولوں دھرتی دا حق کھوہ کے حق داراں نوں دینا چاہندی سی تے علم دے چانن نال بستی والیاں نوں نویں راہ
وکھانا چاہندی سی اوس دستی والیاں دی حیاتی سنوارن دا جتن کیتا نمبر دار دی غلامی قبول کرن توں انکار اوہ مقصد وچ
کامیاب ہوگی۔ فرزند علی دے ناول فنی پکھوں نویکلے نیں۔ ناولاں دے مرکزی پاتر پٹھلے طبقے دیاں سوانیاں نیں
۔ جیہڑیاں مرداں دے سماج وچ مرد دے مد مقابل بے خوف کھلو کے دھرتی وارثاں دے حق لیندے۔ اسلوب وی
من کچھواں اے۔ زبان سادہ تے عام فہم ورتدا اے کتھے وی کہانی نوں پڑھن تے سمجھن وچ اوکھ نہیں سیاسی، سماجی تے
عمرانی شعور راہیں کہانی نوں ربط تے تسلسل نال بیان کیتا اے تجسس تے چینک دا عنصر قاری دی دلچسپی قائم

رکھداے۔ محاوریاں، اکھاناں تے لوک گیتاں دی ورتوں چتویں اے۔ مکالمے ناول دے پاتراں موجب ڈھکویں
 نہیں تے سارے پاترا اپنا اپنا کردار ادا کر کے لانجھے۔ ناولاں دے پاتر پینڈو وسیب تے ماحول دے جیوندے
 جاگدے کردار نہیں۔ ناولاں وچ انقلاب دی گونج تے دسدی اے پر کدھرے وی پر لے تے پٹھلے طبقے وچ تصادم
 دی صورت حال نہیں۔ ناولاں وچ رومانوی فضا وی موجود اے۔ جزئیات نگاری تے منظر کشی سوئی اے اوہناں حقیقت
 نگاری نال پر لے طبقے دیاں نا انصافیاں، کھچ دھرو، پٹھلے طبقے دا استحصال، طبقاتی ونڈ، شریپندے تے لوہی عناصر تے
 استحصالی پاتراں نوں سامنے لیاندا اے۔ فرزند علی کول ترقی پسند فکر تے مارکسی شعور موجود اے اوہناں پنجاب دے پے
 پسماندہ طبقیاں نوں موضوع بنایا تے پاکستان بنن مگروں تھلویں میل نال دھرو دی بھرویں تصویرا لیکئی۔ اوہ ناصر ف ماڑے
 طبقے دی آواز بنے سگوں اوہناں نال ازل توں ہوندے دھرو تے استحصال دی نندیا وی کیتی اے۔ ترقی پسند فکر راہیں لوکائی
 اندر اپنے تھاں لئی آواز چکن تے سماجی شعور جگایا اے۔ سارے ناول ماڑے تے پسماندہ سماج دا بھرواں عکس نہیں۔

حوالے

- 1- احمد پراچہ، اردو ادب کی ترقی پسند تحریک، لاہور: فکشن ہاؤس، 2021ء، ص 90
- 2- احمد پراچہ، اردو ادب کی ترقی پسند تحریک، لاہور: فکشن ہاؤس، 2021ء، ص 4
- 3- عشاخان، فرزند علی دی ناول کاری، مقالہ: ایم۔ اے پنجابی، شعبہ پنجابی اوری اینٹیل کالج، 2008ء، ص 69
- 4- فرزند علی، بھسھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1995ء، ص 247
- 5- سجاد حیدر، ناول، مضمولہ: پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرتبہ: انعام الحق جاوید، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، 1997ء، ص 238-239
- 6- فرزند علی، اک چونڈھی لون دی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء، ص 7
- 7- فرزند علی، اک چونڈھی لون دی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء، ص 235
- 8- فرزند علی، بھسھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1995ء، ص 109
- 9- فرزند علی، دھاڑ وی، لاہور: گلشن ادبی پبلی کیشنز، 2012ء، ص 7

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ زبیدہ اقبال، ڈاکٹر زیب النساء

SHADE OF SIACHEN

سیاچن دی چھانویں

Abstract

Saleem Kahn Gimmi is a renowned Punjabi fiction writer and researcher. He has written novels, short stories, evolution of Punjabi Language and Travelogues. It is above board that he is a pioneer in Punjabi Travelogue. His first Travelogue "Des Parades" was published in 1978 which fulfills all the parameters and standards of modern travelogue. His second travelogue "Siachin Di Chanven" published posthumously in 2020. This is a story of eight months which author spent in northern areas. The author has narrated the history, culture, Language, social, economical, political and religious conditions of these areas. Moreover, the narrative style of author is spontaneous, alive, free from artificiality and impressive. Pictorial images are derived from real life situation which adds to charm in writing. In this research article an attempt has

☆ ایم نمل اردو لیسرچ سکا لرامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
☆ لیکچرار پنجابی، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

been made to critically analyze this travelogue with suitable instances from the text.

Keywords: Travelogue, History, Critical, Analysis, Culture

راوی دے کنڈے وسدا صوبہ پنجاب ضلع نارووال دا شہر شکر گڑھ اک پاسے بھارتی بارڈر وچ گھریا اے، تے دو جے پاسے مرکز توں دور ہون پاروں کسے حد تیکر پسماندہ وی انے اوتھے کوئی صنعت، کارخانہ یا فیکٹری نہیں پر تعلیم ہی کاروبارے روزگار وی۔ ایسے کارن شکر گڑھ واسیاں نے حیاتی دے ہر میدان وچ اپنا لوہا منوایا۔ پنجابی ادب ریڈیو تے صحافت دے اچے تے سچے سیوک سلیم خان گمی انکھی دھرتی دے واسی سن ونڈ ویلے چودہ ورہیاں دی عمر وچ پٹھان کوٹ توں شکر گڑھ دے پنڈ بارہ منگا آن وسے۔ عملی حیاتی داڈھ بطور استاد کیتا فیئر ریڈیو پاکستان تے ملازمت کر لئی ایس دوران علمی ادبی کم کار چلدے رہے۔ پنجابی ادب دی سیوا اوہناں حیاتی دے آخری لمحے تیکر کیتی۔

اوہناں دی شخصیت دیاں کئی پرتاں نیں اوہ اک ویلے اردو تے پنجابی وچ لکھدے رہے۔ پنجابی نثر دے شہسوار نے افسانے، ناول، سفر نامے، سیرت نگاری، بالاں لئی کہانیاں توں اڈکھوج وی کیتی۔ ”سیاچن دی چھانویں“ سفر نامہ اوہناں دے ایس فانی دنیا توں چلانا کرن توں دس ورہیاں بعد چھاپے چڑھیا۔ افسانہ چھاپن دا آہر اوہناں دی دھی رانی شگفتہ گی ہوراں کیتا۔ سفر نامے بارے مرزا حامد بیگ لکھدے نیں:

”سفر نامہ ہر ادب کی ایک مستقل بیانیہ صنف ہے جس میں خارجی مشاہدے کو تخیل پر فوقیت حاصل ہے۔ البتہ سفر سے متعلق ہونے کے باعث سفر نامے میں تخیل کا عنصر نمایاں تر ہے۔ سفر نامے کی دو قسمیں ہوں گی یعنی (1) ادبی سفر نامہ (2) محض سفری احوال، اس دوسری قسم میں مزید تین اقسام کے سفر نامہ لکھائی دیتے ہیں۔ (1) محض معلومات فراہم کرنے والے غیر تخیلی انداز کے سفر نامے (2) نجی یادداشتوں کے مماثل سفر نامے جو آپ بیتی کا خام مواد بن سکتے ہیں۔ (3) اخبارات اور ڈرائنگ روم

رسالوں کا پیٹ بھرنے والے چلتر قسم کے سفر نامے۔“ (1)

مرزا حامد بیگ نے سفر نامے نوں بیانہ تے حقیقت پسندانہ قرار دتا تخیرونوں لازم سمجھیا نال ای سفر نامے دیاں قسماں وی نکھیڑ دتیاں نیں۔ بیانہ صنف نوں ادب نال ہم آہنگ کرن واسطے لکھت ڈھنگ جاو دی سوٹی داکم کردا اہمیدے پاروں سفر نامہ اہم ادبی تخلیق داروپ وٹ لیندا اے جدوں محض سفری حال ادب توں خارج نہ وی کیتا جائے تے فیرونی غیر تخلیقی نثر دے زمرے وچ شمار کیتا جاندا اے۔ تیر تے تجسس سفر نامے دے بنیادی عنصر متھے جاو ندے نیں نال ای ہلکا پھلکا مزاح وی ایہدا اہم جزا اے۔ سیاحت تے سفر نوں انعام داد درجہ دان کر کے مرزا حامد بیگ ہوراں دا سفر نامے دی لکھت بارے معذرت خوانہ انداز سفر نامے لئی انتہائی غیر مناسب اے کیوں جے سیاح اپنی من مرضی نال سفر تے لکھت نوں منتخب کردا اے پر شگفتہ بیانی توں مراد تیسرے درجے دا مزاح یا جگت باز نیں۔ منظر نگاری تے فطرت نگاری سفر نامے دا حسن چکا وندی اے۔ فطری منظر اں دی تصویر کشی قدرتی رنگاں دی آمیزش نال قاری دے دل دماغ نوں متاثر تے متحرک کرن دا کارن اے۔ فطری منظر کش کرن وچ تخیل دی کارگزاری دی تھاں قدرت دے حسین رنگاں توں لابلہ چک کے اکھراں دی جادوگری وچ ڈھال کے سفر نامہ قاری دی جمالیاتی حس نوں تسکین بخشن دا کارن ہوندا اے۔ سید عبداللہ کامیاب سفر نامے لئی امیجری نوں انتاں دا ضروری سمجھدے نیں:

”ایک کامیاب سفر نامہ وہ ہوتا ہے جو صرف ساکت و جامد فطرت کا عکاس نہ ہو بلکہ لمحہ رواں میں آنکھ، کان، زبان اور احساس سے نکلنے والی ہر شے نظر میں سما جانے والی ہو۔ تماشا، نعمہ، و نگہت کا ہر صورت و رنگ لفظوں کی امیجری میں جمع ہو کر بیان کو موقع بہاراں بنا دے اور قاری ان تماشا لوں کے

اندر جذب ہو کر خود کو اس مرکب آئینہ گری کا حصہ بنا لے۔“ (2)

امیجری یعنی تصویری جو کہ منکھ دیاں پنجاں حساں نوں طمانیت بخش کے روح نوں پرسکون کر دیندی اے سفر نامے لئی لازم اے۔ بھاویں سکون لہاتی اے ازلی نہیں پر چند گھڑیاں واسطے قاری آل دوالے توں بے نیاز ہو کے سفر نامہ نگار دا ہم سفر ہو جاندا اے۔ تعجب دی گل اے کہ سفر نامہ نگار حقیقت نوں اکھراں وچ الیس طرح پروندا اے کہ قاری تخیل وچ گواچ کے انجان راہواں توں واقف ہو جاندا اے۔ نہ صرف انجان راہواں سگوں اک ان ڈھٹی

تہذیب، ثقافت، سماج، مذہب تے زبان توں متعارف ہو جاندا اے سفرنامہ نگار دو تہذیبیاں دے وچکارا رابطے دا کم کردا اے۔ سحر انصاری اس بارے لکھدے نیں:

”سفرنامہ محض سیاح کے ذوق سفر کو ہی آسودہ نہیں کرتا بلکہ یہ رنگ، نسل، زبان، عقیدے کے اختلاف کے باوجود ایک ملک کو دوسرے ملک سے اور ایک انسان کو دوسرے انسان سے متعارف کرانے اور ان کے درمیان پل تعمیر کرنے کا وسیلہ بھی ہے اور اس سے کسی ملک کی جغرافیائی، تاریخی، تہذیبی اور تمدنی معلومات بھی حاصل ہو سکتی ہیں۔“ (3)

کسے خطے یا دیس دے جغرافیے، تاریخ تے تہذیب تمدن بارے سفرنامہ نگار قاری نوں خاطر خواہ معلومات فراہم کردا اے۔ ایس پاروں سفرنامہ نگار نوں جغرافیے، تاریخ، سماجیات تے سیاسیات دا جانو ہونا وی ضروری اے تاں جے سیاحت کرن والے دیس دے حالات و واقعات تے رسم رواج نوں سیاق سباق نال لکھتی ڈھنگ دتا کہ پڑھن والیاں دی ذہنی تشفی تسلی ہو جائے تے ابہام تے تشنگی باقی نہ رہوے۔ ظہیر احمد صدیقی ایران دے سفرنامے وچ لکھدے نیں:

”اچھا سفرنامہ وہ ہے جس میں داستان کی سی طرازی، ناول کی سی فسانہ سازی، ڈرامہ کی سی منظر کشی، کچھ آپ بیتی کا مزہ، کچھ جگ بیتی کا ساطف اور پھر سفر کرنے والا جز و تماشا ہو کر اپنے تاثرات کو اس طرح پیش کرے کہ اس کی تحریر پر لطف بھی ہو اور معلومات افزا بھی۔“ (4)

فرنامہ دے مزیدار تے معلومات افزا ہون لئی جزئیات نوں کل کر کے سفرنامے وچ سمونا کامیاب سفرنامے دی پچھان اے۔ گمی صاحب دے سفرنامے "سیاچن دی چھانویں" می ہوراں داد و جا پنجاہی سفرنامہ اے، پہلاں 1978ء وچ "دیس پردیس" دے سرناویں پٹھ اوہناں دا اولین سفرنامہ چھاپے چڑھ چکا اے جیہڑا ریڈیو پاکستان ولوں لندن براڈ کاسٹنگ دی ٹریننگ دا احوال اے۔ "سیاچن دی چھانویں" بلتستان دے اوس سفر دی داستان اے جیہڑا ریڈیو پاکستان دی ملازمت دوران اوہناں کیتا۔ ریڈیو پاکستان نے اوہناں نوں سکرو اسٹیشن ڈائریکٹر دے طور تے شمالی علاقہ جات ول ٹورتا۔ او تھے رہن دے دوران اوہناں اپنی ڈائری دے ورقیاں اتے جیہڑیاں یادداشتاں قلم

بند کیتیاں اوہناں نوں سفر نامے داروپ دان کردتا۔ ایس علاقے وچ سہولتاں دی گھاٹ سی اوس اسٹیشن نوں کالا پانی آکھیا جاندا سی۔ جہالت تو ہم، پرستی تے ضد، ہٹ دھرمی دا چلن عام سی ریڈیو نوں مخصوص مذہبی فرقے دا پرچارک بناون دی کوشش کیتی جاندی سی۔ گمی ہوراں سفر نامے وچ ریڈیو پاکستان دی حالت سنوارن، پروگراماں نوں معیاری تے دلچسپ بناون دی جدوجہد توں اڈ لوکاں دی نفسیات، کلچر تے حالات تے وی گوڑھا چانن پایا۔ 240 صفحات دا سفر نامہ 2020ء وچ اکادمیات لاہور نے چھاپیا۔ اوہناں دی دھی شگفتہ گمی ہوراں ایس دا انتساب اپنی ماں یعنی ”مسز کنیر گمی“ دے ناں تے اپنے بھین بھراواں دے ناں کیتا اے۔ انتساب توں بعد اگلے ورقے اتے فہرست دتی گئی اے جہدے چالی (40) سرناویں نیں۔ ڈاکٹر ناصر رانا نے سفر نامے دا مہاندرا اگھیر کے ایہنوں اک تھر لرداناں دتا اے۔ کسے حد تک تحقیقی لیکھ گمی ہوراں دی لکھت نیں جہڑے پنجابی سفر نامے دے مڈھ پچھو کڑتے ریت نوں بیان کردے نیں۔ اگلے دو لیکھاں وچ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد تے نزہت عباس ہوراں اپنے وچار سائجے کردیاں سفر نامے دیاں خوبیاں تے چانن پایا۔ شگفتہ گمی ہوراں دی ”شکر گزاری“ تے ”اک دھی رانی دی دھڑ دی گل“ توں بعد سفر دی روداد شروع ”کمانڈو“ دے سرناویں پٹھ اے۔ بغیر کسے تمہید توں گمی صاحب اپنے سفر دے اغراض و مقاصد بارے لکھدے نیں:

”میں سکر دو 30 اکتوبر 1981ء نوں جمعہ دے دن اڑیا تے اوتھوں تبدیل

ہو کے پیر 28 جون 1982ء نوں واپس راولپنڈی آیا تے اوسے دن

شامیں لاہور پہنچیا۔ سکر دو توں میرا تبادلہ، میری خواہش مطابق فیر سنٹرل

پروڈکشن یونٹ لاہور ہو یا سی۔ انج میں بلتستان دوسو تالی دن یاں اٹھ مہینے

نو کری کیتی۔“ (5)

شگفتہ بیانی سفر نامے لئی ات ضروری متھی جاندی اے گمی ہوراں پہلے ورقے اتے ہی ایہدے توں لو بھ چکیا۔ گمی صاحب دا سکر دو تبادلہ ذاتی عناد دا نتیجہ سی جہنوں بغیر کسے ہیر پھیر تے رماں اوہناں لکھ چھڈیا۔ گمی صاحب نے سکر دو دے لوکائی دی ذہنیت بارے دسیا۔ عقل، فہم تے دلیل توں وانجے اوتھوں دے عوام نام نہاد مذہبی رہنماواں ہتھ کھ پتی بنے سی جہد اصاف نتیجہ علاقے دی پسماندگی تے جہالت دی صورت برآمد ہو یا۔ سکر دو شہر دے حدود اربعے، جغرافیے تے منظر کشی بارے مصنف دا ڈھنگ نو یکلواتے من کچھواں اے۔ سفر نامے وچ کہانی دا تسلسل اے۔ واقعے

سنگلی دیاں کھریاں وانگوں اک دو بے نال جڑے نیں۔ گئی ہوراں اٹھ مہینے دے دوران پیش آون والے حالات واقعات تے اوکڑاں نوں اپنی ڈائری وچ محفوظ کر لیا جیہڑا سفر نامے دے روپ وچ چھاپے چڑھیا۔ بتادلے دا کچھو کڑ، سفر دی تیاری، سکر دوریڈیو اسٹیشن دی حالت زار، بد عنوانی، عوام دی سماجی معاشی، مذہبی تے ذہنی صورتحال، رسم رواج بیان کردا سفر نامہ ہڈی تے جگ بیتی دا سنگم اے۔ ریڈیو پاکستان سکر دونوں بہتری ول ٹورن لئی گئی صاحب دیاں کوششاں تے علمیت سلاہن جوگ اے۔ ریڈیو دے پروگرام دلچسپ بناون دے زمرے وچ اوہناں دا ڈھیر حصہ اے۔ مصنف نے مزدوراں، بالال، سوانیاں تے دو بے مکنتہ فکر لئی دلچسپ ریڈیو پروگراماں دا مڈھ بنیا۔ بلتستان دے موسم، تاریخ، جغرافیے تے زبان باریجامع آگاہی دتی، کے ٹو دی ٹیسی بلتستان دیاں چھ وادیاں، دوسوانتی پنڈاں تے تن لکھ دی آبادی دس کے ہر وادی دے پنڈاں، گراواں دی تعداد تے حدود اربعہ بیان کیتا۔ بلتی دا تعلق کاکیشائی نسل نال دسیا عوامی خدوخال تے گھراں دے نقشے توں بعد ایس علاقے دی مٹی دیاں خوبیاں خامیاں اگھیر دیاں او تھے مٹی وچ نائٹروجن گھٹ اے جد کہ بلتی دریاواں دی ریت وچ سونا ملیا اے۔ بلورستان دا نقشہ بڑی مہارت نال الیکڈیاں اک محقق وانگ نتیجہ اخذ کردے نیں:

”بلور کسے زمانے وچ ضرور کوئی قبیلہ ہووے گا پراج کل ایس ناں دا کوئی

قبیلہ موجود نہیں۔ نہ ای ایس ذات گوت دا کوئی بندہ ملدا اے۔ رہی گل ایہ

کہ بلتستان بلورستان وچ سی یا نہیں؟“ (6)

اڈواڈ کھو جکارادی رائے محاکمہ کرن توں بعد گئی صاحب تے بلور قبیلہ بارے اپنی رائے پیش کیتی اے حتمی طور تے کجھ نہیں آکھیا جاسکدا پر ایہ پکی پیڈھی گل اے کہ بلتستان بلورستان وچ شامل سی۔ علاقے دیاں سوانیاں دی حالت زار دا نقشہ کچھ دیاں گئی صاحب ہوراں ایستھوں دے گھریلو کلچر تے وی نظر دوڑائی۔ بلتستان دیاں سوانیاں دی حالت قابل رحم اے۔ او تھے زنانیاں دی پڑھائی لکھاء دار وراج نہیں ضروری دینی تعلیم توں بعد کئی عمر وچ ہی ویاہ کردتا جاوندا اے۔ جے کسے گھر دیاں دھیاں بہناں علم دی دولت کھٹ لین تے اوہ گھرانہ چنگا نہیں سمجھیا جاوندا۔ سیاچن دے علاقیاں وچ اہل تشیع دی تعداد دا ہوا اے تے اوہناں مذہبی اجارہ داری بنائی ہوئی اے۔ گئی ہوراں دسیا کہ محرم دے پہلے بارہ دن تاں اوہناں واقع کر بلا تے اوہدے متعلقہ پروگرام شروع کردتے پر ایہدے رد عمل دے طور تے اوہناں

نوں دھمکیاں دتیاں جان لگیاں۔ اوہناں ریڈیو دیاں خوبیاں تے وی چائن پایا اے کہ ایہ کیویں اک بااثر سماجی ادارے دا کردار ادا کر سکد اے۔ ریڈیو پروگراماں دا معیار بہتر بناون لئی اڈواڈ تجویزاں تے مختلف طبقہ فکرمندے لوکاں نوں ریڈیو پروگرام کرن ول مائل کرن دا ہنرو وی سفر نامے دا حصہ اے۔ ”فقرے“ دے سرناویں نال دوسرا آخری باب سفر نامے یا اٹھ مہینیاں دے قیام دا نچوڑاے جہدے وچ سفر دا خلاصہ تجزیہ، نتیجہ تے اخیر وچ سفارشاں پیش کیتیاں نیں۔ سفر نامے دے اخیر تے تلمتستانی شاعر فردا حسین شمیم نے جو نظم گئی ہو راں لئی اک الودائی دعوت وچ سنائی اوہ لکھدے نیں:

وہ سوز و ساز کا سنگم وہ شعلہ و شبنم
 سلیم خان میں سب کچھ ہے، اعتبار ہے کم
 مذاق چھوڑ کے گریچ کہوں تو گئی خان
 ہے حوصلے کی علامت، ثبات کی پہچان
 دلی دعاؤں سے ہم ہم ان کو کرتے ہیں رخصت
 عطا کرے انہیں اللہ عزت و راحت (7)

سیاچن دی چھانویں وچ حیاتی دے تن سو تر تالی دناں دا حال سناؤندے سلیم خان گئی ہو راں کدھرے وی جنسیت کولوں کم نہیں لیا۔ ابہام دی تھاں عام روزمرہ دی سادہ زبان وچ جو مشاہدہ کیتا، بیان کردتا۔ اوہ پنجابی زبان دے کھوجکار وی نیں ایس کر کے اک محقق وانگ حقیقت نوں سامنے لیا وں لئی پس منظر پیش کر کے، مواد اکٹھا کرن توں بعد غیر جانبداری نال تجزیہ کر کے نتائج بیان کردے نیں ایس سفر نامے نوں پڑھدے کئی وار تحقیقی مرحلیاں دا بھلیکھا پیندا اے ناصر رانا ہو راں موجب پنجابی دا پہلا تھر ل سفر نامہ اے:

”بھانویں اوہناں دا اردو ناول، 'کمانڈو کہانی' ہے ای کمانڈو کہانی پر اتے
 دتیاں مثالاں دے پس منظر وچ جھتے سلیم خان گئی دے دو ویں پنجابی
 ناولٹ 'سانجھ' تے 'رت تے ریتا' تھر ل اکھواؤندے نیں او تھے ایہہ
 سفر نامہ وی پنجابی دا پہلا تھر ل سفر نامہ اے۔“ (8)

جگ بیتی تے ہڈ ورتی آپو وچ لازم ملزوم نیں سلیم خان گئی سفر نامے وچ ہڈ ورتی نوں جگ بیتی توں ودھ

اہمیت دتی سفر نامے وچ جگ بیتی دا تذکرہ وی گھٹ نہیں۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد سفر نامے بارے اپنے خیالاں نوں ظاہر کردے لکھدے نیں:

”ایہہ سفر نامہ اک وڈے لکھاری دی حیاتی خیالاں تے نظریات بارے وی بھرویوں جان کاری دیندا تے بلتستان واسیاں دی مذہبی، سیاسی، سماجی تے اخلاقی تصویر وی پیش کردا اے۔ انج ایہہ سفر نامہ پنجابی سفر ساہت وچ خاص اٹیچ دا حامل ہے۔“ (9)

سلیم خان گمی دا ایہہ سفر نامہ عہد حاضر دے جدید تقاضیاں نوں پورا کردا اے۔ اوہناں دا خاص انداز تے لکھتی اے، اوہناں شمالی علاقیاں بارے مکمل جانکاری دتی، اسلوب محققانہ اے جیہڑا داخلیت دی تھاں خارجیت دا پیامبر اے۔ بھانویں ایہ ہڈ بیتی اے پر ایہدے باوجود اوہناں موضوعیت تے جذباتیت کولوں کم نہیں لیا۔ موقع محل موجب پنجابی اکھاناں تے محاوریاں دا ورتارا لکھت نوں جاندار بناؤندا اے۔ آکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی دے جدید سفر نامیاں وچ موضوعاتی واسلوبیاتی سطح اتے ایہ اک انملا اضافہ اے۔

حوالے

- 1- مرزا حامد بیگ، اردو سفر نامے کی مختصر تاریخ، لاہور: اورینٹ پبلسرز، 2014ء، ص: 10، 11
- 2- عبداللہ، سید، پیش لفظ سرزمین حافظ و خیام، لاہور: مقبول بیگ، غالب پبلسرز، 1979ء، ص: 8
- 3- سحر انصاری، دھوپ کنارہ، کراچی: بیلا پبلی کیشنز، 1981ء، ص: 4
- 4- صدیقی ظہیر احمد، دیکھ لیا ایران، لاہور: الحروف، 1982ء، ص: 22
- 5- اوہی، ص: 79، 78
- 6- وہی، ص: 100
- 7- اوہی، ص: 240
- 8- ناصر رانا، ڈاکٹر، سیاچن دی چھانویں: اک تھرلر (دیباچہ) مشمولہ، اوہی ص: 15
- 9- ارشد اقبال ارشد، ڈاکٹر، سیاچن دی چھانویں (دیباچہ) مشمولہ، اوہی ص: 41

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر محمد اعجاز

BIBLIOGRAPHY "ASLAM RANA" AT INPCS

انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، اوری اینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور ڈاکٹر اسلم
رانا، پنجابی لائبریری غزل پراگے (توضیحی فہرست -خ)

Abstract

This article is on books of new Punjabi Ghazal available with the Institute of Punjabi & Cultural Studies Oriental College Dr. Aslam Rana Punjabi Library and a detailed catalogue of the said books. Two types of books on Pujnabi Ghazal have been focused in this regard. The first deals with exclusive poetry books and the second those containing multiple genres. Almost all important information about the books have been provided with in the article including book name, poet, year, publisher, numbers of ghazal, total pages, preface, reviews, flaps etc.

Keywords: Ghazal, Aslam Rana, Article,
Library, Poetry

☆ ڈپٹی چیف لائبریریئن، پنجاب یونیورسٹی، اورینٹل کالج، لاہور

پنجابی غزل دے حوالے نال شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اور میٹل کالج لاہور دی ڈاکٹر اسلم رانا، پنجابی لائبریری وچ وڈی گنتری وچ پراگے موجود نیں۔ ایہناں وچوں کجھ اوہ نیں جیہڑے خالصتاً پنجابی غزل دے نیں تے کجھ اوہ نیں جیہناں وچ غزلاں دے نال دو جیاں پنجابی شعری صنفاں دے نمونے وی شامل نیں۔ ایہتھے ایہناں دوہاں ڈھنگاں دے غزل پراگیاں نوں شامل کیتا اے جد کہ تیجے ڈھنگ دے اوہناں پنجابی شعری پوراں نوں چھڈ دتا اے جیہناں وچ دو جیاں شعری صنفاں دے نال ونگی دے طور تے کجھ غزلاں شامل نیں، یا ایس طرح کہہ لوو کہ ایہناں شعری پراگیاں نوں غزلاں دی گھٹ گنتری پاروں شامل نہیں کیتا گیا۔ ایس مقالے وچ دس پائیاں گنیاں کتاباں دی ترتیب الف بائی رکھی گئی اے۔

(ناں/سنہ)	(صفحے)	(تعداد)
”آساں پیاسیاں“ از جمیل ملک (1998ء)	144	125
”آساں غزلاں“ از بشیر باوا (2010ء)	17	111
”اپنی چھاں داسیک“ از نثار ترابی (2014ء)	157	83
”اپنے توں ڈر لگدا“ از بیاء جی (1994ء)	150	45
”اپنے ساہ داسیک“ از بشیر احمد بشیر (1994ء)	176	77
”اتارا“ از سائیں عبدالغفور (1993ء)	128	27
”اتھر و آپ دلیلاں“ از جاوید عارف (2010ء)	142	61

غزلاں توں اڈ 9 نعتاں تے 7 صفرنگ	50	88	”اتھرو موتیاں ورگے“ از محمد اسلم متیلا (1994ء)
	90	112	”اٹھ دیاں لہراں“ از زین العابدین عابد (1998ء)
غزلاں توں اڈ 27 نظماں	27	112	”اے نہیں توڑی آس“ از غفور شاہد (1992ء)
دیباچہ ملک خالد رفیق خالد لاہوری نے لکھیا	56	80	”اُچیاں لغراں“ از اسماعیل قلندر (1997ء)
دیباچے عبدالرزاق ڈاکٹر محمد جہانگیر خان		54	”اختر دے چوبیتے“ از اختر لاہوری (1988ء)
غزلاں توں اڈ 30 نظماں تے 3 گیت	44	224	”اداس سویراں“ از بشارت احمد بشارت (2007ء)
غزلاں توں اڈ 2 سی حرفیاں، 2 کافیاں، 15 نظماں	35	86	”ادبی پورنے“ از ڈاکٹر محمد افضل شاہد (2008ء)
غزلاں توں اڈ 33 نظماں	64	112	”ادریواں اکھدا“ از نذیر احمد زاہد (2010ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں 2 کافیاں تے کچھ بولیاں	33	128	”ادھادر دیش“ از انیس احمد (2018ء)
غزلاں توں اڈ 44 نظماں، 1 حمد، 9 نعتاں،	19	160	”ادھاسمان“ از ماجد صدیقی (1983ء)

تے 6 گیت

غزلاں توں اڈا 1 نظم، 29 گیت	45	100	”ادھورے ارمان“ از جے۔ ایس چوہان (1992ء)
طالب جتوئی، علی اعجاز، سلیم پاشا تے اصغر علی بلوچ نے رائے دتی	85	128	”ادھی رات سیال دی“ از رفیق راجی (2013ء)
غزلاں توں اڈا 13 نظماں، 3 کافیاں، 14 گیت تے کجھ دوہڑے	29	144	”اڈا“ از عباس ملک (2012ء)
دیباچہ ستیہ پال آئند	76	112	”اڈاری“ از عابد بخاری (2016ء)
23 نظماں، 27 غزلاں، 13 گیت		125	”اڈاریاں“ از طفے لیکل (1974ء)
فلیپ فخر زمان تے راجانیر	118	143	”اڈیک“ از سلیم دلاوری (2010ء)
غزلاں توں اڈا 18 نظماں 2 گیت	51	96	”اڈیکاں“ از مقصود جعفری (2016ء)
غزلاں توں اڈا 74 نظماں	55	152	”اڈیک دے پرچھانویں“ از کوثر صدیقی (1986ء)
دیباچے پروفیسر ڈاکٹر عمران ظفر تے محمد اقبال شاہد	59	96	”ارمان پریتاں دے“ از چوہدری نذیر احمد ارمان (2017ء)
غزلاں توں اڈا 21 نظماں	64	168	”اساں آپے اڈن ہارے“ از خادم رزقی (2006ء)
غزلاں توں اڈا 36 نظماں تے 1 کافی	59	160	”اسیں نیناں دے آکھے لگے“ از عاشق (2001ء)
دیباچے ڈاکٹر طاہر تونسوی، مرید عباس، اصغر ساجد تے مظہر ظہور	519	144	”اشا“ از فریاد ہیروی (2016ء)

غزلاں توں اڈ 2 نظماں، 2 گیت تے	72	128	”اُشناک سوچاں“ از شریف شاذب (2009ء)
غزلاں توں اڈ 7 نظماں، 21 گیت، 6 ڈھوے تے 7 ماہیے	7	128	”اک تارا“ از عبدالمجید بھٹی (1981ء)
غزلاں توں اڈ 7 نظماں	49	128	”اک تصور مٹی دی“ از ضیاء پرویز (2008ء)
دیباچے خادم ملک ملتانی تے حبیب فائق	45	96	”اُکرس“ از فدا ملتانی (1994ء)
پہلے حصے وچ 40 نظماں، دو جے حصے وچ 20 غزلاں		152	”اکلاپے دامسافر“ از عارف عبدالمتمین (1972ء)
غزلاں توں اڈ 27 نظماں	51	128	”اکوساہے“ از صابر علی صابر (2010ء)
غزلاں توں اڈ 5 نظماں	61	149	”اکھاں دتے روگ“ از عاصم چوہدری (1998ء)
غزلاں توں اڈ 17 نظماں	72	95	”اکھاں مٹی ہو گئیاں“ از منور شکیل (2013ء)
دیباچے عطاء الحق قاسم، عاشق رحیل، حسن عباسی، تے فرانس سائل	101	128	”اکھاں منگن فیرویرے“ از خالد محمود چوہدری (2016ء)
کتاب وچ 11 نعتاں، 11 نظماں تے 9 غزلاں شامل نیں		144	”اکھاں دیکھن تیری راہ“ از ابوالطاہر فدا حسین فدا (2007ء)
غزلاں توں اڈ 12 نظماں	17	112	”اکھ بے خواب عذاب“ از شکیل پتانی (1997ء)
	83	112	”اکھ تے نقطا“ از رضا حسن (2002ء)

غزلاں توں اڈ 20 نظماں	41	144	”اکھ دا جنگل“ از اکرم باجوہ (1993ء)
کتاب وچ 2 نعتاں، 24 گیت، 8 چوہرگے تے 9 غزلاں		96	”اکھ دا کجبل“ از اصغر وارثی (1985ء)
شوکت راز (ہک سچا تے فطری شاعر) تے محمد ادریس آسی (اکھاں اگے) ناں دے مضمون	103	144	”اکھ دے اوہلے“ از سید ذوالفقار زلفی (1994ء)
شوکت راز (ہک سچا تے فطری شاعر) تے محمد ادسی آسی (اکھاں اگے) ناں دے مضمون	103	144	”اکھ دے اوہلے“ از سید ذوالفقار زلفی (1994ء)
غزلاں توں اڈ 11 نظماں	84	208	”اکھرا کھر بولے“ از یوسف پرواز (2021ء)
پہلے حصے وچ 27 نظماں، دو بے حصے وچ 61 غزلاں، تیجے حصے وچ 20 گیت	61	160	”اکھراں دی جھاتی“ از بابلی جی (1976ء)
غزلاں توں اڈ 10 نظماں، 1 گیت، 4 قطعے	55	144	”اکھراں وچ سمندر“ از بابا نجمی (1990ء)
غزلاں توں اڈ 24 نظماں	55	96	”اکھراں ہتھ زنجیراں“ از سجاد مرزا (1984ء)
غزلاں توں اڈ 10 نظماں	19	64	”اکھرا اوہلا“ از آفتاب احمد شاہ (1992ء)
غزلاں توں اڈ 4 نظماں، 4 گیت تے کجھ قطعے	12	80	”اکھریں دے پھل“ از منرن بلوچ (2002ء)
غزلاں توں اڈ 46 نظماں	26	80	”اکھ دے حاشیے“ از اخلاق حیدر آبادی (1988ء)
	95	112	”اکھیاں دی بولی“ از حمید اللہ طاہر (2005ء)

74	111	”اکھیاں دی جوگ“ از شکیلہ جنین (2021ء)
38	125	”اکھیاں دے وچ دل“ از اختر شمار (1996ء)
39	128	”اکھیاں کتھے رکھئے“ از سجاد بخاری (1997ء)
	480	”اکھیاں وچ اُتری شام“ از طفی بسمل (2002ء)
	59	”اکھیاں، پنجو بھریاں“ از محمد سلیم آسی (1988ء)
	43	”اکھیں خواب جگارے“ از امان اللہ ارشد
	36	”اکھیوں ادھلے“ از صائمہ الیاس مسرور (2013ء)
	55	”اکھیوں ڈلھی چھل“ از شا کر جتوئی (2015ء)
	36	”امبراں تے پینگاں“ از زبیدہ حیدرزہبی (2013ء)
	80	”انہروں اگے ہتھ“ ارشاد سندھو (2009ء)
	61	”انجان مسافر“ از کامران عاجز (2004ء)

دیباچہ محمد عباس سوز نے ”مٹی“ دے عنوان	60	142	”اندر کاں کاں لگی اے“ از تصدق حسین بھٹی (2016ء)
غزلاں توں اڈ 7 نظماں، کچھ دوہڑے	62	112	”اُن ڈٹھے خواب“ از وارث علی وارث (2008ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں	61	152	”ان سنیاسد“ از سید احسن شیرازی (1992ء)
غزلاں توں اڈ 54 نظماں	42	164	”اوڑک ہوندی لو“ از شریف کنجاہی (1995ء)
فلیپ طفی کھوکر	85	176	”اوکڑاں دی سحر“ از یعقوب سہارن (1996ء)
غزلاں توں اڈ 36 دوہڑے تے قطعات، 7 گیت، 15 نظماں	31	123	”اوہدیاں گلاں“ از مقبول احمد رانا (1996ء)
دیباچہ امین خیال تے اسیر عابد	77	128	”اُولا“ از محمد عبداللہ یاسین (1989ء)
دیباچہ مختار گل	53	112	”اوہلے اوہلے“ از خان محمد خان (1997ء)
	75	144	”اُہدے تے ایمان بڑاسی“ از رفیق کاشمیری (2002ء)
دیباچہ امرتا پریتیم	60	82	”ایش ٹرے“ از تنویر بخاری (1975ء)
	50	96	”بال ہڈاں دی اگ“ از شارب انصاری (1977ء)

فلیپ غلام حسین ساجد، زاہد حسن تے اعظم ملک	74	128	”بجھدی بلدی رات“ از اصغر علی بلوچ (2018ء)
	35	80	”بجھی عشق دی اک نوں وَا لگی“ از تنویر بخاری (1986ء)
غزلاں توں اڈا 7 کافیاں، 10 نظماں، 2 رباعیاں، 8 گیت تے کجھ دوہڑے شامل	17	111	”بدلے رنگ دھر پکاں“ (2004ء)
غزلاں توں اڈا 4 نظماں	60	96	”برفاں پٹھ تندور“ از تجمل کلیم (1996ء)
غزلاں توں اڈا 34 نظماں 2 کافیاں	50	152	”برہیں بانگاں وگیاں وگیاں“ (2015ء)
دیباچہ اختر حسین جعفری	100	128	”بسنتی چولا“ از منیر عصری (1992ء)
غزلاں توں اڈا 70 نظماں، 9 گیت تے کجھ چومصرے تے چوہرگے	26	192	”بشکا“ از ڈاکٹر انعام الحق جاوید (2014ء)
غزلاں توں اڈا 1 نظم تے کجھ ماہیے	46	111	”بکاٹ“ از ملک شاہ سوار علی ناصر (2003ء)
غزلاں توں اڈا 42 نظماں، 1 کافی تے کجھ قطعے	35	160	”بکاں دے وچ چائن“ از دلشاد گل (2002ء)
فلیپ عماد نبیل شاہد	79	112	”بکُل وچ اسمان“ از رفاقت حسین ممتاز (2009ء)
	64	129	”بکی غزل پنجاب“ از اکبر جمیدی (1996ء)
دیباچے پروفیسر سعادت علی چاقب تے طفی بسمل	86	154	”بلدا دیو گدی وا“ از انور انیق (2000ء)

دیباچہ شہزاد احمد	55	128	”بلدا شہر“ از رؤف شیخ (1971ء)
دیباچہ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	96	112	”بلدیاں رُتاں“ از انور اداس (2014ء)
غزلاں توں اڈ 3 نعتاں، 31 نظماں، 2	78	165	”بلدے بجدے دیوے“ از استاد شاعر
کافیاں، 19 رباعیاں، 24 چومصرعے			بٹ (2010ء)
غزلاں توں اڈ 33 نظماں	49	134	”بلدے بجدے دیوے“ از گلزیہ شوکت
			جنجوعہ (1995ء)
دیباچہ ڈاکٹر جگتارتے عادل صدیقی	66	160	”بندا کھیاں وچ منظر“ از عادل صدیقی
			(2001ء)
غزلاں توں اڈ 4 نظماں	92	112	”بند بوہا“ از زین العابدین عابد
			(1993ء)
پوٹھوہاری غزلاں 58 تے کجھ نظماں		117	”بنگ بنگ زنجیر“ از شیراز طاہر (2002ء)
دیباچہ چیا حمد راہی، تے سرفراز عامر نے لکھے	72	128	”بولد اچھڑ“ از اختر کاشمیری (1976ء)
دیباچہ اصغر علی بلوچ	91	208	”بولد اکوئی نہیں“ از طالب جتوئی
			(2010ء)
غزلاں توں اڈ 28 نظماں	25	160	”بول فقیرا“ از مختار عالم (1992ء)
دیباچہ خورشید بیگ میلسوی	67	168	”بیڑی وچ سمندر“ از مجید خاور میلسوی
			(2004ء)
	101	112	”بیلا پیڑاں دا“ از طفی بسمل (1980ء)
20 غزلاں، 45 نظماں تے کجھ چومصرعے		136	”بھانیر“ از خلیل آتش (1995ء)
غزلاں توں اڈ کجھ قطعے شامل نہیں	81	126	”بھانڈے سارے مٹی دے“ از فادر سیمسن
			دلاور (2010ء)

غزلاں توں اڈ 12 نظماں	69	128	”بھرے بھڑولے“ از واصف علی واصف (1994ء)
غزلاں توں اڈ 12 نظماں	61	128	”بھکھاں دی سولی“ از ملک ارشد (2016ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں، 1 گیت تے کجھ دوہڑے	59	128	”پارت“ از مصطفیٰ خادم (2005ء)
دیباچے پروفیسر شریف کنجاہی، پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، اعزاز احمد آذر، ریاض احمد شاہد تے علی اکبر عباس	67	159	”پارے گھنی مٹی“ از زاہد نواز (2006ء)
دیباچے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد تے امین خیال	53	128	”پاگل پنچھی سوچاں دے“ از عمران سلیم (1990ء)
کتاب وچ ڈاکٹر محمد یونس احقر، ڈاکٹر عبدالکریم خالد، پروفیسر عاشق رحیل، پروفیسر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد تے عبدالکریم قدسی ہوراں دی رائے شامل اے	77	160	”پالنا پتھراں دا“ از عطا العزیز (2019ء)
دیباچہ پروفیسر محمد یونس احقر	56	144	”پالے لٹھر دے پنچھی“ از عادل صدیقی (1985ء)
دیباچہ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	94	112	”پاندھی شکر دو پہر دا“ از منیر احمد کمال (2014ء)
غزلاں توں اڈ 33 نظماں	29	128	”پانی دا پرچھاواں“ از الیس۔ اے عمران نقوی (2013ء)

شاعر نے ”مڈھوج“ ایہہ کو تیا۔۔۔ ایہہ کتاب“ دے سرانویں نال مضمون لکھیا	55	112	”پانی دا حاشیہ“ از گرتج کوہار والا (2019ء)
غزلاں توں اڈ 25 نظماں تے کجھ ترجمے	23	112	”پتن“ از ناہید شاہد (1993ء)
غزلاں توں اڈ 35 نظماں، 18 کافیاں، 11 نعتاں تے کجھ ایات تے ہائیکو شامل نہیں	25	224	”پتن چنہاں دا“ از محمد جنید اکرم
دیباچہ تنویر بخاری	44	96	”پتنوں پار“ از شارق نظامی (2001ء)
فلیپ مدثر اقبال بٹ، جمیل احمد پال تے خالد ارمان	101	144	”پتھراں وچ اکھ“ از اکرم شیخ (2005ء)
غزلاں توں اڈ 9 نظماں تے 2 گیت شامل نیں	53	128	”پتھرنال پریت“ از صدیق نجمی (2009ء)
دیباچے افضل احمد انور، عبدالغفور قریشی، پروفیسر محمد اکرم شاہد، ریاض مجید تے ظفر اقبال	87	144	”پتھروچ تریڑ“ از سید زیارت حسین جمیل (1989ء)
غزلاں توں اڈ 58 نظماں، دیباچہ انجم سلیمی	18	170	”پٹاری“ از عنیق الرحمن (2002ء)
	73	110	”پٹوہلے“ از ویر سپاہی (1995ء)
غزلاں توں اڈ 31 نظماں، 13 گیت	10	128	”پرچھانویں“ از ارشد فیروز پوری (1976ء)
غزلاں توں اڈ 21 گیت	15	90	”پردیسی رمتا“ از ہزارہ سنگ رمتا (1990ء)
کتاب برائے رائے مدثر اقبال بٹ تے ویر سپاہی نے دتی	99	112	”پرساد یومیٹھو اراں نوں“ از تنویر بخاری (2003ء)

غزلاں توں دکھ 2 نظماں، 15 قطعے	72	112	”پریتاں“ از ستار عاجز (سن)
		80	”پریت دادکھ“ از استاد فیض تونسوی
تے کجھ دوہڑے شامل نہیں			(1996ء)
غزلاں توں اڈ 7 کافیاں، کجھ رباعیاں تے	16	96	”پریت دیاں گلیاں“ از طفیل عرشی
دوہڑے شامل نہیں			(1981ء)
دیباچہ ڈاکٹر سہیل احمد خان نے لکھیا	427	592	”پریم گرنیہ“ از سرفراز علی حسین (2009ء)
دیباچہ ناصر شہزاد	238	267	”پکیاں پٹھکاں“ از ابوسلمان رشیدی
			(1993ء)
غزلاں توں اڈ 24 نظماں	72	128	”پکیاں تھاواں“ از ندیم افضل ندیم
			(2018ء)
غزلاں توں اڈ 49 نظماں تے 16 کافیاں	13	120	”پکھو“ از ریاض کھوکھر میاں (1998ء)
غزلاں توں اڈ 16 نظماں	31	143	”پگ پنجابی دی“ از کرم علی کیفی (2015ء)
دیباچہ پروفیسر ارشد اقبال ارشد	48	112	”پلانگھاں“ از خان محمد خان (سن)
غزلاں توں اڈ 10 نظماں، 21 گیت	16	112	”پکاں اُتے جگنو“ از علام حسین ارشد
			(2004ء)
غزلاں توں اڈ 34 نظماں	29	112	”پکاں دی پڑچھتی“ از غلام صابر حیدری
			(2012ء)
دیباچے ڈاکٹر جگتار، پروفیسر سمیع اللہ قریشی	52	128	”پکاں پٹھ چھان“ از صابر سودائی
تے راجا رسالو			(1999ء)
	47	116	”پکاں پٹھ سمندر“ از رفیق کاشمیری
			(1999ء)

دیباچے اے غفار پاشا، ڈاکٹر اسلم رانا تے علی محمد ملوک نے لکھے	52	128	”پلک جیرے“ از کلیم شہزاد (1991ء)
غزلاں توں اڈ 2 کافیاں تے کجھ نظماں	119	256	”پلوں وچ سویر“ از امید ملتانى (1994ء)
	230	252	”پنجابی رنگناں“ از محمد شریف (شیفونو)
			(2018ء)
غزلاں توں اڈ 35 نظماں تے 14 گیت	12	128	”پنج رس“ از جوہر جالندھری (1977ء)
غزلاں توں وکھ 4 نظماں تے 3 گیت	60	144	”پنچھی“ از اسلم کولسری (1995ء)
دیباچہ انور اداس	85	112	”پندھ ہنیری رات دا“ از شا کرملھی
			(2001ء)
غزلاں توں اڈ 35 نظماں	46	208	”پواڑے“ از عبدالمجید (2013ء)
غزلاں توں اڈ 2 نظماں	72	160	”پوتھی کالیاں راتاں دی“ از محمد اکرم طاہر
			(1999ء)
غزلاں توں اڈ 15 نظماں	52	144	”پورا کھراں دا“ از احسان فیصل کنجاہی
			(2016ء)
غزلاں توں اد کجھ شعروی نین	56	128	”پور غزل دا“ از شارق نظامی (1422ھ)
دیباچہ لیاقت قیصر نے ”انسان دوستی دی اگ“ دے عنوان	76	144	”پونی خواہاں دی“ از اعجاز اللہ ناز
			(2005ء)
غزلاں توں اڈ 8 نظماں تے 5 رباعیاں	50	143	”پیاردی بکھ“ از مقصور انور مقصود
			(2002ء)
دیباچے الحاج رشید ارشد، اسلم ذہین تے افضل ہاشمی	54	128	”پیاردی گل“ از اقبال مان (2006ء)

غزلاں توں دکھ 13 نظماں	42	112	”پیارسزاواں“ از آصف شفیع (2001ء)
دیباچہ بشیر احمد بشیر	105	160	”پیالی وش اسمان“ از افضل احسن رندھاوا (1983ء)
غزلاں توں اڈ 29 نظماں تے 4 گیت	45	151	”پیٹر کمائی“ از عنفت ستار (2020ء)
غزلاں توں اڈ 15 گیت شامل نہیں	48	156	”پیریں پراگڑے پیاردے“ از حبیب اللہ طارق (2011ء)
دیباچہ سید ممتاز منزل بخاری	59	128	”پیڑاں پتھر پاڑ دیاں“ از خان محمد خان (2000ء)
دیباچہ طفی بسمل	81	136	”پیٹر سہاگن ہوئی“ از عنایت انجم (1999ء)
دیباچہ بشیر احمد بشیر	98	116	”پیلے پتر“ از ابوسلمان رشیدی (1988ء)
غزلاں توں اڈ کجھ قطعے تے ڈوہڑیوی شامل نہیں	37	110	”پیلے پتر“ از شاکر شجاع آبادی (1999ء)
غزلاں توں اڈ 15 نظماں شامل نہیں	52	144	”پورا اکھراں دا“ از احسان فیصل کنجاہی (2016ء)
دیباچے اے ایچ عاطف، مجیب الرحمن ساحل، ڈاکٹر عاصمہ غلام رسول، ریاض احمد قادری، پروفیسر محمد عاطف رفیق، ملک کفایت حسین اعوان، احمد شہباز خاور تے علی اختر نے لکھے	58	128	”پینڈ اتھلاں دا“ از ڈاکٹر محمد رفیق شاہد (2016ء)
دیباچے آفتاب کاوش تے طالب جتوئی	101	176	”پھٹڑ کوکاں“ از رزاق شاہد (1995ء)

غزلاں توں اڈ 62 گیت شامل نہیں	90	176	”پھل تے چنکیاڑے“ از طفی بسمل (1975ء)
دیباچے شریف کنجاہی تے انور مسعود	50	80	”پھل جنگل دا“ از مظہر چوہدری (2002ء)
دلیپ اسلم کولسری	86	160	”تارے گن دیاں اکھاں“ از یعقوب پرواز (2004ء)
غزلاں توں اڈ 11 نظماں، 4 گیت تے کجھ قطعے تے ڈوہڑے شامل نہیں	37	144	”تا نگھ“ از محمد اجمل خاموش (2007ء)
غزلاں توں اڈ 45 نظماں شامل نہیں	26	144	”تتیاں چھانواں“ از سلیم کاشر (2002ء)
غزلاں توں اڈ 21 نظماں تے کجھ قطعے	41	176	”ترسن لوک بہاراں نوں“ از ایم آر مرزا (2020ء)
دیباچہ سید سبط الحسن ضمیم	56	128	”ترسیواں“ از شارق نظامی (2005ء)
دیباچے صاحبزادہ ریاض رحمانی تے جہانگیر مخلص	75	128	”ترمدے ڈھارے“ از حاجی اقبال جاوید
غزلاں توں اڈ 63 نظماں تے کجھ ڈوہڑے	37	120	”حرٹڈ“ از مرتضیٰ زاہد (2005ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں تے کجھ بولیاں تے ماہیے شامل نہیں	16	80	”تریراں“ از مشتاق باسط (1976ء)
غزلاں توں اڈ 22 نظماں تے 3 وین تے 8 ہائیکو شامل نہیں	36	120	”حریل“ از ناصر ملک (2009ء)
دیباچہ شریف کنجاہی	56	128	”تریل داسیک“ از بیراجی (1993ء)

غزلاں توں اڈ 186 ڈوہڑے شامل نہیں	50	160	”دلس نہیں لہندی“ از کریم بخش خیر (1976ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں	16	80	”تسیاں سدھراں“ از محمد عبداللہ عاصی (1976ء)
غزلاں توں اڈ 3 نظماں، 6 گیت، 2 ڈوہڑے، 2 قطعے	7	32	”تل پھل“ از سجاد حیدر پرویز (1992ء)
غزلاں توں اڈ 11 نظماں	74	128	”تلخیاں دادور“ از چاچا محمد یوسف (2011ء)
غزلاں توں اڈ 65 نظماں، 2 گیت تے	33	196	”تلی اُتے چالے“ از خالد حسین تھتھال (2002ء)
دیباچہ نظیر صدیقی	110	128	”تلیاں اُتے اکھاں“ از طفی بسمل (1993ء)
غزلاں توں دکھ 78 نظماں تے 24 گیت	44	128	”تلیاں پٹھانگارے“ از ڈاکٹر آصف راز (1999ء)
غزلاں توں اڈ 14 نظماں	27	80	”تن تریڑاں“ از صابر بشیر لیسر (1998ء)
دیباچہ ڈاکٹر محمد اسلم رانا	117	256	”تن وستی وچ درد بلاواں“ از محمد اقبال نجمی (1989ء)
دیباچے عارف عبدالمین، ڈاکٹر شہباز ملک، شریف کجاہی، ڈاکٹر وحید قریشی، ڈاکٹر انور سدید، محمد شیر افضل جعفری، احمد ندیم قاسمی	116	184	”تنے داروگ“ از اکرام مجید (1984ء)
غزلاں توں اڈ 27 نظماں	16	96	”توں تے میں“ از قیوم نظر (1977ء)

غزلاں توں اڈ 44 نظماں	37	112	”توں سورج، میں سورج مکھی“ از قیس فریدی (سن)
دیباچہ ڈاکٹر اسلم رانا	67	160	”توں وی چن اچھا کوئی“ از منظور وزیر آبادی (1985ء)
دیباچہ شہزاد احمد	64	144	”تبی اکھ داسفناں“ از بیراجی (1987ء)
غزلاں توں اڈ 52 نظماں	36	120	”ٹیڈی پہلی خوشی“ از عاشق رسول اشک (1995ء)
غزلاں توں اڈ 7 نظماں تے 14 گیت	28	126	”تیری سجاں یاد ستا وے“ از ابرار اعظم قلندری (سن)
غزلاں توں وکھ 23 نظماں تے 1 گیت	33	112	”تیرے عشق بیماریاں لائیاں“ از زوار حکیم محمد البصاحیدری (2013ء)
دیباچے پروفیسر ڈاکٹر ناہید شاہد تے ڈاکٹر یونس احقر	50	152	”تیلے نال سمندر نیا“ از ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (2016ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں	45	112	”تینوں دیاں، پنجواں دا بھاڑا“ از معراج خاور (2005ء)
غزلاں توں اڈ 11 نظماں، 5 گیت تے کجھ قطعے تے ڈوہڑے	20	112	”تھل دی دات“ از فیض بلوچ (سن)
غزلاں توں اڈ 13 نظماں، 8 گیت تے کجھ قطعے	38	112	”تھل دی تس“ از فیض بلوچ (1998ء)
غزلاں توں وکھ 11 نظماں تے کجھ قطعے	33	120	”نکوراں“ از پیر فضل حسین گجراتی (1970ء)

غزلاں توں اڈا 1 نظم	36	94	”ٹوٹے ونگارے“ از احسان رانا (1977ء)
دیباچہ خالد ارمان	76	112	”جاگ پیا اندر د موسم“ از عباد نبیل شاد (2003ء)
دیباچہ شریف کنجاہی	39	72	”جاگدے سفنے“ از مظہر چوہدری (1976ء)
غزلاں توں اڈا 66 نظماں	28	120	”جاگن ساڈے نین“ از علیم شکیل (2009ء)
غزلاں توں اڈا 29 نظماں تے 4 گیت	21	144	”جاگن والی رات“ از شہزاد احمد (1996ء)
غزلاں توں اڈا 82 نظماں تے 3 گیت	45	160	”جدہ چھڑے ساں“ از منیر محمود گورایہ (2005ء)
غزلاں توں اڈا 34 نظماں	21	176	”جرموں ودھ سزاواں“ از نواب ڈاکٹر امبر شہزادہ (1996ء)
دیباچے شفیق سلیمی، اکرم باجوہ تے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	46	112	”جس دن چپ داسورج چڑھیا“ از نوید شہزاد (1997ء)
غزلاں توں اڈا 15 گیت	57	127	”جکھڑ جھولے“ از سلیم احسن (سن)
دیباچے بسیر احمد بشیر، گوہر ہشیار پوری تے ڈاکٹر امین	107	184	”جگراتے دا تھل“ از طالب جتوئی (2000ء)
دیباچے پروفیسر عاشق رحیل، نازاوا کاٹروی تے پروفیسر ظہیر نے لکھے	69	144	”جنگو وچ ہنیرے“ از عقیل شافی (2002ء)
دیباچے مدثر اقبال بٹ تے جمیل احمد پال	82	96	”جندتسیہ لیدی رہی“ از نذیر احمد زاہد (2006ء)

دیباچے فخر زمان، افضل تو صیف، اعزاز احمد	148	192	”جنگل وچ اذان“ از حکیم ارشد شہزاد
آذر، افضل شاہد، احمد سلیم، ڈاکٹر انعام الحق			(2010ء)
جاوید، ڈاکٹر تیش کمار و رما، ندیم پر مرتے			
ڈاکٹر درشن سنگھ آسٹ نے لکھے			
غزلاں توں اڈ 60 نظماں تے کجھ کافیاں	16	128	”جورنگے سورنگے“ از ساجد گل
			(2008ء)
دیباچے اقبال صلاح الدین تے ڈاکٹر اسلم	46	144	”جیون پچی“ از انور ملک (1989ء)
رانا			
	73	112	”جیون رت کنڈیالی“ از اشرف گل
			(2003ء)
غزلاں توں اڈ کجھ دوہڑے تے سی حرفیاں	90	160	”جھلیاں سدھراں“ از منشی لطیف گجراتی
			(1988ء)
اکولمی غزل دیباچہ محمد عباس مرزا	120		”چار پھیرے“ از افتخار جاوید (2019ء)
دیباچے شریف کنجاہی، انور مسعود، قاری عطاء	110	216	”چار پھیرے چائن“ از فیض الحسن ناصر
الرحمن تے سید محمد افضل			(2006ء)
	147	160	”چائن اکھیاں دا“ از سید ارشد حیدر
			(2006ء)
دیباچہ طفی بسمل	42	68	”چائن بھرے سویرے“ از اشرف ثرانی
			(1990ء)
دیباچے سنخو رنجی، عطاء اللہ خان نیازی عیسیٰ	69	120	”چائن لبھدیاں راتاں“ از شکیل امجد صادق
خیلوی تے رضا اللہ حیدر			(2012ء)

دیباچہ ڈاکٹر عبانہ نبیل شاد	71	96	”چپ توں بعد“ از علی باہر (2013ء)
	65	144	”چپ دازہر“ از رؤف شیخ (1983ء)
دیباچہ رؤف شیخ	51	126	”چپ داموسم“ از طفیل خلش (2004ء)
غزلاں توں اڈ 37 نظماں	18	112	”چپ دی بکل“ از ممتاز عارف (1991ء)
غزلاں توں اڈ 12 منقبت، 49 نظماں	58	248	”چپ سمندراں وانگ“ از نذر حسین جانی (2013ء)
تے 11 گیت			
دیباچہ ڈاکٹر ناہید شاہد	57	143	”چنآدی رات از ڈاکٹر سعادت علی ثاقب (2014ء)
غزلاں توں اڈ 16 نظماں	57	128	”چن چکور“ از محمد اقبال اختر (1999ء)
دیباچہ ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ڈاکٹر یونس	92	216	”چن چیتے چیتا“ از ڈاکٹر عارف محمود عارف (2013ء)
احقر، پروفیسر عاشق رحیل تے ڈاکٹر ارشد			
اقبال ارشد			
غزلاں توں اڈ 8 نظماں تے 10 گیت	30	80	”چن دا پرچھاواں“ از نذیر احمد زاہد (1996ء)
فلیپ ڈاکٹر ناہید شاہد	65	112	”چن دی پہلی رات“ از سجاد بخاری (2002ء)
	100	119	”چن دی کھاری“ از غلام یعقوب انور (1975ء)
	45	112	”چن دے میکل پچھوکر“ از اقبال زنجی (1991ء)

دیباچے طفی بسمل تے ریاض احمد قادری	122	144	”چن سنے“ از دشا د احمد چن (1999ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں تے 38 قطعے	36	128	”چنگاسی تینوں دل نہ دیندے“ از مشتاق عالم گوگا (2010ء)
	75	112	”چیتر دے تر یہائے“ از محبوب سرد (2010ء)
دیباچے صفرا صدق تے حمیدہ شاہین	185	352	”چیتر“ از سر فر از صفی (2018ء)
فلیپ منظور وزیر آبادی تے پروفیسر ڈاکٹر یونس احقر	87	128	”چیتر سنے“ از جمشید ساہی (2000ء)
دیباچے پروفیسر محمد اکرم رضائے طفی بسمل	450	272	”چیتر سولی“ از ڈاکٹر بشیر عابد (1999ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں	92	226	”چیتے چیتے“ از محمد سلیم احسن (2003ء)
غزلاں توں اڈ 26 نظماں، 3 کافیاں، 3 گیت تے کجھ قطعے	52	128	”چھیڑو“ از منور حسین وحید (1999ء)
غزلاں توں اڈ 9 سی حرفیاں، دو ہڑے تے کجھ متفرقات	303	464	”حاصل عشق“ از بابا عبدالعزیز چشتی صابری (2008ء)
دیباچے تنویر بخاری	93	208	”حرفاں دے پر چھاویں“ از ویر سپاہی (سن)
دیباچے شریف کنجاہی، پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، پروفیسر ڈاکٹر احمد حسین قلعداری، پروفیسر ڈاکٹر عادل صدیقی، حفیظ عامر پسرری تے خموش چچھانوی	55	141	”حرفاں ہتھ مہاراں“ از شا کر چچھانوی (2008ء)

	75	176	”حرف صداواں لبھدے نیں“ از ڈاکٹر عادل صدیقی (2007ء)
دیباچے یوسف مثالی، حضرت شرفی بن شائق، مرزا فیض کوثر تے صابر ناصر نے لکھے	46	112	”حکیم ناصر دیاں غزلاں“ از حکیم ناصر (1974ء)
دیباچے پروفیسر طفی کھوکھرتے خالد شبیر	99	191	”حوصلیاں دا پنڈھ“ از خوشی محمد نثار (1999ء)
دیباچہ ڈاکٹر اسلم رانا	55	128	”خزناں دی چادر“ از خاور راجا (1990ء)
دیباچہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	87	168	”دخشبودا سفر“ از عارف عبدالمتمین (1991ء)
غزلاں توں اڈ 2 گیت، 1 کافی، 1 نظم تے کچھ قطعے	64	143	”خواب گواچا“ از الطاف سکندر بوسال (2011ء)
غزلاں توں اڈ 8 نظماں	32	96	”خوف دی بارش“ از انور سجاد انور (1990ء)
غزلاں توں اڈ 16 نظماں، 15 گیت	59	160	”خیرتے ہے“ از شریف فیاض وزیر آبادی (2010ء)

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIENNIAL
PARAKH
LAHORE *No. 15*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2023

